

NÛBIHAR AKADEMÎ

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Biha 100 ₪ - The cost 100 ₪

Jimar/Issue 22 • Kanûna Pêşîn/December • 2024

Cotepeyv di Mem û Zîna Ehmedê Xanî da
SEVÎM HATUN SÜRÜCÜ | ZAFER AÇAR

Çavkanîyên Hizrî yê Feqîyê Teyran
ÖNDER BEYTER

Berawirdkirinek di Navbera Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya
Feqîyê Teyran û Nezîreya Wê ya Xemgînê Xanî da
MÛJDE SÛLEYMAN

Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê Kurdkî (Kurmanckî, Zazakî) û Tirkî
MEHMET YERGİN

Rêyên Pakkirina Trawmayê di Romanên Bextiyar Elî da
LEYLA POLAT

كورد د هزروبیرین كوردناسی بهریتانی میچەر سونی دا
KARWAN SALIH

DOSYA:

MEDRESEYÊN KURDAN

Edîtorên Dosyayê: Abdurrahman Adak & Şeyhmus Kurt

حوچره له ناوچهی خوشناوهرتی
Krekar AZİZ

كەشكۆلین هەلبەستین كوردی ل مەدرەسەیا قوبەهان (میرگەها بەهدینان)
Hersh Kemal REKANİ

پۆلی تەكیهی تالەبانی له پەرەپیدانی مەقاماتی كوردیدا
Rizgar CABBARİ

**NÛBIHAR
AKADEMÎ**

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Jimar/Issue 22 • Kanûna Pêşîn/December • 2024

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışları Müdürü
Süleyman Çevik

Berpîrsê Karên Nivîsê / Responsible Editor
Hayrullah Acar / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Seredîtor / Editor in Chief
Abdurrahman Adak / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Çîgirê Edîtorî / Assist. Editor
Şehmus Kurt / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Navnîşan/Address
Pak Ajans Yay. Tur. ve Dış Tic. Ltd. Şti.
Zeyrek Mah. Serdap Sk. No: 26/3 Fatih/İstanbul
Tel & Faks: 0212 519 00 09
www.nubiharakademi.com
https://dergipark.org.tr/tr/pub/nubihar
E-mail: nubiharakademi@gmail.com

Yayın Sertifika No: 51437
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.
ISSN: 2147-883X

Çap / Printed By
Meteksan Matbaacılık ve Teknik San. Tic. Aş.
Beytepe Köy Yolu No: 3 06800
Bilkent-Çankaya / Ankara
Matbaa Sertifika No: 46519

Kovara Nûbihar Akademîyê ji aliyê van îndeksan ve tê naskirin:
The Journal of Nûbihar Akademî is accepted by these indexes:

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

Sereditor / Editor in Chief

Abdurrahman Adak / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Çigirê Edîtorî / Assist. Editor

Şehmus Kurt / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Lijneya Weşanê / Editorial Board

Tahirhan Aydın / Prof. Dr., Dicle University, Turkey

Hayrullah Acar / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Metin Yüksel / Prof. Dr., Hacettepe University, Turkey

Bakhtiar Sadjadi / Doç. Dr. Kurdistan University, Iran

İbrahim Bor / Doç. Dr., Hakkari University, Turkey

Osman Aslanoğlu / Doç. Dr., Dicle University, Turkey

Farangis Ghaderi / Dr., Exeter University, England

Esmail Shams / Dr., Allameh Tabataba'i University, Iran

Edîtorên Qadê / Field Editors**Ziman / Language**

Tahirhan Aydın / Prof. Dr., Dicle University, Turkey

Nurettin Beltekin / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Songül Gündoğdu Yücel / Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Ayhan Yıldız / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edebîyat / Literature

Ayhan Tek / Doç. Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Zülküf Ergün / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Ahmet Gemi / Doç. Dr., Dicle University, Turkey

Kenan Subaşı / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Hemin Omar Ahmad / Dr., Soran University, Iraq

Zanistên Civakî / Social Sciences

Metin Yüksel / Prof. Dr., Hacettepe University, Turkey

İbrahim Bor / Doç. Dr., Independent Researcher, Turkey

Shahab Vali / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorê Pirtûkan / Book Review Editor

M. Emin Purçak / Doç. Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Edîtorê Etîkê / Ethic Editor

Ayhan Tek / Doç. Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Edîtorê Mîzanpajê / Design Editor

Leyla Kaplan / Lecturer, Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorê Malperê / Webpage Editor

Osman Aslanoğlu / Doç. Dr., Dicle University, Turkey

Edîtorê Medyaya Civakî / Social Media Editor

Kenan Subaşı / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorê Îndeksê / Index Editor

Şehmus Kurt / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Edîtorên Ziman û Pêdaçûnê / Language and Redaction
Kurdî (Kurmançî) / Kurdish (Kurmanji)

Zülküf Ergün / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey
Ayhan Yıldız / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Kurdî (Sorani) / Kurdish (Sorani)

Hemin Omar Ahmad / Dr., Soran University, Iraq

Kurdî (Zazakî) / Kurdish (Zazaki)

Nurettin Beltekin / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Kurdî (Gorani) / Kurdish (Gorani)

Esmail Shams / Dr., Allameh Tabataba'i University, Iran

Îngilîzî / English

Songül Gündoğdu Yücel / Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Tirkî / Turkish

M. Emin Purçak / Doç. Dr., Muş Alparslan University, Turkey

Farsî / Persian

Shahab Vali / Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Erebî / Arabic

Ahmet Gemi / Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey

Lijneya Şêwrê / Advisory Board

Abbas Vali / Prof. Dr., Independent Researcher, England
Abdulahdi Timurtaş / Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Turkey
Abdullah Kıran / Prof. Dr., Muş Alparslan University, Turkey
Abdulwahab Khalid Musa / Prof. Dr., Nawroz University, Iraq
Hamit Bozarslan / Prof. Dr., École des Hautes Études en Sciences Sociales, France
Jalile Jalil / Prof. Dr., The Institute for Kurdology, Wien, Austria
M. Edip Çağmar / Prof. Dr., Dicle University, Turkey
M. Zahir Ertekin / Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Turkey
Martin Van Bruinessen / Prof. Dr., University Utrechtê, Holland
Mesut Yeğen / Prof. Dr., Independent Researcher, Turkey
Michiel Leezenberg / Prof. Dr., Amsterdam University, Holland
Philip G. Kreyenbroek / Prof. Dr., Georg-August University, Germany
Salih Akın / Prof. Dr., Rouen University, France

NAVEROK / CONTENTS

Gotara Lêkolînî / Researc Article

Cotepeyv di Mem û Zîna Ehmedê Xanî da

Reduplication in the Mem û Zîn of Ahmadi Khani

Sevim Hatun SÜRÜCÜ | Zafer AÇAR..... 11-27

Gotara Lêkolînî / Researc Article

Çavkanîyên Hizrî yên Feqîyê Teyran

Intellectual Sources of Faqah Tayran

Önder BEYTER..... 31-61

Gotara Lêkolînî / Researc Article

Berawirdkirinek di Navbera Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya

Feqîyê Teyran û Nezîreya Wê ya Xemgînê Xanî da

A Comparison Between Narrative Poem Sheikh Sanani of Faqiye Tayran and Parallel to It by Khemgine Khani

Müjde SÜLEYMAN 63-80

Gotara Lêkolînî / Researc Article

Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê Kurdî (Kurmanckî, Zazakî) û Tirkî

Molla Ahmed-i Xasî's Kurdish (Kurmançji, Zazaki) and Turkish Poems

Mehmet YERGİN 81-102

Gotara Lêkolînî / Researc Article

Rêyên Pakkirina Trawmayê di Romanên Bextiyar Elî da

Methods of Healing Trauma in Bextiyar Eli's Novels

Leyla POLAT 103-126

Gotara Lêkolînî / Researc Article

كورد د هزروبیرین كوردناسی بهریتانی میجره سونی دا (Major Soane)

The Kurds in the British Kurdologist Major Soane's Views

Karwan SALIH 127-160

DOSYA:
MEDRESEYÊN KURDAN | 161

Gotara Lêkolîni / Researc Article

حوجره له ناوچهی خوشناوهرتی

The Madrasas of The Khoshnawati Region

Krekar AZİZ 167-192

Gotara Lêkolîni / Researc Article

کهشکۆلین ههلبهستین کوردی ل مهدرهسهیا قوبههان

(میرگهها بههدینان)

The Collection of Kurdish Poems in the Madrasa of Qobahan

(The Emirate of Bahdinan)

Hersh Kemal REKANİ..... 193-223

Gotara Lêkolîni / Researc Article

پۆلی تهکیهه تاله بانیه له په ره پیدانی مهقاماتی کوردیدا

The Role of Talabani Takya in the Development of Kurdish

(Maqamat) Melodies

Rizgar CABBARÎ..... 225-238

Ji Edîtorî

Ji *Nûbihar Akademîyê* merheba.

Nûbihar Akademî bi hejmara xwe ya bîst û duyem li pêşberî we vekoler û akademîsyenên hêja ye. Cihê kêfxweşîyê ye ku *Nûbihar Akademîyê* bi vê hejmara xwe hem yazdeh salên xwe tamam kirine, hem jî di prosesa amadekirina vê hejmarê da anku di nav şeş mehên vê dawîyê da DOAJ di serî da ji çendîn îndeksên navneteweyî û bawerpêkirî yên niwanesazîyê qebûl wergirtine. Em di wê bawerîyê da ne ku *Nûbihar Akademî* dê rêwîyatîya xwe ya akademîk bi îstîqrar bidomîne û di qada kovargerîya akademîk a kurdî da serkeftinên nû jî bi dest bixe.

Ev hejmara *Nûbihar Akademîyê* bi giştî ji neh gotaran pêk hatîye. Ji van gotaran sê heb li ser babeta dosyayê (medreseyên kurdan) û şeş heb jî li ser babetên giştî ne. Ji aliyê zimanan ve du gotar bi kurdîya soranî, yek bi kurdîya zazakî û yên dî jî bi kurdîya kurmançî ne.

Ji gotarên giştî yên vê hejmarê sê heb di qada edebîyata klasîk, yek di qada edebîyata modern, yek di qada ziman, yek jî di qada dîrokê da ye. Em ê li jêrê bi kurtî amaje bi naveroka van gotaran bikin:

Sevim Hatun Sürücü & Zafer Açar, gotara xwe ya kurmançî ya bi navê “Cotepeyv” di Mem û Zîna Ehmedê Xanî da” li dor cotepeyvên ku di helbest û peşxanê da ji bo xurtkirin û dewlemendkirina watayê ji aliyê edîb û nivîskarên ve serî lê tê dayîn amade kirine û ji bo selmandina vê diyardeyê *Mem û Zîna Ehmedê Xanî* wek qada pratîkê hîlbijartine. Nivîskar gihîştine wê encamê ku Ehmedê Xanî bi 826 cotepeyvên di sazkirina şewaza xwe ya edebî da ji vê kategorîya rêzimana kurdî sêdeke mezin wergirtiye.

Önder Beyter, di gotara xwe ya kurmançî ya bi navê “Çavkanîyên Hizrî yên Feqîyê Teyran” da Îslamîyet, tesewîf, mîtolojî, dîrok û efsane wek pênc kategorîyên serekî tesbît kirine ku ji Feqî ra bûne çavkanîyên hizrî û di peydabûna hunera wî da roleke girîng lîstine. Li gor encama ku Beyter bi dest xistîye dîn, civak, însan û siruşt jî çar temayên serekî yên helbesta Feqî ne ku bûna qada pratîzekirina van çavkanîyên hizrî.

Müjde Süleyman, di gotara xwe ya kurmançî ya bi navê “Berawirdkirinek di Navbera Menzûmeya Şêxê Sen’anî ya Feqîyê Teyran û Nezîreya wê ya Xemgînê Xanî” da xalên wekhev û cuda di navbera herdu menzûmeyan da ji aliyê naverok, teşeyên nezmê, serwa, erûz û qebareyê ve vekolane û gihîştîye wê encamê ku nezîreya Xem-

gînê Xanî a ku di sed sala XXem da hatîye nivîsîn, resenîya helbesta klasîk parastîye û asta wê ne kê mî asta berhema Feqîyê Teyran e.

Mehmet Yergin, di gotara xwe ya kurdîya zazakî ya bi navê “Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê Kurdkî (Kurmanckî, Zazakî) û Tirkî” da helbestên Mela Ehmedê Xasî yên ku heta niha belawela bûn berhev kirine û nîşan daye ku Xasîyê ku bi dahênana mewlûda yekem a Zazakî navdar e di heman demê da di helbestê da jî şîyaneke wî ya bilind hebûye. Ji van helbestên ku hatine berhev kirin pênc heb bi kurdîya kurmanckî, yek bi kurdîya zazakî, yek bi tirkî û yek jî helbesteke pîrzimanî ye. Hêjayî gotinê ye ku ji alîyê Cegerxwînî ve amaje bi menzûmeyê Xasî ya bi navê *Cengnameyê Kurd û Ermen* jî hatîye kirin ku heta niha nehatîye tesbîtkirin.

Leyla Polat, di gotara xwe ya kurmanckî ya bi navê “Rêyên Pakkirina Trawmayê di Romanên Bextiyar Elî da” travmaya ku di esasê xwe da babeta psîkolojî û psîkanalîzê ye lêbelê paşê edebîyat jî tê da bûye babeta çendîn disîplînên cuda di mînaka Romanên Bextiyar Elî da vekolaye. Polatê pênc romanên Bextiyar Elî di peywenda rêyên pakkirina trawmayan da hilsengandine û gihîştîye wê encamê ku karakterên Bextiyar Elî tu carî derfetên terapotîk û psîkyatrîk ên pakbûnê bi dest nexistine û pakbûna wan bi rêya rêwîti, hogirtî, şîngirêdan û nivîsîne pêk hatine.

Karwan Salih, di gotara xwe ya kurmanckî ya bi navê “Kurd di Hizrên Kurdnasê Brîtanî Major Soaneyî da”, bal kişandîye ser kurdnasên Brîtanî yên ku di dîyarkirina dîroka kurdan û rewşa wan a sîyasî, aborî, komelayetî û zimanî da roleke giring lîstine û ji van kurdnasan Major Soane (1881-1923) kirîye babeta gotara xwe. Nivîskarî di gotara xwe da hizr û bîrên Major Soaneyî û xizmetên wî yên di biwarên ziman, edebîyat û rojnamevanîya kurdî da dîyar kirine.

Gotarên **Krekar Aziz**, (Hucre le Nawçey Xoşnawetî), **Hêriş Kemal Rêkanî** (Keşkolên Helbestên Kurdî li Medreseya Qubehan) û **Rizgar Cabbarî** (Rolî Tekyey Talebanî le Perepêdanî Meqamatî Kurdî da) derheqê babeta dosyayê anku medreseyên kurdan da ne. Em ê di pêşekîya dosyayê da derheqê van gotaran da zanyarîyên berfireh pêşkêş bikin.

Herî dawî em dixwazin ragihînin ku dosyaya hejmara bê ya *Nûbihar Akademîyê* (hejmara bîst û sêyem) dê li ser babeta “Vegêrana Gelêrî ya Kurdî” be û Doç. Dr. Keenan Subaşî dê edîtorîya dosyayê bike.

Bi hêvîya ku em di hejmara bê da bi naverokeke dewlemend li pêşberî we vekoler û akademîsyenên hêja bin.

Heta wê demê bimînin di nav xêr û xweşîyê da.

Prof. Dr. Abdurrahman Adak
Edîtorê Giştî

Editorial

Greetings from Nûbihar Academy,

Nûbihar Academy proudly presents its twenty-second issue to you, esteemed researchers and academics. It is a great pleasure to share that with this issue, Nûbihar Academy marks its eleventh anniversary. During the preparation of this issue—or rather, over the past six months—the journal has been recognized by several international and reputable indexes, including DOAJ. We are confident that Nûbihar Academy will continue its steady academic journey and achieve new milestones in the field of Kurdish scholarly publishing.

This issue features a total of nine articles: three focused on the special issue (Kurdish madrasas) and six on general subjects. Regarding language distribution, two articles are in Sorani Kurdish, one in Zazaki Kurdish, and the rest in Kurmanji Kurdish.

The general articles in this issue cover diverse fields: three in classical literature, one in modern literature, one in linguistics, and one in history. Below is a brief summary of their content:

Sevim Hatun Sürücü & Zafer Açar, in their Kurmanji article “*Reduplication in the Mem û Zîn of Ahmadi Khani*,” examine the use of *cotepeyv* (reduplication/doubling)—a rhetorical device employed by writers and poets to enhance and enrich meaning in poetry and prose. Using *Mem û Zîn* by Ehmedê Xanî as their case study, the authors demonstrate that Xanî employed this technique extensively, utilizing 826 instances of *cotepeyv* to craft his distinctive literary style.

Önder Beyter, in his Kurmanji article “*The Intellectual Sources of Feqi Teyran*,” identifies Islam, Sufism, mythology, history, and legend as five key categories that served as intellectual foundations for Feqi and played a significant role in shaping his art. Beyter concludes that religion, society, humanity, and nature are the four central themes of Feqi’s poetry, reflecting the application of these intellectual influences.

Müjde Süleyman, in his Kurdish article titled “*A Comparison between the poem Sheikh Sen’anî by Feqiyê Teyran and its parallel poem by Xemgînê Xanî*,” explores the similarities and differences between the two poems in terms of content, verse forms, melody, rhythm, and structure. He concludes that *the poems* by Xemgînê Xanî, writ-

ten in the 20th century, preserves the authenticity of classical poetry and matches the literary quality of Feqiyê Teyran's work.

Mehmet Yergin, in his Zazaki article titled "*The Poetry of Mela Ehmedê Xasî in Kurdish (Kurmancki, Zazaki) and Turkish*," compiles previously scattered poems by Mela Ehmedê Xasî. Yergin highlights Xasî's renowned creation of the first Zazaki *mewlud* and demonstrates his exceptional poetic talent. Among the poems collected, five are in Kurmanji Kurdish, one in Zazaki Kurdish, one in Turkish, and one is multilingual. Notably, Yergin mentions that Cegerxwînî refers to a Khasi poem titled *Cengnamey Kurd û Ermen*, which remains unidentified.

Leyla Polat, in her Kurmanji article "*Paths to Trauma Healing in Bextiyar Elî's Novels*", examines trauma, a subject rooted in psychology and psychoanalysis but increasingly explored in literature, using the novels of Bextiyar Elî as a case study. Polat analyzes five of Elî's novels to explore methods of trauma purification and concludes that Elî's characters, unable to access therapeutic or psychiatric resolution, find healing through alternative means such as travel, hobbies, mourning, and writing.

Karwan Salih, in his Kurmanji article "*Kurds in the Thoughts of the British Kurdologist Major Soane*", sheds light on British Kurdologists who significantly contributed to documenting Kurdish history and their political, economic, social, and linguistic contexts. Focusing on Major E. B. Soane (1881–1923), Salih delves into Soane's reflections and contributions to Kurdish language, literature, and journalism.

Additionally, the articles by **Krekar Aziz** (*Hucra le Nawçey Xoşnawetî/ The Cell in the Land of Joy*), **Hêriş Kemal Rêkani** ("*Kurdish Poetry Scholars at the Qubehan Madrasa*"), and **Rizgar Jabbari** ("*The Role of Talabani Tekye in the Development of Kurdish Maqams*") focus on the special theme of Kurdish madrasas. Detailed insights on these articles can be found in the introduction to the special issue.

Finally, we are pleased to announce that the next issue of Nûbihar Academy (Issue 23) will focus on the topic of "Kurdish Folk Narratives" with Assoc. Prof. Dr. Kenan Subaşı serving as the editor of the special issue.

We look forward to presenting you with another issue full of valuable content and academic insight. Until then, we wish you inspiration and well-being in your academic pursuits.

Prof. Dr. Abdurrahman Adak
Editor-in-Chief

Cotepeyv di Mem û Zîna Ehmedê Xanî da Reduplication in the Mem û Zîn of Ahmadi Khani

Sevim Hatun SÜRÜCÜ

Sevim Hatun SÜRÜCÜ | 0009-0008-9970-9242 | sewimhatun@gmail.com
PhD. Candidate at Bingol University, Institute of Living Languages, Department of Kurdish
Language and Litarture, Bingol, Türkiye

Zafer AÇAR

Zafer AÇAR | 0000-0001-5323-9531 | zafer13acar65@gmail.com
Assoc. Prof. at Bingol University, Department of Kurdish Language and Literature,
Bingol, Türkiye

Citation:

Sürücü, S. H. & Açar, Z. (2024). Cotepeyv di Mem û Zîna Xanî da. *Nubihar Akademi* 22, 11-27. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1569071

Article Type	Research Article
Submission Date	17.10.2024
Acceptance Date	19.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

Cotepeyv bûye têgeheke rêzimanî ku amaje bi dubareyên deng morfem an jî peyvyan dike. Cotepeyvên ku weke dubareyan jî tên binavkirin ji bo bihêzkirin, xurtkirin û dewlemendkirina wateyê tên bikaranîn. Di van komepeyvyan de; yan heman peyv tê dubarekirin, yan peyvên nêzwate û diywate ligel hev tên bikaranîn yan jî peyvên hev deng li dû hevdu tên rêzkirin. Bi van taybetiyên xwe ve cotepeyv di helbest û

peşanê da ji bo xurtkirin û dewlemendkirina wateyê ji aliyê edîb, şair û nivîskaran ve hatine bikaranîn. Ehmedê Xanî yek ji wan edîb û nivîskaran e ku di berhema xwe Mem û Zînê de ev komepeyv firawan bi kar anîne. Xebata me, nusxeyên Mem û Zîna Ehmedê Xanî yên wekî ya Yıldırım (2010), Şemrexî (2011), Dostkî (2013) û ya Dost (2020) ve hatine amadekirin da ber hev û cotepeyvên berhemê analîz kirin. Ev xebat ji destpêkek û du beşan pêk tê. Destpêk bi kurtasî çarçoveya têgehî û teorîk tevî rêbaz û materyala xebatê dihewîne. Di beşa yekem de cotepeyv ji aliyê teşeyê ve, ya duyem de ji aliyê zimanê hêmanên wê ve hatine dabeşkirin û ew bi mînakên Mem û Zînê hatine nimûnekirin. Di dawiyê de cotepeyvên ku hatine tesbîtîkirin bi alfabetîk hatin rêzkirin û li xebatê hatin zêdekirin. Di encamê de divê em bêjin; me di Mem û Zînê de 826 cotepeyv tesbîtî kirin ku hinek ji wan dikarin daxilî ji kategoriyekê zêdetir bin.

Peyvên Sereke

Komepeyv, Cotepeyv, dubare, Ehmedê Xanî, Mem û Zîn.

Abstract

As a grammatical concept, the reduplication refers to the repetition of sounds, morphemes or words. The reduplication, which is named as repetition, manifests itself in the form of repetition of the same word, synonymous word repetitions, close or opposite meaning word repetitions or homophonic word repetitions in order to strengthen the expression. In these respects, the reduplications have been preferred by poets and writers as a concept that enriches the narrative in poetry and prose. Ahmad-i Khani, one of these poets, used reduplications extensively in his work Mem û Zîn. Our study analyzed the reduplications in Mem û Zîn by comparing the copies of Mem û Zîn annotated by Yıldırım (2010), Şemrexî (2011), Dostkî (2013) and Dost's (2020). This study consists of an introduction and two chapters. The introduction briefly covers the conceptual and theoretical framework, the methodology and materials of the study. While the first part shows the reduplications in Mem û Zîn in terms of form, the second part differentiates the reduplications according to the language they belong to. At the end, the reduplications identified were arranged in alphabetical order and added to the study. As a result, 826 reduplications were identified in Mem û Zîn and it was stated that these reduplications can be included in more than one category.

Keywords

Phrase, reduplication, doubling, Ahmad-i Khani, Mem û Zîn.

Destpêk

Ji komên peyvên ên bi dubarebûna peyv an jî parçepeyvyan saz bûne wekî cotepeyv hatine pênasîkirin. Ji bo cotepeyvê navên wekî cotepeyv, dubare, komên dubareyan, komepeyv ku hema hema wateya wan yek e hatine bikaranîn. Cotepeyv di Osmanî da "atf-i tefsîrî"; Frensî da "redoublement"; Îngilîzî da "reduplication, hendiadyoin"; Almanî da "Verdoppelung, Zwillingsformen, Hendiadyoin"; Tirkî da "ikileme" ye. Di xebatên li ser vê mijarê; em dibînin ku cotepeyv hem eleqe bi fonolojiyê (dubareyên dangan, rîtm û ahenga wan) hem morfolojiyê (dubareyên morfem û peyvên) û hem jî sentaksê (wekî komepeyv ku carna ji du peyvên zêdetir in) ve heye. Inkelas û Zoll (2000, r. 6) û Travis (2001, r. 455) nîşan didin ku xebatên pêşîn ên li ser cotepeyvyan (bn. Wilbur 1973, Marantz 1982, Clements 1985, Kiparsky 1986, Mester 1986, Steriade 1988, McCarthy û Prince 1995) zêdetir bala xwe didane ser rehendên fonolojîk ên van komepeyvyan. Wisa xuya dike di navenda vê nêzîktêdanê "dubarekirin" heye ku balê dide ser dengên rîtmîk û carîkirina wan dangan. Lê vê axiriyê tevî teorî û paradîgmayên fonolojîk rehendên morfolojîk û sentaktîk jî derketine pêş û bi gelek xebatan ev alî jî hatine teorîzekirin. Bo nimûne, Inkelas û Zoll (2000, r. 6) diyar dikin ku Rehên Teoriya Ducarîkirina Morfolojîk

(Morphological Doubling Theory) xwe dispêre pêşniyazên Hyman û yd. (1999) û wekî din ji hin hêlan ve sînardarkirina dubareyê (reh) ya Yipî (1995, 1998) û xebatên Downing û yd. (1997 û dewama wê) ên li ser fenomenên morfolojîk ên cotepeyvên zimanên Bantu. Dîsa xebata Travis (2001) nîşan dide ku cotepeyv nayê wê maneyê ku komepeyvên dujimarî ne lê ew dikarin ji du peyvyan zêdetir bin ku tesîrê li peyvrêziyê dikin.

Derbarê pênase û kategorîzekirina van komepeyvyan de gelek xebat hatine kirin. Yılmaz (2014, r. 114) ji bo cotepeyvê tegeha *ikileme* bi kar aniyê û dibêje an ji bo danîna têtikiliyên wateyî di nav metnê da an jî ji bo pêkanîna nirxeke vebêjeyî ya stîlistîk, bikaranîna komepeyvên an ji heman peyvê an ji peyveke cuda pêk tê. Ergin (2003, r. 377), ji bo terma cotepeyvê peyva “tekrar”ê bi kar tîne û dibêje, tekrar (dubarekirin) ew komepeyv in ku ji bikaranîna du peyvên heman cinsî yê li du hevdu pêk tên. Li gorî wî sê fonksiyonên sereke yê cotepeyvyan hene: 1. Bihêzkirin 2. Zêdekirin 3. Berdewamî. Karaman (2021, r. 890) derdibirre ku hin riste ji serî heta dawiyê li ser cotepeyvyan hatine çêkirin, mijarên herî basit jî bi cotepeyvyan hatine îzahkirin. Çar-penc peyvên cuda ku hemwate ne li dû hevdu hatine bikaranîn, ev nîşan dide ku cotepeyv ji aliye jimara peyvyan ve nerm in. Anku dibe ku jimara peyvyan ji duduyan zêdetir be. Cotepeyv ne di demeke kurt da, di şert û mercên gunçaw da, bi geşepêdaneke 7-8 sedsalî da dikemilin û xweşik dibin (Tuna, 1948, r. 429). Herwiha herdu peyvên cotepeyvê pêk tînin qalib digirin, ji ber vê yekê guhertina rêza peyvyan ne mumkin e. Ku dihê peyvyan bê guhertinê wê cotepeyv xirab bibe. Lê belê di heman demê da hin cotepeyvên li derveyî wê qalibgirtinê dimînin jî hene (Hatipoğlu, 1972, r. 16).

Di lîteratura kurdî de jî, li ser vê mijarê xusûsen di berhemên rêzimanî de pênase û tesnîfkirin hene. Tan (2015, r. 82) cotepeyvyan dike sê kategorî. Baran (2012, r. 39-41) cotepeyvyan di bin sernavê komepeyvyan da hildide ber dest û ji aliyê teşeyê ve wan dike heft kategoriyan. Xebata Ertekin û Açar (2015) yekem xebata misteqil e, bi kurmançî li sehaya Bakur, ku cotepeyvyan pênase û kategorîze dike. Di soranî de ku wekî “cutewuşe” yan jî di hin berhemên de “cutenaw” hatiye binavkirin di dawiya salên heftêyî vir de xebat hene ku li gorî tesbîta me xebatên Nivîsarên li Kovara Beyanê (salên 80yî), Nesrîn Fexrî (1983), Celal Mehmûd Elî (1979), Kewser Gelalî (1998) hin xebatên pêşîn in di vî warî de. Di zazakî de jî xêncî xebatên di pirtûkên rêzimanî de wekî nivîsar xebata Gokalp (2017) dikare wek nimûne bê nîşandan.

Rêbaz û Materyala Xebatê

Ji bo ku em cotepeyvên di kurmançî da likar in yan jî hatine bikaranîn tesbît bikin me berê xwe da Mem û Zîn a Ehmedê Xanî. Mem û Zîn di tarîxa edebiyata Kurdî da yekem mesnewî ye ku bi awayekî rêk û pêk hatiye nivîsandin (Adak, 2013, r. 229). Ji *60 beşan* û ji *2656 beytan* pêk tê. Zimanê Mem û Zînê Kurmançî ye lê; Xanî, bi rêjeyên cuda ji Erebî, Farisî û Tirkî jî îstifade kiriye. Li gor tesbîta Yıldırım (2014, r. 37) di Mem û Zînê da rêjeya çar zimanan wiha ye: Kurdî 19601, Erebî 6015, Farisî 918, Tirkî 26 peyv in. Ji ber ku Mem û Zîn berhemeke Edebîyata Kurdî ya Klasîk e di nav xwe da ji bo spehîtî û zindîbûna vegotinê gelek hunerên edebî dihewîne. Ev jî rê dide ku cotepeyvên curbicur bînin çêkin. Mînak tenasûb, digel hev bikaranîna du an ji duyan zêdetir peyvyan e ku di navbera wan da têtikilî heye. Mubalexe, ji bo biquwetkirina tesîra peyvê, zêdekirin an jî kêmkirina hêmanekê ye. Tezad, bikaranîna wan hêmanan e ku bi wateya

xwe ve ew dijberî hev in. Tekrîr, ji bo tesîra peyvê xurttir bibe li pey hevdu dubarekirina peyvên e ku wateya wê derdikeve pêş.

Ev nivîsar ji bo tesbîtîkirina cotepeyvên Mem û Zînê, têkilî zimannasiya metnî bi nêzîktê-daneke senkronîk, bi rêbaza wesfî dixebite. Bi vê mebestê, ji bo nimûneyan me çapên Mem û Zînê yê Yıldırim (2010), Şemrexî (2011), Doskî (2013) û Dost (2020) bi danberhevî analîz kir û nimûneyên xwe ji wan vebijartin. Herwiha ji bo tesbîtîkirina peyvên Erebi û Farisî me ji Lûgata Develioğlu (2006) îstifade kir. Cotepeyvên ku weke mînak hatin nîşandan digel beyta ku tê da derbas dibin ji berhema Yıldırim hatin wergirtin, herwiha jimara beytan hat destnîşankirin.

Divê em vê yekê jî bêjin; ev xebat ne pênasekirin, kategorîzekirin an jî teorîzekirina morfolojîk an jî sentaktîk a vê babetê ye. Lê ev xebat li ser kategoriyên diyar ên berê de hatine kirin dimîne û cotepeyvên Mem û Zînê “ji aliyê avabûnê” ve û “zimanê hêmanên wê” ve dike du beş û nimûneyên xwe wisa dide.

1. Cotepeyv di Mem û Zîna Ehmedê Xanî da

1.1. Ji Aliyê Avabûnê ve Cotepeyv

Cotepeyvên vê kategoriyê ser hev deh serenav û hin binbeşên hinekên wan dihevine ku ew jî ev in: bi dúbarekirina heman peyvên hatine çêkirin, cotepeyvên bi dúbarekirina peyvên hemwate hatine çêkirin, cotepeyvên bi dúbarekirina peyvên diywate hatine çêkirin, cotepeyvên bi dúbarekirina peyvên nêzwate hatine çêkirin, cotepeyvên bi dúbarekirina peyvên vedengî (olandar) hatine çêkirin, cotepeyvên peyveke wê biwate yek bêwate hatine çêkirin, cotepeyvên ji du peyvên têkilhev hatine çêkirin, cotepeyvên ji du peyvên hevdudanî hatine çêkirin, cotepeyvên ku gihaneka “bi” yê dikeve nava herdu ûnsuran, cotepeyvên cûrbicûr ên di Mem û Zînê da hatin tesbîtîkirin.

1.1.1. Cotepeyvên bi Dúbarekirina Heman Peyvan Hatine Çêkirin

Ev cure cotepeyv ji dubarekirina heman peyvê pêk tên. Di Mem û Zînê da hejmara van cure cotepeyvên li gor tesbîta me 14 ne. Dem dem, sef sef, ref ref, çîn çîn û gulgul ji van çend mînak in. Peyvên bi wate hatine dubarekirin, ji mînanan çîn çîn bi rêya peyvên vedengî (reflection words) anku bi dubarekirina dengên siruştî pêk tên. Ev cure cotepeyv wateyên weke mibalexe, xurtkirin û zêdekirinê li hevokê bar dikin. Ev cure piranî ji hevdu cuda tên nivîsandin lê yê weke gulgul bi hevdu ve hatine nivîsîn jî hene.

Dem dem bide destê meyperestan

Xelqê ku hinek ji dil di destan (7/8)

Sef sef dimeşîne koh û deştan

Ref ref dixuşîne seyr û geştan (12/4)

1.1.2. Cotepeyvên bi Dúbarekirina Peyvên Hemwate Hatine Çêkirin

Ew cure cotepeyv in ku ji du peyvên hemwate pêk tên. Di Mem û Zîna Xanî da cotepeyvên hemwate hatin tesbîtîkirin. Ji ber bandora edebiyata klasîk û zimanên serdest ê serdemê Erebi û Farisî peyvên hemwate yê Erebi-Kurdî, Kurdî-Erebi gel hev hatine bikaranîn. Cih û mekan,

meqsed û murad, ceng û herb, siyah û tarî, tîfl û sebî çend mînakên cotepeyvên hemwate ne. Lê herçiqas wateya van bêjeyan weke hevdu xuya bike jî nayê wê wateyê herwest di şûna hevdu da bikaribin bîn bikaranîn (Hatipoğlu, 1972, r. 58).

Go 'adetê pêşiyê zemanan
Ev bû li hemî **cih û mekanan** (11/15)

Têk çûne bi me'reza mezadê
Dildadêyê **meqsed û muradê** (13/4)

Mîr gote Memê bi kîn û kerb e:
Îro mi digel te **ceng û herb** e (43/17)

Rabûn ku şevê **siyah û tarî**
Şems û qemeran kirî tewarî (14/65)

1.1.3. Cotepeyvên bi Dûbarekirina Peyvên Dijwate Hatine Çêkirin

Ew cure cotepeyv in ku ji bikaranîna du peyvên dijwate pêk tên. "Bi du peyvên dijwate Kurdan xwestiye têgiheke gelemperî bi dest bixin" (Tan, 2011, r. 80). Gelemperî cotepeyvên ku ji du peyvên dijwate pêk tên sînoren têgiha ku ravekirina wê tê xwestin xêz dikin (Hatipoğlu, 1972, r. 59). Di Mem û Zînê da him cotepeyvên sade yên weke pêş û paş, roj û şev, jor û jêr ku îro roj di zimanê rojane da jî tên bikaranîn hene him jî cotepeyvên Kurdî-Erebî û Erebî Kurdî ku di berhemên klasîk da bîn dîtin jî di zimanê jiyana rojane da nayên bikaranîn yên wekî leyl û nehar, xenî û beîs, şeb û rûz, zîr û bem, 'am û xas hene. Cotepeyvên dijwate wateyeke "nîvendî" li hevokê bar dike, "Bi dûbarekirina du peyvên dijwate mirov dixwaze tiştêkî texmînî bibêje" (Tan, 2011, r. 80).

Sazê dilê kul bi **zîr û bem** bit
Sazendeyê 'eşqê Zîn û Mem bit (7/35)

Roj û şev û weqtê **subh û êvar**
Yeksan dinuma li wan bi yekcar (14/70)

Piraniya peyvên ku cotepeyvê pêk tînin qalib digrin, nabe ku cihê wan bê guhertin; lê di Mem û Zînê da hin cotepeyvên ku peyvên wan cih guhertine hatin tesbîtkirin. Mînak di beyteke da siyeh û sifîd, di yekê da jî sifîd û siyeh hatiye bikaranîn.

Her yek dikirin beyanê ehkam
Bextê **siyeh û sifîd** î'lam (37/15)

Wellah ji **sifîdî û siyahî**
Wî qesd û xerez tu yî îlahî (60/52)

1.1.4. Cotepeyvên bi Dûbarekirina Peyvên Nêzwate Hatine Çêkirin

Ew cure cotepeyv in ku ji du peyvên nêzwate pêk tên. Di navbera peyvên da him ji aliyê dengî ve him jî ji aliyê wateyê ve nêzîkahiyek heye. Mînak bax û rax, gilî û gazin, çîl û çepî, îsm

û zemîr, îns û perî û hwd. Peyvên ku cotepeyvê pêk tînin wateya xwe ya sereke winda nakin. Di Mem û Zînê da jimara cotepeyvên nêzwate ji 180 hebî derbas dike.

Ew herdu wekî du şebçiraxan
Gava dimeşîne **bax û raxan** (8/56)

Zahir dikirin ku zend û baz in
Êdî nediman **gîlî û gazin** (8/51)

Qelp î dixel î bi dil neyar î
Pirr **çîl û çepî** xirab û xwar î (35/6)

1.1.5. Cotepeyvên bi Dûbarekirina Peyvên Vedengî (Olandar) Hatine Çêkirin

Hin dengên siruştî hene ku wextê derbasî nivîsê tînin kirin cotepeyvên vedengî pêk tînin. Ev peyv piranî xwerû tînin bikaranîn û wateyên weke mubalexe û xurtkirinê li hevokê bar dikin. Ev cotepeyv ji aliyê şiklî ve dişibin cotepeyvên kategoriya “cotepeyvên bi dubarekirina heman peyvî” ya jorîn lê ferqa wan di mane û fonksiyana wan de heye ku yê vedengî piranî dengên teqlîdî ne û aliyê wan yê muzîkal zêdetir li pêş e. Di berhema Xanî da ev cure cotepeyv zêde nebin jî hene. Weke çîn çîn, çeççeqa û wd. Çîn çîn ji dubareya peyvên vedengî ên xwerû pêk tê û peyv cuda hatine nivîsîn.

Çîn çîn bike turreê di şebreng
Gulgul veke ‘arizê di gulreng (27/24)

Aşê dev û **çeççeqa** zebanan
Ava dehen û berê didanan (59/22)

1.1.6. Cotepeyvên bi Peyveke wê Biwate Yek Bêwate Hatine Çêkirin

Ev cure cotepeyv ji peyveke biwate û peyveke bêwate pêk tînin. Di van cure cotepeyvyan da yan peyva ewil yan jî ya duduyan biwate ye, peyvên mayî wateya peyva biwate xurttir dikin (Hatipoğlu, 1972, r. 58). Peyvên ku cotepeyvê pêk tînin li gor rêgezan nayên rêzîkirin yanî ewil peyva biwate ya a bêwate wê bê ne diyar e (Telli, 2017, r. 142). Di Mem û Zînê da minakên wê hene: bejn û bal, xan û man, hîle û xurde, xar û xes û hwd.

Agir ku digirte **xan û manan**
Wî girte bi gazi û fixanan (41/16)

Deh carî bi heqqê **bejn û balê**
Çil carî bi heqqê zulf û xalê (44/28)

1.1.7. Cotepeyvên ji du Peyvên Têkilhev Hatine Çêkirin

Hin cotepeyv hene ku bêjeyên wan wexta bi hevdu ra tînin bikaranîn hevdu temam dikin û her yek xwe wekî perçeya tevahiyê nîşan didin (Ertekin û Açar, 2015, r. 84). Di Mem û Zînê da ji ber tesîra edebiyata klasîk ev cure cotepeyv zêde hatine bikaranîn. Li gor tesbîta me jimara vê cure cotepeyvê ji 250 hebî zêdetir e. Pîr û kal, nan û av, av û gil, xal û xet, zulf û xal, can û dil, ser û pê, xeyl û xeşem, zend û baz û yd.

Lebteşne teleb dikin zelalê
Wê dane û damê **zulf û xalê** (2/38)

Pêxemberê cem'ê cuz û kul bû
Adem bixwe hêj **av û gil** bû (3/20)

Bîlcumle diçûne der ji malan
Hetta digehîşte **pîr û kalan** (11/18)

1.1.8. Cotepeyvên Hevdudanî yên bi Navbendekê Têne Girêdan

Ev cure cotepeyv ji du peyvên an bi gihaneka "o" û "û"yê yan bi navbendekê digihên hevdu (Ertekin û Açar, 2015, r. 85). Bo nimûne:

Sê roj û şevan bi dil **peyapey**
Wan teşneleban vexwarin ew mey (25/19)

1.1.9. Cotepeyvên ku Daçeka "bi" yê Dikeve Nava Herdu Ûnsuran

Ev cure cotepeyv bi daçeka "bi"yê ve têne girêdan ku herdu hêmanên cotepeyvê eynî peyv in. Di Mem û Zînê da jî mînakên bi vê cureyê çêbûyî hatine tesbîtîkirin; "ca bi ca, dem bi dem, dest bi dest, leb bi leb û wd". Kızıl (2019, r. 1534-1535) çend fonksiyonên vê daçeka kurmancî dide ber "by" a îngilîzî û nîşan dide ku "bi" wekî daçek dikeve navbera peyvên dubare yên kurmancî di maneyên ciyawaz de. Wekî ku di mînakên da jî tê dîtin daçeka "bi" dikeve nava herdu ûnsurên ku cotepeyvê pêk tînin.

Wî sebzeyî **dem bi dem** bi xûne
Dê avi biden ji paşî bûne (59/42)

Evrengehe **dest bi dest** bi rê ve
Ew mertebe mertebe bi wê ve (59/57)

1.1.10. Cotepeyvên Cûrbicûr ên di Mem û Zînê da Hatine Tesbîtîkirin

Di Mem û Zînê da jî bilî cureyên cotepeyvên ên li jorê hatin behskirin hin cureyên din jî hatin tesbîtîkirin. Cotepeyvên bi gihanek û daçekên weke "...û...û...", "bi...bi...", "hem...hem...", "ne...ne...", "hin/hindek...hin...", "ger/eger...ger...", "çi...çi...", yê hatin tesbîtîkirin.

1.1.10.1. Cotepeyvên bi Gihanekên Cûrbicûr Hatine Çêkirin

Gihaneka ger, û, hem...hem..., ne...ne..., hin...hin..., çi...çi... di çêkirina cotepeyvên da hatine bikaranîn.

Hejmara gihanekên bi gihaneka "...û...û..."yê hatine çêkirin ji 140 hebî zêdetir e. Bi vê gihanekê cotepeyvên nêzwate, dijwate, hemwate û têkilhev ku jimara peyvên wê sisê ne tên çêkirin. Mînak; dildar û şepal û nazenîn, bira û bab û ap, cunûn û dîn û har. Hin cotepeyvên bi rêya gihaneka "...û...û...û..." yê tên çêkirin jî hene ku di vê cureyê da jimara "û"yê dibe sisê û jimara peyvên ku cotepeyvê pêktînin jî dibe çar. Mînak; hor û melek û perî û wîldan, zînet û xeml û xişt û henbel û yên wekî wan.

Li dû hevdu rêzkirina çar-pênc peyvên nêzwate û diywate ji aliyê jimara unsûran va nerm-
bûna cotepeyvvan nîşan dide (Karaman, 2021, r. 890).

Serxweş ke li gerdenê guharan
Sersemke **cunûn û dîn û haran** (27/39)

“ger/eger...ger/eger...”:

Newbar e **eger şîrîn eger tal**
Metbû’ e ji rengê new’ê etfal (7/56)

“hem...hem...”:

Însan bixwe **hem zelum e hem nûr**
Adem ji te **hem qerîb e hem dûr** (1/24)

“ne...ne...”:

Ne fehm û xîred **ne ‘eql û ne hûş**
Gêr bûne li ser zemînî **medhûş** (14/29)

“hin/hindek...hin...”:

Hindek di betî’ û hin serî’ in
Hindek di me’în û hin menî’ in (11/6)

“çi...çi...”:

Fîlcumle **çi ewwel û çi axir**
Elqisse **çi mu’în û çi kafir** (2/24)

1.1.10.2. Cotepeyvên bi Daçekan ve Hatine Çêkirin

Di Mem û Zînê da hin cotepeyv hene ku bi alîkariya daçekên “bi” û “bê”yê hatine çêkirin. Daçeka “bi” wateyên wekî alîkariya amrazekê, ber bi cihekî ve hereket kirin, dabeşkirin, rû-
birû, sond, xwedîtî û wd. dide (Yıldırım, 2012, r. 269-270). Daçeka “bê” jî wateya neyînîti û
tunebûnê dide. Di berhemê da 9 cotepeyvên bi “bi” û 5 cotepeyvên bi “bê” yê hatine tesbîtki-
rin. Mînak; bi batin û bi zahir, bi nesîhet û bi pend, bi roj û bi şev; bê nam û nîşan, bê rewac û
mexşûş, bê bab û yetîm û wd.

Cotepeyvên bi gihanek û daçek ji hevdu cuda tîn nivîsîn û him daçek him jî gihanek dike-
vin navbera herdu peyvvan, wan bi hevdu ve girê didin.

Bê tu’me û bê şerab û bêçav
Bê meqsed û bê murad û bêgav (15/11)

Bênam û nîşan û xeyrî û me'rûf
Qelbê we bi wan ku bûye meşxûf? (17/17)

Hukkam bi batin û bi zahir
Bê şubhe muşabih in bi agir (26/79)

Li jor di bin deh sernavan de me cotepeyvên Mem û Zînê nimûne kirin. Li jêr em ê li ser tabloyekê jimarên wan nîşan bidin:

Tablo 1. Ji Aliyê Avabûnê ve Cotepeyvên di Mem û Zînê da

Cureyên Cotepeyvyan	Hejmar
1. cotepeyvên bi dûbarekirina heman peyvyan hatine çêkirin	14
2. cotepeyvên bi dûbarekirina peyvên hemwate hatine çêkirin	96
3. cotepeyvên bi dûbarekirina peyvên dijawate hatine çêkirin	70
4. cotepeyvên bi dûbarekirina peyvên nêzwate hatine çêkirin	187
5. cotepeyvên bi dûbarekirina peyvên reflection hatine çêkirin	2
6. cotepeyvên peyveke wê biwate yek bêwate hatine çêkirin	4
7. cotepeyvên ji du peyvên têkilhev hatine çêkirin	248
8. cotepeyvên hevdudanî yên bi navbendekê têne girêdan	1
9. cotepeyvên ku daçeka "bi" yê dikeve nava herdu ûnsuran	4
10. cotepeyvên cûrbicûr ên hatin tesbîtkirin	200

1.2. Li gor Zimanê Hêmanên wê Cotepeyvên di Mem û Zînê da

Di vê kategoriyê de, em ê cotepeyvên ku ji hêmanên wê ji zimanên ciyawaz pêk tînin nimûne bikin ku bi vê em ê nîşan bidin Ehmedê Xanî digel zimanê xwe û devokên Kurmancî (Bohtî, Mihemedî û Silîvî) Erebi, Farisî û Tirkî jî dizanibû. Di Mem û Zînê da li gor zimanê avabûnê cotepeyvên ku hatin tesbîtkirin wiha ne: Cotepeyvên Kurmancî+Kurmancî, Kurmancî+Erebî, Kurmancî+Farisî, Erebi+Kurmancî, Farisî+ Kurmancî, Erebi+Erebî, Erebi+Farisî, Farisî+Erebî.

Hêjayî gotinê ye ku ji bo her cureyê sê mînak hatin hilbijartin û di beytan da hatin nîşand.

1.2.1. Cotepeyvên bi Kurmancî+Kurmancî

Cotepeyvên ku herdu peyvên wan jî Kurmancî ne di berhemê da hatin tesbîtkirin. Mînak; jor û jêr, şev û roj, agir û av û wd. Ev cotepeyvên ku herdu peyvên wan jî Kurmancî ne îro roj jî di zimanê rojane da tînin bikaranîn.

Ev lengeriyê di **zîv û zêrîn**
Şubhet felekê di **zor ê jêrîn** (22/49)

Ev ax û hewa û **agir û av**
Ev leyl û nehar û sî û sîtav (26/8)

Ye'nî **şev û roj** û subh û şam in
Hin rohnîn e hin ji wan zeland in (48/17)

1.2.2. Cotepeyvên bi Kurmancî+Erebî

Cotepeyvên ku peyveke wan Kurmancî û yek Erebî ye hatin tesbîtîkirin. Peyva ewil a cotepeyvê Kurmancî ye û ya pey ra tê Erebî ye. Mînak; pêl û mewc, jar û ze'îf, dujmin û reqîb û wd.

Pêla ku digirte **pêl û mewcan**
Roja dikete hezîz û ewcan (9/6)

Lê **jar û ze'îf** û bê mecal e
Aşufteyê rûyê werdê al e (38/10)

Ger qismê muhib weger hebîbin
Elbette bi **dujmin û reqîb**in (24/38)

1.2.3. Cotepeyvên bi Kurmancî+Farisî

Cotepeyvên ku ji peyveke Kurmancî û yeke Farisî pêk tên ji hatin tesbîtîkirin. Ewil peyva Kurmancî peyra jî ya Farisî tê, Kurmancî+Farisî. Mînak: bêhn û boy,

Sergermi bûyin bi guftûgoyê
Sermesti bûyin ji **bêhn û boyê** (52/53)

1.2.4. Cotepeyvên bi Erebî+Kurmancî

Cotepeyvên ku peyva wan a ewil Erebî û ya peyra Kurmancî ye. Di berhemê da cotepeyvên Erebî+Kurdî yê wekî tîfl û sebî, subh û êvar, zen û guman û hwd. hatin tesbîtîkirin.

Roj û şev û weqtê **subh û êvar**
Yeksan dinuma li wan bi yekcar (14/70)

Dam û ded û ademî û heywan
Tîfl û sebî, aşivan û rezvan (36/24)

Ev **zen û guman** û 'ilmê teqlîd
Tebdîl bibin bi 'eynê tewhîd (59/81)

1.2.5. Cotepeyvên bi Farisî+Kurmancî

Hin cotepeyvên wekî tehl û tîrş, şad û xemgîn, ser û pê û hwd. ku di Mem û Zînê da hatin tesbîtîkirin Farisî+Kurmancî ne.

Can û ceger û dil û hinavan
Dest û **ser û pê** û pişt û çavan (15/46)

Xîzan û geda xenî û zengîn
Şadan û hezîn û **şad û xemgîn** (23/65)

Ew şerbet eger şîrîn e xam e
Wer **tehl e û tirş e** natemam e (59/59)

1.2.6. Cotepeyvên bi Erebi+Erebî

Di mesnewiyê da cotepeyvên xwerû Farisî+Farisî nehatin tesbîtîkirin, lê cotepeyvên Erebi+Erebî hene. Mînak ebleh û sefhî , îsm û zemîr, leyl û nehar, batin û zahir û hwd.

Ez dê nihe remlekê birêjim
Îsmî û zemîrî ez bibêjim (16/20)

Ev ax û hewa û agir û av
Ev **leyl û nehar** û sî û sîtav (26/8)

Nabalix û **ebleh û sefhî** in
Ya zahid û sofi û feqîh in (58/27)

1.2.7. Cotepeyvên bi Erebi+Farisî

Cotepeyvên ku peyveke wan bi Erebi û yek bi Farisî ne jî hatin tesbîtîkirin. Mînak cunûn û şeyda, hor û perî û wd.

Ew **hor û perî** di bêbedel bûn
Lewra ku ji nûrê lemyezel bûn (8/32)

Herçî li me bû duçar û peyda
Hazir geriya **cunûn û şeyda** (16/23)

1.2.8. Cotepeyvên bi Farisî+Erebî

Cotepeyvên ku peyveke wan bi Farisî û yek bi Erebi ye hatin tesbîtîkirin. Peyva ewil a cotepeyvê Farisî ye û ya peyra tê Erebi ye. Mînak; bend û qeyd, feryad û fixan, ceng û cîdal, geşt û seyran û hwd.

Roja weku çûne **geşt û seyran**
Wan dîne li rê du dîdeheyran (19/8)

Hazir nebitin kesek di seydê
Ew dê bimirit di **bend û qeydê** (36/19)

Bê **ceng û cîdal** û bê tehewur
Qet vî şuxulî mekan tesewur (46/16)

Di binbeşa li jor de li gorî zimanê hêmanên cotepeyvê nimûne hatin pêşkêşkirin. Îja li jêr em ê li gorî rêza alfabetîk wan pêşkêş bikin:

'am û xas	bax û bostan	bixûr û 'ûd û 'enber
'amî û xewadim û xewas	bax û buhar û berg û esmar	bizeban û baxeber
'aqil û 'ezîz	bax û mehbûb	bûbekr û 'umer
'asî û şeqlî û natemam	bax û rax	bûk û zava
'bedî û seyyar	bê cerhe û qerhe û birîn	bulh û natemam
'ebîd û azad	bê nam û nîşan	buraq û refref
'ehd û peywend	bê rewac û mexşûş	buzurg û kûçek
'elehî û se'alîk	bê şu'le û pêt û bê çirûsk	ca bi ca
'elîl û 'îllet	bêbab û yetîm	cahil û nezan
'enasir û sehab	bedesl û sefid û bedfi'al	cahil û ummî û sefil
'eql û ferr û ferheng	bedfê'l û sitîzekar û salûs	cam û qedeh û eyax
'eşq û mehebbet	bedxwah û pexîl û bedsigal	can û ceger
'eta û bexşîn	begzade û sade û rûwal	can û cism
'eys û 'îşret	bêhed û qiyas	can û dil (3)
'eys û kamiranî	bêhn û boy	cariye û xulam
'eys û neşat û şadimanî	bejn û bal (2)	cawnî û behar
'eys û xweşî	bela û bend	cebr û ikrah
'ezîm û dewwar	bêlîbas û tazî	cehennem û 'ezab
'ezra û ruwal û bikr û murdan	bend û leyiz û cih	celal û rehmet (2)
'îd û tehwîl	bend û qeyd	cemad û heywan
'ilm û hikmet	bend û seqet û xîlaf û kalan	cenet û sewab
'îzam û cild û hemdem	bendî û hebsî û girîftar	ceng û cîdal
'izz û naz (3)	bênezir û hemta	ceng û herb
'îzz û rif'et	bêquwet û bêtuwan	ceng û perxaş
'izz û temkin	ber û binagûş	cennet û hûr
'uqab û bazî	berg û bar	cewaz û ruxset
'usman û 'Elî	betal û zail	cewr û sitem
'uzam û cedd û walid	betî û dair	cih û mekan
ab û abgîn	beyaz û humre	cih û wusaq
ab û xak	beyda û demen	cism û can (2)
ademî û heywan	beyt û hecer û meqam û hucre	cundî û sipahî û emîran
agir û av	beyt û hecer û tewaf û 'umre	cunûn û dîn û har
ah û efxan	bêzeban û xamûş	cunûn û şeyda (2)
ah û feryad	bi batin û bi zahir	cunûn û waleh
asîman û 'erd	bi hevalî û bi wehdet	cuz' û kul
ateş û bad	bi nesîhet û bi pend (2)	çarîsû û sûk
av û gil (2)	bi roj û bi şev	çeçeq
av û gil	bi te'emmul û bi îdrak	çerx û baz û govend
ax û ber	bi tebayî û bi kesret	çerx û felek
ax û hewa	bi tewazu' û bi te'zîm	çeşm û leb û sîne
axa û ekabir û feqîr	bihîstin û rewayet	çi can û çi eşbab
axû 'erd	bihîşt û nîran	çi ewwel û çi axir
ayat û suwer	bil batin û bi zahir	çi mu'min û çi kafir
bab û pis	bilezzet û bitam	çi qalb û çi meqlûb
badenoş û serxweş	bira û bab û mam	çi telib û çi metlûb
bajêr û kelat û xanî	bira û bab û mam	çi ten û çi erwah
bar û zehmet	bîsat û esbab	çîl û çepî
barid û harr	bisk û xal	çîn çîn
batin û zahir	bisk û zulf û xal	dad û dîn û dewlet

dam û ded (2)
damad û 'erûs
dane û dame
dar û ber (2)
dawudî û sibtf û nesara
dax û derd
debîq û diba
def û ribab
delîl û burhan
dem bi dem
dem dem (3)
der û ban
der û dest
derd û ah û wah
derd û derman
derd û êş
derwêş û re'iyye û feqîr
dest bi dest
dest û ezman
dest û pê (2)
dest û pê û dawan
dest û pençe
dest û pî û çav sêv û ruteb û enar
dest û ser û pê û pişt û çav
dev û kepî
dewa û derman
dewab û însan
dewende û perrende
dewlet û se'adet
di hindik û di nadir
diba û herfr û xêz
dijmin û reqîb
dikan û sûk
dil û can (4)
dil û ceger (2)
dil û hinav (3)
dildar û şepal û nazenîn
dîn û dewlet
dîn û îman
dîndarî û dewlet û diyanet
dinê û axîret
dirav û dînar
dîtin û şehadet
dîwan û meclis
duçar û peyda
duçar û zahir
dûşîze û doxter û ruwal
dûşîze û nû'erûs û bîkr
dûxan û yehmûn
e'alî û ekabir
e'yan û ekabir û e'alî

ebleh û sefih
edanî û erazil
edanî û esaxir
eger şirfn eger tal (2)
ekabir û xewas
elfaz û me'anî û 'îbarat
elmas û zumurrud û mirarî
emîr û xîlman
emlak û cewahir û xezîne
enîn û efxan
eqd û sîdaq û mehr û kabîn
eql û xired û şu'ûr
eqwam û qebayil û 'eşayir
erd û asîman (2)
erd û sema
erz û asîman
esbab û tecemmul û define
esl û bîx
eşq û wumqan
eyd û sersal
fanî û jar û muştîxak
faris û gurd û pehlewan
feda û qurban
fehm û xîred
fêris û betl û sînesaf
feryad û fîxan
fesh û eyyam
fezail û fuzûlî
fîkr û zîkr
fîl û ferzîn
fîl û rex û kergedan
fitne û fesad
fîxan û ah û zarî
fîxan û feryad
fîxan û gazî
fîxan û xulxul
fîxan û zarî
furaf û ceyhûn
fuzûl û herzekar
gah gahî
gazî û fîxan
gazî û xuroş
geh gahî (2)
geh geh
genç û mal (2)
ger kafir û ger gunehîkar
ger melek û eger beşer
ger roj û eger şev
gerden û dest û pê û zencîr
gerden û dûş
geşt û seyran (3)
geweşt û şehnaz

gilf û gazin
gul û sunbul
gulab û gulqend
gulab û misk û 'enber
gulgul
gulşen û gulistan
gustax û sitemger û siyehker
hakim û emîr
hamd û şukr
hamşadî û hemcefa û hemdem
hat û bat
hebîb û aşiq
hedd û xayet
hem bayî û hem xerîdar
hem kîtab e hem şîr
hem qerîb e hem dûr
hem resul e hem mîr
hem zelam û hem nûr
hemaşîyan û hemper
hemnefes û heval û hemdem
hemraz û emîn û nazenîn
hemser û hemnişîn û hemraz
hemşîre û hemcenah û hemser
hemzad û heval û hemnişîn
heqîqat û mecaz (2)
hesar û hebs û zîndan
heyat û kewser
heywan û nebat û me'iden û fers
heywanê û me'adîn û nebatat
hezîn û giryan
hezîn û nalan
hezl û baz
hîcab û perda
hîcab û tor
hicr û wîsal
hîle û xurde
hîlekar û cazû
hin 'eqlîremîde hin muşşewêş
hin camederîde û hin serxwêş
hin mu'telif in hinek muxalîf
hin mudbir û hinek mudebber
hin muxtelîf in hinek mu'alîf
hin rojperest û hin şebefrûz
hin xusserrevîn û hin xemendûz
hindek di betî' û hin serî
hindek di heram û hin di tarî
hindek di me'în û hin menî'in
hindek di peya û hin siwar in
hindek di seqîl û hin xeffîf
hindek di şefaf û hin ditarî
hindek di xeffî û hin latîf
hor û melek û perî û wîldan

hor û perî (2)	mawerd û zabad û misk û 'en-ber	muhal û muşkil
hor û xilman (3)	mawerd û zebad û misk	muhîb û mehbûb
horî û perî û xemrevîn	me'cer û burqe û serendaz	mulk û mal û millet
hûrî û melek	me'sûq û hebîb	mumkumat û wacib
husn û cemal	mecruh û ze'îf û dilefgar	munasib û muwafiq
ihtiram û tekrîm	medar û teskin	munîr û rewşen
ilm û huner û kemal û îz'an	meh û mêhr (2)	muqîm û sair
îns û can (3)	mehelle û zikak	mûrad û meqsed (2)
îns û perî	mehibb û mehbûb	murîd û murad
înşa' û mebanî û îşarat	mêhr û bawefa	murşîd û pêşewa
îsm û zemîr	mêhr û muşterî	murşîd û rehber û delil
ixfa û texaful û tehemmul	mêhr û wefa	musafih û mu'aniq
ihtraz û î'raz	mehrûm û sefil û bênesîbek	musella û meqam
ins û can	mekesl û melabis	museyqel û munîr
îşaret û mu'emma	mekr û kizb û tezwîr	muşteha û mehbûb
jar û ze'îf (2)	mela û şêx û mîr	muşteha û mehbûb
jar û ze'îf	mela û xetîb	mûtfî û muhtaç
ji nû ve û tekrar	melul û me'yûs	mûtrib û saz
jor û jêr	melul û mehbûs	muzekker û muennes
kafir û musulman	mem û zîn (11)	mulk û mal
kar û bar	menazil û meqamat	muzekker û muennes
kebk û qaz	menna' û muzebzebîn û îblis	muzeyyen û mulebbes (2)
keç û kurr û rûwal	mensûb û muselsel	nam û neseb
kem û keyf	menzer û meher	nan û av
kerb û elem	meqsed û me'nî	nar û nûr
kerker	meqsed û murad (2)	narinc û turinc (2)
kêşan û keşan	mêrinî û xîret û celadet	nav û nişan
kewn û mekan	mermûz û menaqib û dirayet	ne 'eql û ne hûş
kibr û kîn	mertebe mertebe	ne murde û ne ehya
kîj û kur	mesken û mal	ne qîl e ne qal
kizb û teswîl	meş'el û fener	ne serxweş û ne mest
koh û deşt	meta' û kala	ne şem' û ne çira
koh û deşt	metlûb û meqasid û mûradat	ne ten û ne can
kohî û kenarî	mewan û hîcab	ne xewn e ne xeyal
kubera û kurdemîr	mewt û heyat	ne xwer ne xwabek
kuçe û xurfe û şîbak	mewzû û meqasid û hîkayet	ne yar û ne hemnîşîn
kufir û guneh	mexmûr û siyah û mest û bimar	nebat û heywan
kufir û îman (2)	mexmûr û siyahimest û sekran	nebat û însan
kûs û def û kerrenay û naqûr	mezaq û meşreb	nedan û aşîkar
le'b û baz	milk û melek û felek	nedîm û nas (2)
le'b û bend û bazan	mîr û axa	nedîm û yar (2)
leb bi leb	mîr û geda	nefs û dil û can
leble'l û semen'îzar û gulrûx	mîr û padîşah	nelayiq û lefman
letîf û nazenîn	mîr û paşa	nemmam û hesûd û hîlekar
letîf û xendan	mîsal û hemta	neqs û nîşyan
lêv û zeqen û enar	mîsal û teswîl	nergis û lale
lewî û qelem û sewabit û 'erş	mu'ciz û keramet	nesl û neseb û heseb
leyal û nehar (2)	mudd'a û metlûb	neşat û 'eyş û 'îşaret
lutf û husn	muddea û metlûb	newal û kûh û deşt
lutf û kerem	mufîd û mustefad	nexs û suls
ma' û tîn		nezim û tertîb (2)
mal û menal		

nî'met û nefais
 nijdeyan û cerdan
 nişat û kameran
 nîzam û întîzam
 nûr û nar **(2)**
 nûr û zelum
 nutq û xeber
 nuzhetgeh û şehnişîn û eywan
 pakîze û pakibaz
 pêl û mewc
 pencer û şebak
 pend û xelet û xiîaf û yalan
 perr û bal
 perwaz û firr
 pêş û paş
 peyapey
 peyman û qesem
 piling û tazî
 pîr û kal **(4)**
 pîş û pes
 qail û fa'il û xudan
 qavil û xebîrî
 qaz û quling û kebk û teyhû
 qebra û sema
 qedîm û layezal
 qedîr û zulcelal
 qelb û can **(2)**
 qella' û qellaş
 qemsi' û xar û rûsiyah
 qend û şeker
 qendîl û fitil
 qerar û temkin
 qesd û xerez **(2)**
 qet' û fesle
 qettal û dilawer û cegerdar
 qewal û muxennî û xezelxwan
 qewam û quwet
 qewl û qerar
 qeyd û bend
 qeyd û zencîr **(3)**
 qeyser û sûk
 qeza û sunnet
 qible û kabe
 qiblegah û mescûd
 qiyas û te'iwil
 qur'an û xeber
 ramîşger û xweşşnawa û xweş-
 deng
 ref ref **(2)**
 refîq û rehber
 rehm û rîqqet **(2)**
 remz û hal

remz û îma
 reng û rû
 reqs û baz
 reqs û govend **(2)**
 resm û 'adet
 resm û ayin **(2)**
 retb û yabis
 rewneq û rohnî û kemal
 reyhan û binefş **(4)**
 rifq û rehmet
 rih û ceset
 riha û sunbul
 riza û nam û namûs
 roj û şev **(3)**
 rû be rû
 rûh û cesed
 ruh û qalib
 ruh û qelb
 rûm û 'ecem **(2)**
 rûm û 'ereb û 'ecem **(2)**
 rûm û hebeş û fireng û tatar
 rûx û binagoş
 ruxsar û zeqen
 sade û rûalan
 sadiq û rast
 saf û bêbeha
 saqi' û şerab
 saxir û fisûnger
 se'y û teleb û tewaf û 'umre
 sebr û saman
 sebr û sukûn
 sebûr û xursend
 seda û gazegaz **(2)**
 sef sef
 sefa û zewq û suhbet
 sefil û bêxudan
 sehîh û mursel
 sehîqed û serefraz
 sêhr û mu'icizat
 sehra û çîmen
 sehwa û xelet **(2)**
 sekinîn û mutmeîn
 selasil û qeyd
 ser ser
 ser û pê
 sera û bostan
 serdarî û sewlet û siyanet
 serdefter û serwer
 serniwişt û sermeşq
 sersali' û bakir û rûwal
 sersam û dewar û ser' û meh-
 mûr

serw û şimşad
 serxweş û muşewweş
 setrenc û nerdan
 sewda û fûad û xebl û mexmûr
 seyadet û eyb
 seyr û geşt
 seyr û sulûk
 sî û sîtav
 sidq û îman
 sidq û wefa
 sîfat û ef'al
 siffîdî û siyahî
 sihhet û şifa
 silah û gurz û şimşîr
 sîxar û kubbar
 siyah û tarî
 siyeh û siffîd
 sofi' û mela
 sorgul û sunbul
 sot û kul
 sûbaşi' û şehne
 subh û êvar
 subh û şam
 sunbul û lale
 sunbul û sorgul
 sûr û matem
 şad û xemgîn
 şad û xendan
 şad û xurrem **(2)**
 şadan û hezîn
 şah û wezîr
 şah û xûndikar
 şahî û sefa **(2)**
 şahî û xem
 şai'r û feqîr
 şê'r û xezel û kitab û dîwan
 şeb û rûz
 şefa û tarî
 şehadet û keyb
 şems û qemer **(4)**
 şer' û sunet
 şerab û qend û şeker
 şerbet û şerab
 şerbet û te'am
 şerbet û vexwarin
 şetul'ereb û ferat û ceyhûn
 şev û roj
 şewq û ziya û nûr û lem'an
 şeyda û cunûn û mubtela
 şimşad û çinar
 şîr û şeker
 şîr û şeperr **(2)**

şîwen û şahî	xafil û 'atîl	xubar û hûr
şîwen û şîn	xaib û hazîr	xuld û nîran
şûr û şer	xak û xaşak	xuld û seqer
şûşe û mendela	xal û nuqet	xull û zincîr
tab û taqet	xal û xet	xurşîd û meh û nucûm
tac û tomar	xal û xet û turre	xurûc û tehrîk
te'essub û eşîrî	xalis û temîz	xwar û zelîl û xakîsar
teb û tab	xan û man	yaqût û zumrurrud
tebl û 'elem	xanim û xewatîn	yar û ehbab
tecemmul û melabis	xar û xes	yar û exyar
tecezzu' û temekkun	xas û 'aman (2)	yarî û birayî û mu'axat
teferruc û temaşa	xayîn û xwar	yemîn û ewsenseng
tehl û tîrş	xebîs û xennas	yemîn û qenbel
têk têk	xedda' û xeberbezîn û telbîs	zahîd û sofî û feqîh
tekkelum û xeberdan	xedeng û xencer	zalîm û 'ewan
tella û şîban	xeffî û mexbûn	ze'îf û jar (2)
teng û tarî	xelq û nas	zebt û neseq û nîzam û dîwan
tengî û cefa	xeml û rewneq	ze'îf û dilefgar
tenha û tehin	xemze û awîr	zelîl û mehbûs
tenha û tenê	xenc û naz	zen û guman
terz û uslûb	xenc û nazan	zend û baz
text û ewreng	xenî û bais	zêr û zîv
tîfl û sebî	xenî û zangîn	zerb û tezyîn
toz û gerd	xerabî û xebîsî	zerîr û zergûn
tûl û 'erz û umq	xerb û şerq	zêrr û wereq û cewahîr û durr
turk û tacîk	xergûş û xezal û gûr û ahû	zewq û caf
tûtî û qumrî	xermohrî û morîk û mirarî	zewq û fereh
ûslub û sîfat û me'ne û lefz	xesm û dujmin	zewq û sefa û 'eys û noş
wehş û teyr (2)	xet û xal (2)	zîb û tezyîn
wehşî û ebhel	xeta û nîşyan	zîn û mem (4)
wehy û tenzil	xeta û sehwa	zînet û xeml û qîşt û henbel
welwele û fixan û zarî	xewas û 'amî	zîr û bem (3)
weqar û 'eql û ferheng	xeyl û heşem	zîv û zêr
weqt û gav (2)	xezal û gur û xergûş	zulf û gîsû
wezîr û serwer	xîrab û xwar	zulf û xal (11)
wezn û qîrat	xîza û xwarîn	zurna û nefîr û kûs û me
wucûb û îmkan	xîzan û geda (2)	

Encam

Xebata me cotepeyvên di Mem û Zînê de tesbît kirin ku ew jî bi qasî 826 heban e ku hinek ji wan xusûsiyetên ji kategoriyekê zêdetir dihewînin. Cotepeyvên ku me tesbît kirin me li gorî avadanî û zîmanê hêmanên wê dabeşkirin. Di encama xebatê da hin taybetiyên cotepeyvên ên hatin tesbît kirin ev in:

1. Mem û Zîn berhemeke dewlemend e ji aliyê cotepeyvên ve çî ji aliyê mêjerê çî ji aliyê cureyên cotepeyvên ve be.

2. Ehmedê Xanî digel zîmanê xwe û devokên Kurmancî (Bohtî, Mihemedî û Silivî) Erebi, Farişî û Tirkî jî dizanibû ku bi bikaranîna cotepeyvên bi zîmanên cîyawaz vê yekê baş nîşan dide.

3. Janrayên cotepeyvên di berhemê da ji hevdu cuda ne û hejmara wan jî diguhere:

a. Herî zêde cotepeyvên têkilhev hene ku hejmara wan ji 240î zêdetir in. Peyra cotepeyvên nêzwate (ji 180yî zêdetir) û cotepeyvên hemwate (ji 90î zêdetir) tên.

b. Herî kêm cotepeyvên vedengî hene ku tenê du mînakên wê hatin tesbîtkirin.

c. Di berhemê da hin cotepeyvên ku di bin serenavê “cotepeyvên cûrbicûr” da hatin dayîn hene ku bi alîkariya daçek û gihanekan hatine çêkirin.

4. Hat tesbîtkirin ku zimanê avabûnê yê cotepeyvyan jî ji hevdu cuda ne. Digel cotepeyvên xwerû Kurmancî yên wekî jor û jêr, agir û av, şev û roj cotepeyvên Kurmancî+Erebî, Erebi+-Kurmancî, Farisî+Kurmancî, Erebi+Erebî, Erebi+Farisî, Farisî+Erebî hatin tesbîtkirin.

5. Cotepeyv bi giştî bi gihaneka “û” yê bi hev du ra hatine girêdan.

6. Taybetiyeke din a cotepeyvyan ew e ku cotepeyvên ku heman wateyê didin; di beytên cuda da, di şûna dubarekirinê da, bi peyvên cuda hatine dayin. Mînak: Erd û asîman di du beytan da hatiye dubarekirin lê di du beytên cuda da, di şûna vê da; erd û sema, erz û asîman hatine bikaranîn ku ev jî nîşaneyê xurtbûna zimanê berhemê ye.

7. Cotepeyv bi demên dirêj ra qalib digrin, li ziman rûdinên û peyvên cotepeyvê nikarin cih biguherînin; lê di Mem û Zînê da me cotepeyvên wekî “sifîd û siyah”, “siyeh û sifîd” ku peyvên wê cih diguherînin tesbît kirin.

Çavkanî / References

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. Çapa Yekem. İstanbul: Nûbihar.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*. Dördüncü Baskı. Cilt 2.
- Baran, B. (2012). *Rêzimana Kurmancî*. Çapa Yekem. Diyarbakır: Belkî.
- Bedirxan C. & Lescot, L. (2000). *Kürtçe Dilbilgisi*. Beşinci Baskı. İstanbul: Doz Yayınları.
- Develioğlu, F. (2007). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 24. Baskı. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- Doskî, T. İ. (2022). *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*. Çapa yekem. İstanbul:Nûbihar.
- Dost, J. (2020). *Mem û Zîn bi Kurdîya Îro*. Çapa Duyem. İstanbul: Avesta.
- Ehmedê Xanî (2011). *Mem û Zîn*. Amadekar. Huseyn Şemrexî. Çapa Duyem. İstanbul: Nûbihar.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ertekin, M. Z. û Açar, Z. (2015). Di Kurmancî de Cotepeyv û Cûreyên Wan. *Bingöl Üniversitesi Yaşan Diller Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 82-92.
- Gökalp, B. (2017). Zazakî De Çekuyê Diletî. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 120-130.
- Hatipoğlu, V. (1972). *Türk Dilinde İkileme*. Genişletilmiş İkinci Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Inkelas, S., & Zoll, C. (2000). Reduplication as morphological doubling. Manuscript: University of California, Berkeley and Massachusetts Institute of Technology.
- Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaman, A. (2021). EskiTürkçede (7-12yy) İkilemeler. Malatya. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Kubbealtı Neşriyat.

Kızıl, H. (2019). Berawırdkırına Taybetiyên Daçekên Kurdî bi Daçekên İngilizî re ('bi'ya Kurdî digel 'by'a İngilizî). *Şarkiyat* 11(3), 1524-1546. <https://doi.org/10.26791/Sarkiat.620959>.

Tan, S. (2011). *Rêzimana Kurmancî*. Çapa Duyem. Stenbol: Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê.

Telli, B. (2017). Düneydoğu Anadolu Bölgesi Ağızlarında Geçen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*. 3(6), 133-149.

Travis, L. D. (2001). The syntax of reduplication. *In North East Linguistics Society*, 31(2), 1-14.

Tuna, O.N. (1948). Türkçe Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3, 429-447.

Türkçe Sözlük (2005). 10.Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Xanî, E. (2009). *Mem û Zîn* (Amd. Huseyîn Şemrexî). İstanbul: Nûbihar.

Yıldırım, K. (2012). *Kürtçe Dilbilgisi*. Birinci Baskı. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiyede Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.

Yıldırım, K. (2014). *Dîwan (Ehmedê Xanî Kulliyati-4)*. Çapa Yekem. İstanbul: Avesta.

Yıldırım, K. (2016). *Mem û Zîn Çeviri ve Kavramsal Tahlil*. Üçüncü Baskı. İstanbul: Avesta.

Yılmaz, E. (2014). *Temel Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi.

Extended Abstract

Introduction

Reduplications are groups of words based on the repetition of words or, in some cases, parts of words. These structures are included in the subject of phonetics, morphology and syntax as sound events, structures of words and word groups. In this respect, reduplications show the grammatical dimension of the language, but also the semantic dimension of the language as they are structures used to strengthen the narrative. According to Inkelas & Zoll (2000) and Travis (2001), the first studies on reduplication (cf. Wilbur 1973, Marantz 1982, Clements 1985, Kiparsky 1986, Mester 1986, Steriade 1988, McCarthy & Prince 1995) focused more on the phonological dimension of reduplication. However, there has been an increase in theoretical studies on the morphological and syntactic dimensions of these structures. For example, according to Inkelas & Zoll (2000, r. 6), Morphological Doubling Theory is based on the proposals of Hyman et al. (1999), but also in some aspects on the restricted repetitions of Yip (1995, 1998) and the work of Downing et al. (1997 et al.) on morphological phenomena in Bantu language reduplications.

Although Kurdish (Kurmanji) literature has dealt with doubling in gramatic books (e.g. Tan, 2015; Baran, 2012), the first academic study on the subject in Turkey is Ertekin and Açar's (2015) study. While our study refers to the first studies in the Sorani and Zazaki lite-

rature, it refers to the aspects of the subject that are left incomplete in the first studies in the Kurmanji literature and thus tries to address the subject from a broader perspective.

Reduplications have been preferred by poets and writers as a concept that enriches expression in poetry and prose. Ahmadi Hani, one of these poets, made extensive use of reduplications in his work *Mem û Zîn*. *Mem û Zîn*, one of the most important works of classical Kurdish literature, has a rich literary expression with its language, style and figures of speech. In particular, arts such as proportionality, overstatement, contradiction and repetition, which are relevant to our subject, refer to literary style, and some reduplication structures formed with these verbal arts in the context of language features are worth analyzing.

Method And Material Of The Study

This study, which falls within the field of textlinguistics in one aspect, tries to identify and analyze the reduplications in *Mem û Zîn* masnavi with a descriptive method and a synchronic approach. For this purpose, our study analyzed the reduplications in the work by comparing the copies of *Mem û Zîn* annotated or translated by Yıldırım (2010), Şemrexî (2011), Doskî (2013) û ya Dost (2020). Our study consists of an introduction and two chapters. The introduction briefly covers the conceptual and theoretical framework and includes the method and material of the study. The first part shows the reduplications in *Mem û Zîn* in terms of form. In this section, the reduplications are discussed under ten headings and explained with examples from the masnavi. In addition, the reduplications identified in this section are tabulated in numerical data. The second section makes a distinction according to the language to which the reduplications belong. The use of Kurdish, Arabic and Persian words as reduplications is exemplified under eight headings. At the end, the identified reduplications are arranged in alphabetical order and added to the study.

Conclusion

This study, which examines the reduplication structures in *Mem û Zîn* and their grammatical features, has identified more than 820 reduplications in the work and stated that some of these reduplications can be included in more than one category. Our study, which exemplifies the reduplications in the text under different categories, has determined that these structures in *Mem û Zîn* enrich the narrative and contribute to the literary style of the text.

Recommendation

As one of the studies that emphasize the importance of analyzing the early texts of Kurdish in order to better understand many grammatical structures in Kurdish or to find examples that have not yet been identified, this study suggests that researchers should focus more on the texts of the classical period.

Çavkanîyên Hizrî yên Feqîyê Teyran

Intellectual Sources of Faqah Tayran

Önder BEYTER

Önder BEYTER | 0009-0002-4859-3004 | beyter1990@hotmail.com
PhD. Candidate at Bingol University, Institute of Living Languages, Department of Kurdish
Language and Literature, Bingol, Türkiye

Citation:

Beyter, Ö. (2024). Çavkanîyên Hizrî yên Feqîyê Teyran. *Nubihar Akademi* 22, 31-61. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1569361.

Article Type	Research Article
Submission Date	17.10.2024
Acceptance Date	23.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

Edebîyata klasîk ji qederek çavkanîyên hizrî yên hevpar ên wekî dînî, tesewîfî, dîrokî û efsanewî sadir bûye. Şairên di vê qadê da bi mezmûn û mefhûmên hevbeş, berhemên xwe lê kirine. Wekî şairekî mitesewîf Feqîyê Teyran jî xwe li vê qadê girtîyê û berhemên xwe li gorî hiş û zêhna vê dinyayê dane. Di vê gotarê da bi rêbaza wesfî hewl hatîye dayîn ku xwendinek li berhemên Feqîyê Teyran bê kirin da ku çavkanîyên hizrî yên ku helbestên wî pala xwe danê bîn tesbîtkirin. Di vê xebatê da herweha çavkanîyên hizrî yên Feqî li gorî çar kategorîyan hatine vekolîn ku ew jî dîn, civak, însan û siruşt e. Bi qasî lêkolîna vê gotarê ew yek hatîye tesbîtkirin ku Feqî jî wekî her helbestvanekî klasîk, ji hêla jêderên hizrî va sûd ji dînê

Îslamê, tesewif, mîtolojiya civakên qedîm ên herêmê û herweha dîrok û efsaneyên Îranê wergirtîye. Dîsa di vê lêkolînê da derketîye holê ku çî berî xwe çî jî serdema jiyana xwe, Feqî dîroka Kurdî jî ji hêla hizrî va kirîye jêdera berhemên xwe.

Peyvên Sereke

Edebiyata kurdî, Feqîyê Teyran, çavkanîyên hizrî, edebîyata klasîk, tesewif.

Abstract

Classical literature is based on a number of common intellectual sources such as religious, mystical, historical and legendary. Poets who produced works in this field have benefited from common themes and concepts. As a sufi poet, Faqah Tayran also wrote her works according to the understanding of this world. In this article, all of Faqah Tayran's poems have been examined with a descriptive method in order to determine the intellectual sources that form the basis of his works. Again, in this study, Tayran's intellectual sources have been examined based on four categories: religion, society, human and nature. With this research, it has been determined that Faqah, like other classical poets, benefited from the religion of Islam, sufism and the mythology of the ancient societies of the region, as well as ancient Iranian history and legends. Again, in this research, it has been revealed that Faqah also included Kurdish history as an intellectual source in his works, either before him or in the period in which he lived.

Keywords

Kurdish literature, Faqah Tayran, intellectual sources, classical literature, sufism.

Destpêk

Edebiyata klasîk a gelên Rojhilata Navîn xwedî reng û dirûvekî hevpar e. Edebiyata klasîk a Kurdî jî ji vê hevpariyê pişka xwe sitandîye. Lewra çavkanîya ku ev cure edebîyat jê sadir dibe, yek e. Îja dema em bala xwe didinê ka ev çavkanî çî ye, em dibînin ku jêdera herî sereke şaristanîya Îslamê ye. Herweha ji xeynî dînê Îslamê, gelekî taybetîyên din hene ku edebîyata van gelan dike mişterek. Li gorî Adak, edebîyata klasîk, ew edebîyata nivîskî ye ku di serdema Îslamî da di bin bandora dînê Îslamê, zimanên Erebi û Farisî û herweha çanda Îranê da li gorî hin rêbazan hatîye meydanê (Adak, 2015, r. 30). Heçî Agah Sirri Levend (m. 1978) e, ew vê jêderê bi awayekî berfirehtir destnîşan dike. Li gorî wî, Qur'an, hedîs, kelam, qisse û mûcizeyên pêxemberan, tesewif, tarîx û esatîr ên wekî lehengên dîrokî û efsanewî, zanistên heqîqî û batil ên wekî kîmya û herweha sêhr û tilism, bezm û rezm, adet û rusûmat û herweha pendên pêşîyan ji jêderên hevbeş ên edebîyata klasîk in (Levend, 1984, r. 9-10).

Ji alîyekî din va her berhemeke edebî, awayek ji awayên rengvedana hizr, raman û bawerîyên serdem, civak û dorhêla xwe ye. Nivîskar an jî şair dema xwe bide ber fealîyeteke edebî, ne mumkin e ku xwe ji şert û mercên serdem û civakê rizgar bike, jê dûr bisekine û herweha xwe di birceke asê da tecrîd bike. Ev namzed naçar e ku rastîya serdem û civaka xwe raçav bike.

Piştî vê girîzgehê êdî em dikarin werin ser mijara vê gotarê. Ev xebat xwe lê datîne ku çavkanîyên hizrî yên berhemên Feqîyê Teyran tesbît û destnîşan bike. Heger em li

îfadeyên li jor binihêrin, anku em şert û mercên serdemî û civakî bidin ber xwe, em dibînin ku Feqîyê Teyran, di demekê da jîyaye ku edebîyata klasîk serwerê serdemê ye. Ji lewma jî me xwest ku em di vê xebata xwe da wê yekê ron bikin, gelo berhemên Feqî bi taybetîyên serdema xwe, anku bi taybetîyên edebîyata klasîk diguncin an na. Ji bo tesbîtîkirina vê jî helbet, divê ewil çavkanîyên hizrî yên Feqî bîn vekolan. Me jî hewl da ku em di vê gotarê da li ser vê mijarê rawestînin û çavkanîyên hizrî yên Feqî destnîşan bikin. Ronbûna vê mijarê herweha dê bi kêrî tayînkirina cureyê edebîyata Feqîyê Teyran jî bê. Lewra di lîteraturê da hê jî nîqaş hene, ka berhemên Feqîyê Teyran dikevin bin sîwana edebîyata gelêrî yan edebîyata klasîk. Helbet di vê xebatê da amanca me, ne bersivandina vê pirsê ye. Ji bo bersiva vê pirsê, serê ewil divê dîwaneke edîsyon-krîtîk a Feqî were çapkirin da ku dîtina bersiva vê pirsê hêsantir bibe. Ev jî mijara xebateke serbixwe û berfirehtir e. Nexwe em hêvî dikin ku ev gotar, qet nebe di encamê da hin nîşaneyan bi dest bixe ku bi kêrî mijara tayînkirina cureyê edebîyata Feqî jî bê.

Me ev lêkolîn bi rêbaza wesfî pêk anî û me “Dîwana Feqîyê Teyran” kir bingeha vê xebatê ku bi werger û şikara Kadri Yıldırım hatîye amadekirin û ji hêla Wezaretê Çand û Turîzmê va hatîye çapkirin. Ev çap, hemû berhemên Feqî yên ku heta niha hatine tesbîtîkirin li xwe digire. Ev jî tê wê wateyê ku me lêkolîna xwe li ser hemû berhemên Feqî pêk anî.

Dîsa bi qasî ku me çavê xwe li qada lêkolînên kurdî gerand, teza doktorayê ya Mûslih Sezer a li ser dîwana Melayê Cizîrî ne tê da, li ser çavkanîyên hizrî yên şairên Kurd ên ji serdema klasîk, lêkolîn nehatine kirin. Ev yek jî dike ku hem di vî warî da divê xebat bîn kirin û hem jî heger bîn kirin, dê rûbirûyî zehmetîya bertengîyê bîn. Ji ber vê sedema bertengîya lîteraturê me jî zehmetî kişand. Ji lewma jî me anî, dabeşkirina beşên vê xebatê, li gorî beşên sereke yên xebata Sezerî, ji hev du qetandin û lêkolîna xwe pêk anî. Di vir da divê em wê yekê destnîşan bikin ku heger me bianîya, ev xebat li gorî teqşîmata Adakî yan jî sernavên Levend dîyar kirine bikira, em ê ji navê derneketana. Belê me rêbaza Sezerî şopand, lêbelê ew jî di hedêzatê xwe da tezeke doktorayê ye û bergeh û sînoren wê pir fireh in. Ji ber sînore hejmara rûpel û peyvan, em naçar man ku herdu beşên dawîn ên vê lêkolînê bi awayekî kurtir binivîsin.

Ev gotara me ji destpêkek û çar beşan pêk tê. Her beşek ji hêleke va li ser çavkanîyên hizrî yên Feqî radiweste. Li gorî vê, me beşa ewil ji bo çavkanîyên hizrî yên ku xwe dispêrin dîn û tesewifê, beşa duyem ji bo çavkanîyên hizrî yên xwe dispêrin civakê, beşa sêyem ji bo çavkanîyên hizrî yên xwe dispêrin însan û beşa çarem jî ji bo çavkanîyên hizrî yên xwe dispêrin siruştê terxan kirin. Di beşa ewil da me hewl da ku em tesbît bikin bê ka Feqî, di berhemên xwe da çi unsûrên dînî û tesewifî bi kar anîne. Di vê beşê da ji hêla mertebeyên heyînê, emilandina nav û sifetên Xwedê, referêkirina ayet, hedîs û kitêbên pîroz, têgehên têkildarî axretê û herweha hinek unsûrên mayîn ên wekî tesewif û unsûrên wê va em li ser helbestên Feqî rawestîyan. Di beşa duyem da em bi berfirehî li ser çavkanîyên ku jêdera wê

civak e rawestîyan. Di vê beşê da me alim û şairên serdemên berê, kesayetên dîrokî, efsanewî û hîkayewî, welat û bajar, jiyana civakî ya wekî bezm û rezm, muzîk, eşq û evîn û herweha gotinên pêşîyan ên ku di helbestan da derbas dibin destnîşan û şirove kirin. Di beşa sêyem û çarem da jî em bi kurtî li ser çavkanîyên bingeha wan însan û siruşt e rawestîyan.

1. Çavkanîyên Hizrî yê Bingeha Wan Dîn û Tesewif e

1.1. Dîn

Dema em li sercem berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin ku Feqî ji dîn, anku dînê Îslamê di asteke pir zêde da sûd û mefa wergirtîye. Nexasim gava em li her çar menzûmeyên wî yê navdar ên *Bersîsê Abid*, *Şêxê Sen'an*, *Kela Dimdimê û Zembîlfiroş* dinihêrin, em dibînin ku Feqî ev berhemên xwe adeta rêz bi rêz bi jêderên dînî vestirane. Feqî di berhemên xwe da têgeh û termînolojîyeke pir dewlemend a dînî ya wekî mertebeyên heyînê, nav û sifetên Xwedê, pêxember, milyaket, kitêbên pîroz, axret, hedîs, çar xelîfe, sehabeyên pêxember û herweha mekanên pîroz bi kar anîne. Feqî dîsa di berhemên xwe da telmîh li jiyana û mûcizeyên pêxemberan ên wekî mûcizeya şeqkirina behrê ya Mûsa Pêxember û kerametên ewlîya û kesên ehlê Xwedê yê wekî Bersîsê Abid, Şêxê Sen'an û Zembîlfiroş kirîye. Hetta dema em li menzûmeya Kela Dimdim a Feqî dinihêrin, em dibînin ku Feqî anîye, xwespartina bi Kela Dimdim a Emîr Xanê Bradostî û dorpêçkirina kelehê ji layê Safewîyan (Açar, 2019, r. 16) û herweha kuştina Emîr Xanê Bradostî û Ebdal Xanê Mukrî (Nêrweyî, 2019, r. 79), bi gotareke dînî pêşkêş kirîye. Dema em li berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin wekî şairekî mitesewif, Feqî jî sûd ji termînolojîya dînî û tesewifî wergirtîye. Jêderên ku bingeha wan dîn û tesewif e mirov dikare wiha destnîşan bike:

1.1.1. Mertebeyên Heyînê

Mijara hebûn û cureyên wê di dîroka mirovahî û Îslamê da bûye yek ji mijarên herî sereke yê gengeşîyê. Di vê babetê da feylesof û aliman nêrînên xwe anîne ziman. Ev têgeha felsefî û mantiqî di heman demê da wekî “wucûd”ê jî tê emilandin ku tê maneya hebûn û heyînê. Di vê babetê da Durusoy wiha dîyar dike, “Ji hêla kirdeya fambar va wucûd wekî zihnî û xaricî dibe du beş. Ji xeynî vê dabeşîya ku ji esasên mantiqê ye, wucûd di bin sernavê mertebeyên heyînê da îcar dibe çar beş. Li gorî vê, wucûda tiştêkî yan di xaricê da, yan di zihnê da, yan di lefzê da û yan jî di nivîsê da heye” (Durusoy, 2013, r. 137). Dîsa li gorî Îbnî Erebyê ku hebûnê wekî new'ekî heyînê qebûl dike, ji bo ku heyîn were wucûdê divê ji mertebe yan jî astên heyînê di yekî da tazahur bike. Dema em li mijara mertebeyên heyînê jî dinihêrin, em dibînin ku mitesewif di vê mijarê da li hev nakin û lewma jî hejmar mertebeyan li gorî mitesewifan diguhere. Hetta li gorî hin mitesewifan ev hejmar bêsînor e (Erdem, 2018, r. 210).

Îbnî Erebyê mijara mertebeyên heyînê di berhema xwe ya bi navê *Fusûsu'l-Hîkemê* da formule kirîye û li gorî wî mertebeyên heyînê heft in û ew jî ev in; a) Mertebeya Ehadîyetê. Ev mertebe kunha Xwedê ye û tu mertebe di ser vê ra tune; b) Mertebeya

Wehdetê. Ev, mertebeya esma û sifetên Xwedê ye; c) Mertebeya Wahidîyetê; d) Mertebeya erwahê: Ev mertebeya ruhan e; e) Mertebeya misalê: Ji vê mertebeyê ra hinek dibêjin mertebeya xeyalê. Lewra ferdekî ku di alema ruhan da zuhûr dibe, di vê mertebeyê da teşe digire ku dê di alema cismanî da jê ra bibe sûret; f) Mertebeya şehadetê; g) Mertebeya însan (Konuk, 2017, r. 11).

Dîsa ji miheqîqan hinek, van mertebeyan bi navê “ehadîyet”, “wahidîyet”, “erwah”, “misal” û “şehadet” dabeşî pênc mertebeyan dikin û jê ra dibêjin “hazaratê xemse” û herweha hinekên din jî van mertebeyan parveyî çar beşan dikin û jê ra dibêjin lahût, ceberût, melekût û nasût (Konuk, 2017, r. 71-72). Îja çî li gorî formulasyona Îbnî Erebi û çî jî li gorî ya mitesewifên din, gava em li berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin ku haya wî ji vê mijarê heye û di helbestên xwe da amaje bi van mertebeyan kirîye. Hetta em dikarin bibêjin ku Feqî di danberheva xwe ya digel Mela da rasterast li ser vê mijarê nêrînên xwe anîye ziman. Bo nimûne bnr. helbesta Feqî ya heftem a bi sernavê “Muxatebeê Feqî û Mela (Teyran, 2022, r. 71-81).

1.1.2. Nav û Sifetên Xwedê

Di berhemên Feqîyê Teyran da em dibînin ku nav û sifetên Xwedê çî li gorî lefzê Qur’an û hedîsan û çî jî li gorî binavkirina însanan di gelek cihan da derbas dibin. Bi qasî ku me tesbît kirin, nav û sifetên Xwedê yê ku di helbestên Feqî da derbas dibin ev in: Ellah (7/12), Kerîm, Satir, Hakim, Wahid, Qadir (6/6), Barî (6/19), Rahim (6/20), Qehhar, Settar, Xeffar, Rehîm (4/4-5), Cebbar (10/8), Xaliq (7/15), Zulcelal (2/12), Yarê Heqîqî (7/15), Şahê Qudretê (2/9), Şahê Mezin (14/94), Şahê ‘Ellam (14/207), Padîşahê Mezin (1/34), Me’bûd, Xwedê (1/35), Baxoy (1/2) û Mîr (2/5).

1.1.3. Ayet, Mishefên Pîroz û Hedîs

Feqî di helbestên xwe da gelek ayet û hedîs jî refere kirine û bi qasî ku me tesbît kir, ew ayet û hedîs ev in:

Pirsa Feqî bêcih nebû
Lewra di Furqanê hebû
Erşê Xwudê li ser te bû
Avê gelo di bîra te tê (1/33)

Feqî di vir da ayeta 7em a Sûreyê Hûd bi bîr tîne ku ayet wiha ferman dike, “Xwedê ye, ew ê ku erd û asîman di şeş rojan de çêkirin û (berî çêkirina wan) erşê Wî li ser avê bû...”¹ Feqî gazî avê dike û jê ra dibêje, gelo tê bîra te ku erşê Xwedê li ser te bû û herweha bi berdewamî diyar dike û dibêje ku ev yek di Qur’anê da heye.

Nazika mehbûb ciwanik
Qameta bejna ziravik
Kullu şeyn dibe halik
Xeyrî ji Şahê Qudretê (2/9)

1 Meala ayetên di vê gotarê da derbas dibin ji *Meala Qur’ana Pîroz a Kurdî*, (wer: Hüseyin Gündüz, Mehmet Seyhan), Weşanên Serokatîya Karûbarên Dîyanetê hatine wergirtin.

Feqî di vir da jî ayeta 88em a Sûreyê Qeses bi bîr tîne ku ayet ferman dike, “Ji xwedê pê ve her tişt fanî ye û namîne.” Feqî jî dibêje, belê tu hezkirîyeke nazik î, nazenîn î, ciwan î, wekî dara serwîyê zirav î, lê ji bîr neke, tu yê rojekê mirinê tam bikî, biçî helakê.

Mîm Hê şairê pak e
Her kesê bi rûh ji mak e
Hemîyan Xaliq fena ke
Xeyrî ji Şahê Qudretê (2/20)

Di vir da jî Feqî heman ayetê bi celebekî dîtir tîne ziman. Mîm û Hê anku ez jî di nav da her kesê ku ji dê û bavekî çêbûye, ew heyîne ku bi şûn da hatîye afirandin, fanî ne, Xaliq dê wan bişîne fenayê, Şahê Qudretê anku Xweda bi tenê ji vê munezeh e.

Bes e rabe ji vê xabê
Wekî bapîr wekî babê
Em jî dê biçne turabê
Bi bal Baxoy ve ferwar e (3/4)

Di vir da jî Feqî hem ayeta 55em a Sûreyê Ta Ha ya, “Me hûn ji wê (erdê) afirandine û dîsa em ê we li wê vegeftin û careke din jî (piştî mirinê) em ê we jê derfînin.” û hem jî ayeta 156em a Sûreyê Beqereyê ya “Em hemû (bende)yên Xwedê ne û em ê li wî jî vegeftin.” bi bîr tîne. Feqî xwe û însanan hişyar dike û dibêje, bes e êdî ji xewa xefletê hişyar bin, ka bavê me ka kalê me, nexwe em ê jî fenanî wan bimirin û cardin vegeftin cem Xwedê.

Dinê mehd e û mehlok e
Weku le’b e û leyzok e
Çi zanin tîfl û zarok e
Felek çerx e bêîqrar e (3/38)

Di vir da jî Feqî hem ayeta 64em a Sûreyê ‘Enkebût û hem jî ayeta 32yem a Sûreyê En’am bi bîr tîne ku ayet wiha ferman dikin, “Ev jiyana cîhanê tenê kêf û lîstik e (‘Enkebût 29/64); Jiyana vê dinyayê bes lîstik û mijûlbûn e (En’am 6/32).” Di vir da Feqî wê rastîya ku herdu ayetên navborî destnîşan dikin, tîne ziman û herweha dibêje ku lê zarok hew dizanin ku jiyana bi tenê ji lîstikê pêk tê û ji bo lîstik û kêfê ye. Lê felek nasekine dizivire, anku bi rastî jî hem dinya li dora xwe dizivire û hem jî ji zeman ra rawestan tune, ku emir çû tu êdî nikarî bidî dû.

Ew Mîr Kerîm e Satir e xweş Hakim e di barê xwe da
Xelqno! Ne dûr e hazir e ew wahid e û bêîbtida
Her çî bikit ew Qadir e ew xaliqê bê bab û da (6/6)

Di vê benda xwe da jî Feqî meala sûreyê Îxlasê daye. Feqî dîyar dike ku Xwedê mîr

e anku serwer e, comerd e û eyb û qusûrên însanan vedişêre. Herweha ew yek e, her dem hazir û nazir e, destpêbûn jê ra tuneye û ji dê û bavekî çênebûye.

Muksî yê jar û bedter im ferhemnî **xeyre'r-rahimîn** (6/20)

Di vir da jî Feqî diaya di dawîya sûreyê Mu'minûnê da ya "... li min rehmê bike, teqez tu yî çêtirînê dilovanan" bi bîr tîne. Feqî dibêje ku ew Muksî ye, jar û bedbext e û lewma jî ji Xwedê ra yê ku çêtirînê dilovanan e dia dike ku li wî rehmê bike.

Cemala nûrîn saf e di wechên tecellayê
Bi herfên xwe keşşaf e demîr didin me'nayê

Ha Mîm Eyn Sîn Qaf di remza muemmayê (7/6)

Di vir da Feqî wan herfên remzdar ên "Ha Mîm Eyn Sîn Qaf" ên di destpêka Sûreyê Şûrayê da bi bîr tîne û dibêje, nûra saf a wê cemalê ye ku xwe di her cure tecellîyê da dide der û bi herfên remzdar va xezîneya mexfî keşf dike û maneyê didê.

Roja ku Adem afirî
Xaliq li Îblîs azirî
Bû mani'ê secde birî
Êxiste toqa le'netê (14/26)

Xaliq li Îblîs kir xedeb

Bapîr bi cih nanî edeb

Adem şeyatîn bû sebeb

Avête der ji cennetê (14/27)

Di van herdu bendan da jî Feqî qala ayetên 34-36em ên Sûreyê Beqereyê dike.² Feqî dîyar dike, roja ku Adem hat afirandin, Îblîs secde neanî û lewma jî Xwedê lê hate xezebê û toqa le'netê xist stû. Xaliq li Îblîs hate xezebê, lêbelê Adem jî netebitî, bi sebebolarîya şeytanê bêmîrîya Xwedê kir û lewma Xwedê jî ew ji cenetê derxist.

Ew çîjekî navê Weswas
Ê ling ture kêmi û kas
Rabû ji nava el-Xennas
Ji babê xwestî hîmmetê (14/35)

Di vir da Feqî ayeta 4em a Sûreyê Nas bi bîr tîne ku di ayetê da amaje bi şeytanê Xennas ên ku teletel yan jî nepen nêzîkî mirov dibin û wesweseşîyê diniqutînin dilê

2 "Wê demê me ji firîşteyan (melayîketan) re got: 'Ji Adem re herin sicûdê.' Ji bilî Îblîs hemû jê re çûne sicûdê. Ew neçû sicûdê, wî xwe mezin dêra û (ji ber vê yekê) ew bû ji kafiran (34); Me got: 'Hey Adem! Tu û hevsera xwe (Hewa), li bihiştê bicih bibin. Çawa dilê we bixwaze wisa bi noşcan ji xweşîyên wê bixwin û xwe nêzî vê dara ha mekin, vêca (eger hûn nêzî wê bibin) hûn ê bibin ji zaliman' (35); Vêca Şeytên ew ji cennetê şemitandin; êdî ji nav xweşîyên ku ew tê de bûn derandin. Me got: 'De dakevin ji wir, hûn ê ji hev re neyar bin. Heta hûn sax bin li erdê ji bo we niştecihbûn û pêxweşî heye.' (36)." (wer: Gündüz û Seyhan, 2015, r. 8).

mirov. Di vir da Feqî jî destnîşan dike, çêlikekî yan jî sêlekekî bi navê Weswas ê ling gop, ji nava şeytanên Xennas ên hatina wan teletel e, rabû û ji bavê xwe alîkarî xwest û got ku ew dikare peywira “xapandina Bersîs” bi cih bîne.

Gelek sotim kirim kibab
 Kirye bi min sed reng xirab
Ya leytenî kuntu turab
 Wêran ez im malim xirab (18/12)

Di vir da jî Feqî ayeta 40em a Sûreyê Nebe’ bi bîr tîne ku di ayetê da wiha tê fermankirin, “Bêguman me hûn bi ezabekî nêzîk hişyar kirin. Ew roja ku her kes kar û kiryarên xwe dibîne û yê kafir dibêje: Xwezî ez ax û xwelî bûma!” Feqî jî dîyar dike ku ew şermezarbûna kafiran a di vê ayetê da dike ku cergê mirov fenanî kebabê bisoje û rengê mirov jî ji tirsan bi sed celebî xirab bibe.

Încîl

“Încîl” yek ji çar kitêbên pîroz e, ji Hz. Îsa ra hatiye şandin û kitêba pîroz a Xirîstiyanan e (Pala, 2005, r. 232). Herweha peyva încîlê di Qur’anê da jî derbas dibe. Di Qur’anê da tê dîyarkirin ku Încîl ji hêla Xwedê wekî wehîy ji Îsa Pêxember ra hatîye şandin (Alî Îmran 3/3; Maîde 5/46; Hedîd 57/27).

Dixwum sondê bi bab Adem
 Bi **Încîlê** kelam dadem
 Êdî meylê bi te nadem
 Te ne ehd e ne îqrar e (3/69)

Di vir da jî Feqî sondê li ser Adem Pêxember û herweha kitêba pîroz Încîlê dixwe ku ew ê êdî careke din berê xwe nede dinyayê ku jê ra ehd û qirar tune.

Hedîs

Hz. Pêxember di hedîseke xwe da dîyar kirîye ku dinya zevîya axretê ye (Aclûnî, 2019, 415). Anku li dinyayê tu çî biajoyî, li axretê tu yê wê bidirûyî.

Dinê xelqno bi kê maye
Belê qenc e û mezra ye
 Ji xêra ra Xwedê daye
 Xebatkar bin ku ev car e (3/45)

Feqî di vê benda xwe da balê dikişîne ser fanîbûna dinyayê û dîyar dike ku dinya ji kesî ra namîne, lêbelê dîsa jî ji bo însanan wekî zevîyeke qenc e û herweha Xwedê daye da ku însan li wir, baş bixebitin û xêr û xêratan bikin.

1.1.4. Milyaket

Munker û Nekîr, wan herdu milyaketan îfade dikin ku dê li alema berzexê jêpîrsîna însanan bikin. Di Qur’anê da ayetên amajeyê bi jiyana qebrê dikin hene, lêbelê behsa

Munker û Nekîr nayê kirin. Munker û Nekîr di hedîsan da derbas dibin. Di tesewifê da Munker û Nekîr tèn maneya qalibgirtina emelên baş û xirab ên însanan (Pala, 2005, r. 341).

Ji zulmatê bibînim fer
Nekîr têtin digel **Munker**
 Eya Me'bûd tu yî rehber
 Bi heqqê cumle Qur'anê (9/9)

Feqî di vir da dîsa ji bo tengasîyên di qebr û berzexê da dia li Xwedê dike ku li wî were rehmê. Feqî dibêje ku ew ê di qebrê da di nav zulmatê da bimîne û Nekîr û Munker dê bèn cem û wî bidin ber jêpîrsînê. Lewma jî Feqî wiha gazî Xwedê dike: "Tu yî rêberê min û min bide xatirê Qur'anê."

1.1.5. Pêxember

Feqî di berhemên xwe da bi wesîleyên cuda hin pêxember bi bîr anîne. Lêbelê di berhema xwe ya bi navê Beyta Dilî da ya ku peyama wê ya sereke, fanîbûna dinyayê ye, tevî kesayetên dîrokî û efsanewî, navê hivdeh pêxemberan anîne ziman û xwestîye ku pê nîşan bide ku waye dinya ji wan ra nemaye û lewma jî dê ji kesî ra nemîne. Pêxemberên ku navê wan di Beyta dilî da derbas dibin ev in; Adem, Şît, Nûh, Îdrîs, Yûnus, Eyyûb (3/52), Yehya, Salih, Harûn, Mûsa, Îsa, Ehmed [Mihemed] (3/53), Dawûd, Suleyman (3/57), Ye'qûb, Yûsuf (3/59), Îbrahîm (4/10). Em dibînin, Feqî di wê rêzîkê da ya ku navê Îbrahîm Pêxember bi bîr anîye, navê bavê wî Azer jî emilandîye. Di Qur'anê da jî navê bavê Îbrahîm Pêxember wekî Azer derbas dibe (En'am 6/74).

Feqîyê Teyran di menzûmeya Zenbûlfiroş da (15/37-42) bi kurtî serpehatîyên Pêxemberan ên Îbrahîm, Mûsa, Yûnus û Nûh derbirîye. Herweha em dibînin ku Feqî di Beyta Dilî da Mihemed Pêxember wekî Ehmed bi nav kirîye ku di rastîya xwe da Ehmed di Qur'anê da (Saf 61/6) ji bo Hz. Pêxember tê emilandin. Ji xeynî vê, Feqî wesfên pêxember ên wekî "Nebîyê Muxtar (3/82), Zatê Ekber (4/1), Şefî'ê Roja Mehşerê (4/7) û Seyyîdê Serwer (9/22)" emilandine.

1.1.6. Çar Xelîfe (Çaryar)

Di vir da em dibînin ku Feqî ji bo çar xelîfeyên ewil ên piştî Pêxember wesifandina "çaryar" (3/53) emilandîye ku ev wesifandin bêtir di nav Misilmanên Sunnî da berbelav e. Herweha "çaryar" têt maneya "çar dost" û navê çar xelîfeyên mezin e (Pala, 2005, r. 99). Feqî di vir da dîsa xelîfeyên duyem û sêyem rasterast navê wan bi kar anîye, lê xelîfeyê yekem û çarem jî nasnavê wan bi kar anîye (4/3, 4/8) ku yê Hz. Ebûbekir "Siddîq" û Hz. Elî jî "Heyder" e. Siddîq ew kes e ku di hemû gotin, hal û tevgerên xwe da rastgo ye. Hz. Ebûbekir ew kesê yekem e ku Îslamîyet qebûl kirîye û lewma jî wesfê siddîq jê ra hatîye dayîn. Çawa ku hedîseya mi'racê bihistîye, yekser rastiya wê qebûl kiriye û lewma ev nasnav (Pala, 2005, r. 403). Bêjeya "Heyder" wekî gelek miletan, Erebb jî ji bo şêran bi kar tînin. Şêr hêz, quwet, cesaret û qehremanîyê simbolîze dikin û lewma ji Hz. Elî ra "Heyder" hatîye gotin.

1.1.7. Muşrikên Mekkeyê

Ebû Cehl ku navê wî yê rastîn Emr e, ji şaxa Mehzûm a Qureyşê ye. Ebû Cehl li hemberî belavbûna Îslamîyetê muqewemeteteke mezin nîşan daye. Ji ber vê çendê jî pêxember ew wekî firewnê vê umetê bi nav kirîye. Der barê xirabî û neheqîyên Ebû Cehl ên dijî misilmanan da gelek ayet jî nazil bûne En'am 6/108; Hicr 15/90; 'Eleq 96/9-18 (Kapar, 1994, r. 117-118).

Dinê bûka **Ebû Cehl** e
Li nik me asîyan nehl e
Li eqlê aqilan tehl e
Li nik Îsa ku murdar e (3/68)

Li gorî Feqî, hew kesekî wekî Ebû Cehl û yên ku li dijî emrê Xwedê bûne asî û serî hildane, dikarin kêfa xwe bi dinyayê bînin, wê wekî bûkekî bedew û xemilandî qebûl bikin, pê şa bibin û herweha kêfxweş bibin. Feqî dibêje, lêbelê çawa ku li cem Îsa Pêxember murdar e, bi wî awayî li cem kesên xwedî aqil û fehm jî tehl e, nexweş e.

1.1.8. Axret (Şehîdtî, Qebr, Berzex, Heşr, Qiyamet, Şefa'et)

Axret, jiyana duyem e ku dê piştî jiyana dinyayê dest pê bike û heta hetayê dewam bike. Bawerîya bi axretê tevî bawerîya bi Xweda û bawerîya bi pêxemberan, ji sê aqîdeyên sereke yên dînê Îslamê ye. Li gorî Îslamê jiyana mirovan bi mirinê bi dawî nabe, lê di çend qonaxan ra derbas dibe û digihîje axretê. Li gorî Îslamê helbet ruhê însan berî ku bigihîje qonaxa dawîn, di qonaxên wekî qebr, berzex û heşrê ra derbas dibe. Li gorî vê, ruhê însan di qebrê da jî dikeve ber jêpîrsînê û li gorî emelên li ser rûyê dinê, yan ezabê dikişîne yan jî nakişîne. Dema em li berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin ku têgehên têkildarî axretê yên wekî şehîdtî, qebr, şefa'et, cenet û cehenem hatine bikaranîn.

Şehîdtî

Feqîyê Teyran di destpêka menzûmeya Kela Dimdimê da dibêje, wî mezhebê (Şîe) qebûl nekin û ji bo xatirê Ebû Bekir û Umer xwe di rêya Pêxember da feda bikin, bibin şehîd da ku hûn di mehşerê da rûspî bin, anku ji gunehan bên şûştin û pak bin.

Rûspîtyê di **mehşer** kin
Hernê wan ker bi ker kin
Bi gotina Pêxember kin
Şehîd bin dinê terk kin (17/6)

Di vir da Feqî dibêje, bi gotina Pêxember bikin, biçin şer û cihadê, dijmin kerkerî bikin û bi xwe jî bibin şehîd, wê gavê roja mehşerê hûn ê serbilind bin û nebin ji rûreşan.

Qebr

Feqî, xoceyê bêdebr wekî dikandarekî muflîs wesifandîye ku nikare debara mala xwe bike. Ev xoce mecazen muflîs û bêdebr e, lêbelê di maneyê da anku di heqîqetê

da îflasa wî kesî girantir e, lewra wî ji alîyê emelan va îflas kirîye. Lewma jî qebr dê li wî were hev, wî qebr bike û dê qebra wî tijî xwelî, xubar û mar be.

Dibêjin xoce bêdebr e
Di me'nê da dikan **qabr** e
Tijî toz e tijî xebr e
Qebir teng e tijî mar e (3/16)

Heşr û Şefa'et

Feqî dibêje ku gava bû heşr, ew baxusûs şefaeta pêxember teleb dike û dixwaze rehmeta mezin bi ser da fenanî dilop û qetreyên baranê bibarin.

Xusûsa Seyyîdê Serwer
Di heşrê da bikit **mehder**
Bibarît rehmeta ekber
Şebîhê qetrê baranê (9/22)

Di benda jêr da jî Feqî hêvî û daxwaz dike ku roja mehşerê, xulefayê raşîdîn bên hawara wî û wî ji Pira Siratê derbas bikin.

Ewê roja dibit mehşer
Ebabekr digel Heyder
Meger Osman digel Umer
Mi derbas kin ji nîranê (9/21)

Cenet û Hûrî

Di bendên jêr da jî Feqî teswîra cenetê dike. Li gorî vê, şênîyên ceneta baqî dê bi miştaqî digel xadim, hezkirîya xwe ya dinyayê bi şertê ku ehlê Xwedê be, hûr û xilmanan di qesrên xweşik, mamûr û abad da heta hetayê bijîn.

Digel **xadim** bi miştaqî
Bi muhbet hem tu **uşşaqî**
Bişîne **cenneta baqî**
Biken seyran digel zarî
(10/10)
Biçîne cenneta nûr tê
Hizaran **qesrê me'mûr** tê
Bêhed **xilman** û hem **hûr** tê (10/11)

Tûba

“Tûba” navê dareke li cenetê ye (Uludağ, 2016, r. 360). Di Qur'anê da jî di sûreyên Re'd 13/29 û Waqî'eyê 56/17-40 da jî “Tûba” bi maneya dara li cenetê hatîye emilandin.

Bi heqqê herfê Tahayê
 Di ewradê di dunyayê
 Bibit nêzîkî **Tûbayê**
 Derîn min ji behr û umanê (9/10)

Di vir da Feqî dia û hêvî dike ku ji bo xatirê sûreyê “Ta Ha”yê, ji bin behr û ummanan bê derxistin û bo cihekî nêzîkî Tûbayê bê birin. Helbet Feqî dîsa bal dikişîne ku wîrd û zîkrên li dinyayê jî mirovan dibe cem Tûbayê. Di vir da helbet gelek remz û sembol hene. Feqî bi gotina heqê “Ta Ha”yê va dixwaze bêje ku ew jî mîna Adem, ji ber gunehên xwe were efûkirin. Lewra di Sûreya Ta Hayê da ji xeynî serpêhatîyên Hz. Mûsa, salixê wê yekê jî tê dayin ku Adem çawa ji hêla şeytan hatîye xapandin, lê paşê tobe kirîye û tobeya wî hatîye qebûlkirin. Dîsa remza din jî xilasbûna Hz. Yûnus ji zîkê masî û ji bin deryayan e.

Kewser

Kewser tê maneya çemeki li cenetê ku ji bo Hz. Mihemed hatîye terxankirin (Pala, 2005, r. 268). Peyva “kewser” di Qur’anê da jî di Sûreyê Kewser da 108/1 carekê derbas dibe.

Bê îsm û cismê dilberê
 Çibkim bi **Ava Kewserê**
 Dê îxtîyar kim **seqerê**
 Nar xweştir e ji fîrquetê (17/197)

Di vir da Feqî dîyar dike, heger dilber anku hezkirîya dil nebe, wî ava Kewserê jî navê. Anku ew cenetê jî naxwaze û ew ê cehenemê, agir tercih bike. Helbet em dibînin ku kewser û seqer, du têgehên têkildarî jiyana axretê, anku jiyana ebedî ye. Lewma jî dilber û hezkirina ku di vir da mewzû ye, ne evîneke mecazî, belkî evîneke dîsa bi gotina Feqî, me’nayê anku îlahî ye.

Cehenem

Feqî diaya xwe di vir da jî dewam dike û ji Xwedê dixwaze ku wî ji agirê cehenemê xilas bike. Feqî dîyar dike, yê ku mirov li vê dinê ji tirsê cehenem û agir, li wê dinê jî ji agir bi xwe xilas bike, Xwedê ye û lewma jî ji Xwedê hêvî dike ku wî ji agirê cehenemê xilas bike. Peyva “dozex” di Farisî da (Pala, 2005, r. 125) û herweha di Kurmancî da ji bo cehenemê tê emilandin û di Kurmancî da forma wê ya “dojeh” jî heye.

Ji xewfa **dozex** û **agirî**
 Xilas key min ji vî **narî**
 Bi heşrê dûr î pir xanî (10/5)

Mûcize

Mûcize ew bûyer e ku li ser destê pêxemberan derdikeve holê û anîna nimûneyeke wekî wê ya bi rêya hînbûnê ne pêkan e. Dîsa li gorî pênasîyêke din jî mûcize, ew

hedîseya derasayî ye ku ji hêla Xwedê tê afirandin ku rastgobûna kesê xwe li îdiaya nubuwetê datîne nîşan bide û ji hêla taybetiyên xwe va jî însanan di eczê da dihêle ku nikarin teqlîda wê bikin (Bulut, 2020, r. 348).

Ew horîya şêx babet e
Beyda Yeda cihcennet e
 Lebşekera neyqamet e
 Têk teyyîbata ni'metê (17/304)

Di vir da Feqî amajeyê bi mûcizeya Mûsa Pêxember a di ayetên E'raf 7/108 û Ta Ha 20/22yan da hatîye ravekirin, dike. Li gorî vê Xwedê wiha li Hz. Mûsa ferman dike, "Destê xwe bêxe bin çengê xwe, (dema te derxist) tê bibînî ku spî derket, spîtiyeke ne ji nexweşî ku ev jî mucîzeyeke din e. (Ta Ha 20/22); Destê xwe jî (ji paxila xwe) derxist, ji nişka ve ew jî ji temaşekeran re spî û nûranî bû. (E'raf 7/108)."

1.2. Tesewif

1.2.1. Unsûrên Tesewifi

Ezel

Ezel di ferhengê da wekî hemwateyê peyva "qîdem"ê derbas dibe û tê maneya heyîna ku destpêk jê ra tune. Herweha wekî têgeha felsefî û kelamî jî tê maneya dema bêdestpêk, maweya ku wekî zihnî destpêk jê ra tune û di raborîyê da domkirina heyînê ya heta hetayê (Kılavuz, 1995, r. 49). Li gorî Cebecioğlu jî ezel, nebûna destpêkê îfade dike û bi tenê ji bo Xwedê tê emilandin (Cebecioğlu, 2009, r. 202). Pîsporên Kelamê heyîn ji hêla ezelbûnê va dabeşî sê beşan kirine. Yek, heyîna hem ezeli hem ebedî; ew jî bi tenê Xwedê ye. Dudu, heyîna ne ezeli ne jî ebedî; ew jî kaînat e. Sisê, heyîna ku ezeli nîne lê ebedî ye; ew jî axret e. Bereksê vê jî ne pêkan e. Anku heyînek nabe ku ezeli be, lê ebedî nebe, lewra ya ku qidema sabit be, adema wê anku zewala wê nemumkin e (Kılavuz, 1995, r. 50). Nexwe takeheyîna ku ezeli ye, Xwedê ye û hebûna Xwedê ye. Ji xeynî Xwedê her tişt bi şûnda hatîye afirandin.

Lê dema em li lîteratura edebîyata klasîk dinihêrin, em dibînin ku di behsa ezeli da şair bêtir li ser ayetên E'raf 7/172-173yan rawestîyane. Lewra di van ayetan da ew behs heye ku gava ruh tîn afirandin, Xwedê ji wan pirs dike; "... Ma ez ne Rebbê we me? Hemûyan got: Belê, em şahdeyîyê didin (ku Tu Rebbê me yî)..." Şairan jî ev pirs û bersivdan wekî meclisekê qebûl kirine û navê "bezma elestê" lê kirine. Hinek caran jî ji vê meclisê ra "bezma ezel" yan jî "qalû bela" hatîye gotin (Pala, 2005, r. 72). Dema em li Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin ku wî jî di vê mijarê da helbestek nivîsîye ku bi heman tarz û lefzê Melayê Cizîrî, bi "Ellah sehergaha ezel" (1/1, Cizîrî, 2009, r. 27) dest pê dike:

Ellah sehergaha ezel
 Ferman dikir subha ezel
 Rih tê mucerred bê 'emel
 Anî di dîwana hisab (11/1)

Anî ji sehra ya 'edem
 Hind kafir û hind mehterem
 Hemya ji bo gerya Qelem
 Reş kir bi wî terzî kitab (11/2)

Feqî dibêje, di wextê sihara ezelê da Xwedê emr û ferman kir, wê hingê ruhên ku hê tu emelên wan tunebû, li dîwana hesabê kom kir. Ew tevda ji çolistana tunebûnê anîn û li wir kirin amadebaşîyê. Li vir qelem ji bo hemûyan lebitî û kitêb, anku lewhê mehfûz reş kir, tijî kir. Ji van hinek wekî kafir û hinek jî wekî muhterem hatin qeydkirin.

Ev helbesta Feqî ji şeş bendan pêk tê. Di vê helbestê da Feqî, Bezma Elestê yekcar teswîr dike û salix dide ku çawa Xwedê, bi lefzê “kun”ê ruh ji tunebûnê afirandin, li sehergaha ezelê kom kirin, pirsra “Ma rebbê we ne ez im?” ji wan kir û ruhan jî bersiva “Belê tu yî.” da. Feqî dewam dike û bal dikişîne ku ruhan ev bersiv ne bi îradeya xwe, lê ji ber emrê Xwedê dan. Hetta dibêje, wê hingê ne Adem hebû û ne jî Mîm û Hê (ez), îja em ê behsa îradeya çî bikin.

Dema em li vê helbesta Feqî dinihêrin, em dibînin ku nêrîna wî ya di warê qeza, qeder, îxtiyara kulî û cuz'î da ji ya nêrîna ehlê sunnetê ya Eş'arî û Maturîdî cuda dibe û bêtir nêzîkî Cebrîfeyê dibe.

Sirr

Sir tê maneya tişta resen û veşartî û herweha tişta ku veşartî tê girtin. Sir, latîfeyeke Rebbanî ye ku di qelb da ye û herweha cihê mişahedeyê ye (Cebecioğlu, 2009, r. 569). Sir dîsa ew tişt e ku tê veşartin û di edebîyata dîwanê da lêva dilberê wekî sirrekî tê qebûlkin (Pala, 2005, r. 375).

Gerçî ji nutqê lal tu yî
 Bêzar û qîl û qal tu yî
 Lazim bi işqê hal tu yî
 Bêdev î pir ji **sirra qudretê** (1/20)

Di vir da feqî ji bo avê dibêje ku belê, ji hêla axaftinê va tu lal î, tu bêziman û bêaxaftin î, lewma jî divê tu bi şewezarê hal va eşqa xwe îfade bikî û herweha tu bêdev î, lê meger tu gelek sirên qudretê dihewînî. Anku yên ku bi nezera dil li te binihêrin, dê wan sirên qudreta îlahî yên li te barkirî, bibînin.

Zikir

Zikir, bibiranîn e û bibîranîna Xwedê ye. Herweha zikir ew e ku mirov Xwedê bîne bîra xwe, wî ji bîr neke û nekeve xefletê (Uludağ, 2016, r. 393). Zikir di tesewifê da tê wê maneyê ku hin navên dîyar ên Xwedê ji hêla derwêşan bi hejmarên mueyen bîn dubarekirin. Ev peyv û esmayên bi piranî tîn dubarekirin jî ev in: “Allah, hû, heyy, heqq, qeyûm, laîlahe illallah”. Zikir du cure ye. Yek, zikrê xefî (zikrê veşartî) ku di dil da tê kirin. Dudu, zikrê celî (zikrê eşkere) ye ku bi eşkereyî tê kirin (Pala, 2005, r. 493).

Zikir dîkir bi remz û raz
 Ji bihna gula baxê mecaz
 Aşê dilê wan hate saz
 Çerx û ger û bez vêketê (17/135)

Di vir da Feqî teswîra derwêşên feqîyên Şêxê Sen'an dike. Li gorî vê, feqîyên şêx ên ku di heman demê da derwêş in, li pêş şêx rêz bûne, fenanî dolab yan jî berê aş, bi remz û raz ketine zîkrê. Ji van derwêşan têtê bêhna gulên û herweha dilê wan coş bûye û fenanî berê aş, dizivirin, deng derdixin, anku zikir dikin.

1.2.2. Tîpên Tesewîfî

Şêx, Murşîd û Pîr

Şêx, murşîd û pîr her sê jî rêberên terîqetên tesewîfî ne. Murşîd ew kes e ku însanan îrşad dike, anku rêya rast, heqîqetê nîşanî wan dide. Helbet ji bo ku heqîqetê nîşanî însanan bidin, ev şêx û murşîd divê bi xwe ji meqamên terîqetê, baxusûs ji meqamê fenayê derbas bûbin, ji hêla îlim û îbadetê kemilîbin, bi exlaqê hemîde anku exlaqê baş xemilîbin û bi wî awayî rêya başiyê nîşanî însanan bidin û wan bigihînin kemalê (Cebecioğlu, 2009, r. 321, 455, 510). Herweha esasekî sereke yê terîqetê ew e ku salik gava tobe kir, divê ji bo xwe rêberekî, anku murşîdekî bineqîne da ku rêya rast nîşanî wî bide. Murşîd jî ew kes e ku bi têra xwe tecrube û ilma wî heyê û gihîştîye meqamê heq (Tavakkoli, 2010, r. 78).

Xizmeta sultan û mîran
 Sin'eta dana û zîran
 Hûn mekin bê şeyx û pîran
 Guh bidine vê şîretê (14/2)
 Mirwet ji mîr û hakimân
 Xizmet li qûl û xadiman
 Bê şeyx û pîr û aliman
 Dayî' mekin hûn taetê (14/4)
 Heçî kesê aqil hebî
 Xizmet mekin bê murebbî
 Da taeta Bersîs nebî
 Hatine ser hîkayetê (14/5)
 Bê şêx û bê ustayekî
 Bi tenê ketî çîyayekî
 Babê divê belayekî
 Êmin mebe ji telûqetê (14/64)

Dema em li menzûmeya Feqî ya bi navê Bersîsê Abid dinihêrin, em dibînin ku Feqî di vê berhema xwe da herî zêde li ser vê mijarê, anku li ser şertê terîqetê yê întisaba bi murşîdekî rawestîyaye. Feqî di menzûmeya navborî da bi tevahî li pênc cihan ku me ew bend li jor destnîşan kirine, însan hişyar kirine ku divê întisabî şêx û

murşîdekî bikin. Feqî bi serborîya kalemêrekî wekî Bersîsê Abid ê ku tamamî jiyana xwe di rêya Xwedê da, bi ilm, zuhd û îbadetê derbas kirîye, xwestîye nîşanî însanan bide ku nebûna murşîdekî ji bo însanan çiqas xetere ye. Em ji vê menzûmeyê hîn dibin, mirovekî wekî Bersîs ê ehlê Xwedê, ji ber nebûna murşîdekî, çawa di axirîya emrê xwe da ji rastîyê dixalife û ji rêya heq averê dibe û dikeve kufrê. Lewma jî Feqî di vê berhema xwe da, çûye hatîye û xetereya vê yekê dubare kirîye ku di hişê însanan da rûnê.

Ji alîyekî din va em dibînin ku Feqî di berhemên xwe da (1/30-31, 14/71) wekî tîpên tesewîfî cih daye însanê kamil, arif, soffî û derwêş jî. Feqî wekî mitesewîfekî mezin dîsa di berhemên xwe da cih daye hal û meqamên tesewîfê yên wekî meqamê wehdetê, meqamê ewlîya û herweha halê hikmetê (14/8-9). Ji ber ku ev behs pir dirêj bû, êdî em cih nadin nimûneyên wê.

Xwendîye Şêx qet **şerîet**
Edeb û rêzê **terîqet**
Çûye nêv behra **heqîqet**
Me'dena **me'rîfetê** (14/59)

Çi heye ku feqî bi vê benda xwe va bal kişandîye ser çar dergêhên sereke yên tesewîfê ku şerîet, terîqet, me'rîfet û heqîqet in. Feqî di vir da bal dikişîne ku Bersîs ji ber ku ji bend û rêzikên şerîet û terîqetê û herweha ji kûrahîya derya û me'denên me'rîfet û heqîqetê bêpar û nehaydar e û herweha întisabî şêx yan jî murşîdekî nekirîye, dawîya dawî diçe xesaretê û kufrê.

1.2.3. Keramet

Keramet, di kesekî da zihûrbûna halekî xariqulade ye ku tu têkilîya wê bi îdiaya pêxembertîyê ra tune. Keramet herweha îkrama Xwedê ya ji bo ebdê xwe yê welî ye (Uludağ, 2016, r. 211).

Ker û gurî û ermîş û lal
Uftade û xelqê betal
Hindî nexwoş baynane bal
Sabî dibûn ji illetê (14/19)

Feqî di vir da balê dikişîne ser kerametên Bersîsê Abid. Li gorî vê, kerametên Bersîs ên wisa hebûne ku çî kerr, lal û gurî û çî jî mubtelabûyî û dînbûyî, kesên ku çûne cem, ji nexweşîyên xwe sax bûne û bi wî awayî vegeirîyane.

Ew xaliqê her ilm li nik
Wî gote Cebraîl çapik
Here ebdêm bigir sivik
Qenc lê bike sîyanetê (15/45)

Ew Cebraîlê pir çeleng
Hate xwarê ji banê felek

Law li hewa girt û gelek
Ji wî ra dikit inayetê (15/46)

Cebraîl hatî bi kerî
Law li hewa girt bi şermî
Danî ser erdê bi nermî
Xilas kirî ji zehmetê (15/47)

Di vir da jî Feqî behsa kerameta Zembîlfiroş dike. Li gorî vê, Zembîlfiroş jina Mîr, Gulxatûnê red dike û bi naçarî xwe ji birca kelehê diavêje xwarê. Lê berî ku Zembîlfiroş were xwarê û li erdê bikeve, Xwedê emir dide Cebraîl ku biçê û ebdê wî li hewa bigire. Cebraîl jî li ser vê fermanê, bi awayekî beza ji banê felekê hat xwarê, xort li hewa qefalt û bi nerman ew danî erdê.

Jinê tendûr hilkir sivik
Zadek nebû bavê kuçik
Derî girt û çûbû ji nik
Mabûn di fikr û heybetê (15/52)
Cînarekî wan hate ser
Agirek ji wan xwast bi xeber
Dema ku wan lê kir nezer
Pêkve te'amêt cennetê (15/53)

Herweha di vir da jî behsa kerametekî din ê Zembîlfiroş tê kirin. Li gorî vê, Zembîlfiroşê ku êdî kar lê kesad bûye û jina Mîr jî lê hatiye xezebê, ji hêla meîşetê va di halekî pir xirab da bûye. Jina wî diçe tendûrê dadide, lêbelê zad û xurekek tune ku çêbike û bixwin. Li ser vê yekê, jînik derî digire, vedigere cem Zembîlfiroş. Wê gavê her du jî şaş û metel dimînin û nizanin dê çi bikin. Lê di wê navberê da cînarekî wan tê û agir dixwaze. Dema diçin ber tendûrê, dibînin ku wa ye sifreyeke tijî bi teamên cenetê li wir e. Di menzûmeya Şêxê Sen'an da jî behsa kerametên Sen'anî tê kirin ku tayî û bayîyan, lal û şilan çawa qenc dike û herweha zalim û jirêderketî tèn û li ber destê wî tobe dikin (17/43-45). Di vir da jî Feqî qala wê kerameta Şêxê Sen'an dike ku li ber destê sibehê di xewna xwe da Hz. Pêxember dibîne. Bi dîtina Pêxember va êdî dudilî di dilê murîdên Sen'an da namîne û pê bawer dibin ku şêxê wan kesekî rastgo û ehlê Xwedê ye.

2. Çavkanîyên Hizrî yê Bingeha Wan Civak e

Dema em ji wê hêlê va ya çavkanîyên hizrî yê bingeha wan civak e, li berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin ku Feqî di vî warî da ji unsûrên cuda cuda sûd wergirtine. Bo nimûne em dibînin ku hakim û hikumdar, alim û şair û herweha kesayetên dîrokî û efsanewî di berhemên wî da derbas dibin. Dîsa Feqî di vê

çarçoveyê da serî li dîrok û folklorê Kurdî daye û li ser qewamên navdar ên wekî Destana Kela Dimdim û Destana Zembîlfiroş sûd wergirtîye. Feqî herweha azmûna Bersîsê Abid û Şêxê Sen'an her yek jê kirîye menzûmeyeke serbixwe.

2.1. Kesayet

Di bin vê sernavê da em ê li kesayetên cuda cuda binihêrin:

Desthilatdar

Di berhemên Feqî da desthilatdarên di dîroka kevn da yên wekî Belqîs, Dawûd, Suleyman, Fir'ewn û Haman (3/57, 17/256) û herweha yên di dîroka nêzîk da yên wekî Xan Ehmedê Biradost û Xan Edhem derbas dibin. Dawûd û Suleyman du pêxemberên Cihûyan in û di heman demê da qral in jî. Suleyman kurê Dawûd e û serpêhatîyên wan hem di Tewratê da û hem jî di Qur'anê da derbas dibin. Belqîs jî melîkeya welatê Sebeyê ye û hevçaxê Suleyman Pêxember e. Herweha Fir'ewn bi giştî unwanê qralên Misra kevn e û bi taybetî jî di Qur'anê da ji bo wî qralê Misrê tê emilandin ku Mûsa Pêxember li dijî wî têkoşîn daye. Haman jî dîsa di Qur'anê da wekî peywirdarekî payebilind ê qesra Fir'ewn derbas dibe. Wekî me li jor jî amaje pê kiribû, Xan Ehmed ew kesayetê dîrokî yê ku bi berxwedana xwe va hem di dîroka Kurdî da û hem jî di folklorê Kurdî da cihekî giring girtîye û berxwedana wî bûye destan û li ser zarê dengbêj û destanbêjan hatîye gihîştîye roja me. Dîsa Xan Edhem jî em dibînin ku Serfermandarê artêşa Safewîyan e ku berxwedana Biradostîyan dişikîne û serwerîya Safewîyan cardin qaîm dike.

Rabû **Xanê Zêrînzend** e

Subhê vekir derbend e

Xelqê cindî dixwend e

Reşandin 'enber û qend e (16/7)

Rabû û fermana berxwedanê da Xanê Zendzêrîn, di şefeqa sibehê da derî vekir, ji gel nava gel gazî leşkeran kir û ew bi şekir û bêhnên xwe pêşwazî kirin.

Subhê çûne Ecem e

Esker rûbar û çem e

Di pêş tê **Xan Edhem** e

Girtin dora Dimdim e (16/12)

Serê sibehê leşkerê Eceman ku Xan Edhem li pêş bû, fenanî çem û robaran kişîya û Kela Dimdimê dorpeç kirin.

Şair, Alim û Hekîm

Feqî herweha di berhemên xwe da alim, şair û zanyarên ji serdem û şaristanîyên cuda cuda bi bîr anîne. Dema em li helbestên Feqî dinihêrin, em dibînin ku ji şairên Kurdan wî Melayê Cizîrî bi bîr anîye û herweha ji serdema klasîk a Îslamî jî wî zanyarên giring ên wekî Îbnî Sîna (26/19) bi bîr anîye. Dîsa em di helbestên wî da

rastî kesayetên li pêş ên serdema Yûnana Antîk û herweha Romayê jî tîna ku kesên wekî Platon, Sokrates, Tales û Hîpokrat û herweha Calînûs in (3/55).

Birîndarê 'işqê me dûr im ji siha bihan
Dizanin meddahê kê me di hezar û yek û sihan
Senaxwanê **Melê** me li hemû erd û cihan (7/25)

Feqî di vir da dibêje ku ew ji siha bihan dûr ketîye û dilê wî bi derba evînê birîndar bûye. Ew dizane ku di hezar û yek û sihan da medahê kê ye. Ew li hemû erd û cihan pesn û sena û herweha medha Melê (Melayê Cizîrî) dide.

Kesayetên Dîrokî, Efsanewî û Hîkayewî

Feqî di helbestên xwe da wekî şairên edebîyata klasîk, mezmûn û motîfên serdema Îslamî û herweha serdema pêş Îslamê jî emilandine. Em dibînin ku Feqî cih daye kesayetên dîrokî û efsanewî yê berî zayînê. Feqî kesên wekî Zulqerneyn (3/55), Cemşîd, Qeyser, Hatem, Asef, Xatem, Haman (3/56), Loqman (3/57), Talût û Calût (3/59) û Azer (4/10) bi bîr anîne. Di vir da qralê Makedonî Îskenderê Mezin ê hukimranîya piranîya dinyaya çaxa xwe kirîye, bi nasnavê Zulqerneyn derdikeve pêşîya me. Herweha hukimdarê efsanewî yê Pîşdadîyan Cemşîd tevî qedeha xwe ya efsanewî hatîye bibîranîn. Di vir da ji dîroka Benîsraîlîyan bigire heya efsaneyên Babilê unsûrên edebîyata klasîk hatine bikaranîn. Li gorî vê, Talûtê qralê yekem ê Benîsraîlîyan û Calûtê (3/59) fermandarê artêşa dijminê wan hatine bibîranîn. Dîsa Asefê ku navê wî yê tam, Asef bin Berahya ye û hem di Tewratê da û hem jî di çavkanîyên Îslamî da derbas dibe. Li gorî van çavkanîyan jî Asef, katib yan jî wezîrê Suleyman Pêxember e. Herweha li gorî Qur'anê, Azer jî bavê Îbrahîm Pêxember e.

Em dibînin ku Feqî ji dîrokeke pir kevn û pê va kesayetên ku mohra xwe li dîroka mirovahîyê xistine, bi bîr anîne û bal kişandîye ku dinya wehareng e ji wan ra nemaye û her dê ji kesî ra jî nemîne. Lewma jî divê mirov bi dinyayê nexape û nekeve gellîyên xefletê.

Wekî destan û hîkayeyên evînî jî Feqî telmîh li evîna Zuleyxa, Mem, Ferhad, Xusrew û herweha Leyla û Mecnûnê kirîye. Heçî hîkayeya evînî ya Şêxê Sen'an û Keça Gurçî yan Ermenî û herweha Zembîlfiros û Gulxatûn e, Feqî ev kirine du berhemên musteqîl.

Şefeq da erd û asmanî
Ji min dil bir bi asanî
Dixwum sondê bi Subhanî
Zuleyxa bû di Misrê da (26/2)

Feqî dibêje li ber bedewîya wê, erd û esman ronî bû. Vê spehîyê bi hêsanî ez jî kirim dilketî ku bi Xwedê sond dixwim, fena Zuleyxaya Misrê bedew bû.

Beraber bû ji wê navê
Xwe talan kir ji wê gavê

Xelas ke **Mem** ji girdavê
Ji tehrîra bi mer keştê (25/14)

Feqî di vir da dibêje ku di wê navberê da bi hev ra bûn, xwe talan kir di wê kêlîyê da, Mem ji gerînekê xelas bike ku bi nivîsê bûyer tê terfîkirin. Mem ê ku di vir da mewzûbehs e, divê Memê Alan be, ne Mem û Zîn. Lewra serdema Ehmedê Xanî piştî ya Feqî tê.

Ez im yê sed keser heyला
Disojit dil ji wê meyla
Binêr **Mecnûn** çî kir **Leyla**
Ku 'uryan kir di nêv deştê (25/8)

Ax lê, yê ku bi sed keserî dinale ez im, meyla wê ji bo me bûye şewata dil, ka mêze bike Leylayê çî anî bi serê Mecnûn, ew kir dîwane û uryanê çol û deştan.

Pur pehlewane şehsuwar
Hevrîyê Şêx bûn sed hezar
Ferhad û Xusrew nû dîyar
Danîn ji hespê qudretê (17/287)

Bi sed hezaran palewanê şehsiwar hevrîyê şêx bûn, Ferhad û Xusrew nû xuya bûn, ew ji hespê qudretê dan peyakin.

2.2. Qewm

Di helbestên Feqî da wekî qewm Bulxar (3/30), Ermenî (17/226), Gurcî (17/217) û Kurmanc (15/29) derbas dibin. Bulxar bi minasebeta bixûrê, Ermenî û Gurcî bi minasebeta keça ku Şêxê Sen'an dibe dilketîyê wê û Kurmanc jî di Menzûmeya Zembîlfiroş da derbas dibin. Feqî ji bo keça Xirîstîyan a ku şêx dibe evîndarê wê, di benda 217an da gotîye Gurcî, lê di benda 226an da jî gotîye ku Ermenî ye. Helbet di vir da ya muhîm, Xirîstîyanbûna keçikê ye, ne nijada wê. Lê axir, di warê nijada keçikê da tevlihevîyek çêbûye. Ev tevlihevî dibe ku ya Feqî bixwe be, yan jî dibe ku ji ber xetê mustensixan çêbûbe. Lê di eslê vê qîseyê da ku ew jî ya Ferîdudîn Ettar e, ne nijada keçikê, welatê wê tê destnîşankirin û ew jî Rom (Bîzans) e (Attar, 1990, r. 98).

Gul dibê ev lawê ras ne
Mîr li **kurmancan** qîyas ne
Te ji destê min xelas ne
Ho li te didim muhletê (15/29)

Gul ji lawik ra dibêje ev ne rast e, ma qet di navbera Mîr û yekî Kurmanc da qîyas dibe, îja te tune ji destê min xilasî, ha ji te ra didim muhletê.

Helbet me li jor got ku Kurmanc wekî qewm di helbesta Feqî da derbas dibe. Lê bi rastî dema em bala xwe didinê, em dibînin ku Feqî "Kurmanc" di peywendêke

gelekî cuda da emilandîye. Di vir da meqsed ji “Kurmancan”, xelqê ewam e û re’yayê Mîr e. Di vir da risteya duyem, hukmekî radigihîne û bi me dide zanîn ku Mîr, anku tebeqeya rêveber û Kurmanc qîyasê qebûl nake û nabe ku mirov wisa bifikire ku ew wekî hev in. Gava ku mirov vê hevokê vajî dike, wê demê ji bo peyva “Kurmanc” maneyeke neyênî hasil dibe û heta mensûbeke tebeqeya Mîran, wê yekê ji bo xwe heqaretê qebûl dike ku bi yekî “Kurmanc” ra were qîyaskirin û wekî Kurmancekî were qebûlkin.

2.3. Welat û Bajar

Feqî di helbestên xwe da qederek welat û bajar û herweha cihên ku di hin çavkanîyên dînî û efsanewî da derbas dibin jî refere kirine. Mirov dikare Libnan (14/199), Yemen (17/174), Ken’an (26/7) Rom (26/10) wekî welat; Cizîr (7/1), Quds (9/11), Bexda, Şam û Tebrîz (26/9) wekî bajar; Kohê Tûr (7/11, 14/199, 27/3), Rewza Munewer (4/1), Beyta Me’mûr (4/3), Lales (25/13) wekî cihê ku referansa xwe ji dîn distîne û herweha Baxê Îrem (7/15) û Kohê Qaf (27/4) jî wekî cihên efsanewî bijmêre.

2.4. Jiyana Civakî

Bezm û Rezm

Di helbestên Feqî da di warê bezm û rezmê da îfade û teswîrên pir bireng û zindî hene. Baxusûs dema em li menzûmeya Kela Dimdim dinihêrin, em dibînin ku Feqî, ser û cenga ku qewimîye, bi teswîrên pir zindî û şênber va resm kirîye.

Kefa **kûze** û **tas** tê nazik û spîzend in

Qedeha meya xas tê binê talib çend in

Vedxwûn ji destê rastê medhên mehbûb xwendin (7/20)

Feqî dibêje, li ser destê nazik û spîzendan tas û kûzeyê kef li ser tê, qedeha meya xas tê û binêre talibên wê çiqas zehf in, bi destê rastê vedixwin û medh û pesna hezkirîyê didin.

Cama Xwuda sîqal kirî

Tejî **şeraba** al kirî

Qismetê şêxê kal kirî

Dil tahir e dev nadetê (17/306)

Feqî dibêje, qedeha ku Xwedê biriqandîye, bi şeraba sorgevez dagirtîye û kirîye qismetê şêxê kalemêr, lê dilê wî paqij e devê xwe nadê.

Sewaş û qetl û ceng e

Hisar e pir **tifeng** e

Jê dibarin pereng e

Hingî **tîr** û **xedeng** e (16/15)

Xelîfe çûn nîşande
 Şîrê huşîn kişande
 Serî ji laşî firande
 Her sê jî kirne rande (16/50)

Kuştin ji xan û mîran
 Bi tîfing û top û tîran
 Serqut in mislê şêran
 Laş bûne mîna gêran (16/55)

Feqî dibêje, şer û ceng û qetl e, keleh hatîye dorpêçkirin û tîfingên diteqin, bêhesab in û ji tîfingan agir dibare û tîr û sertîr jî di ser da. Ev şerek e ku jê ra terîf û rave tune, lehengên wê bê mînak in ku mertalên xwe dirêj dikin da ku keysa xwe lê bînin û lê bixin. Xelîfe çawa nîşanî wan dan, şûrê hêşîn kişandin, serî ji laşî firandin û her sê jî wekî rendeyê kerkerî kirin. Kuştin ji xan û mîran, bi tîfing û top û tîran, serqot in mislê şêran, laş bûne mîna gêran.

Ev çarîna dawîn pir eşkere û wazih e û pêdivîyê bi şiroveyê nahêle. Lê di vê teswîrê da jî em dibînin ku herdu layenên şerker, ji hêla hêz û quwetê va ne hevseng in û Safewîyan fenanî çem û robaran esker şandine ser Xanê Çengzêrîn. Di vî şerî da em dibînin ku digel alavên şer ên klasîk ên wekî tîr, sertîr, rim û mertalan, alavên şer ên serdemî yên wekî top û tîfing jî hatine emilandin.

Muzîk

Helbet xaneya di vir da derbas dibe, meyxane ye û ew jî di tesewifê da tê maneya tekyayê û herweha bade û mey jî tê maneya eşq û mihebeta îlahî û heqîqetê. Dîsa li gorî mitesewifan, gava ruhan di bezma elestê da bersiva “belê” da pîrsa Xwedê, wê gavê mey û badeya eşqa îlahî vexwarine û bûne evîndarê Xwedê û herweha lewma jî her ruhek dixwaze ji bertengîyên cesedî rizgar bibin û cardin vegezin wê alema îlahî (Gündüz, 1991, r. 418). Ev enstrumanên muzîkê muxnî, çeng û ney jî her yek jê di tesewifê da sembolek e. Çeng tê maneya piştî xûzbûyî ya aşîq û ney jî tê maneya însanê kamil.

Xaneya bade û mey tê
 Muxnî û hem **çeng** û **ney** tê
 Min ji eşqa heyahey tê
 Serxweş û sukran im ez (27/31)

Gotinên Pêşîyan û Biwêj

Feqî çawa ku di helbestên xwe da ayet û hedîs bi kar anîne, bi heman rengî gotinên pêşîyan û herweha pend û şîret jî bi kar anîne da ku uslûba xwe dewlemend û bi xeml û şemal bike û îfadeyên xwe jî bihêztir bike. Di vê babetê da Yıldırım jî bal dikişîne ku şairên serdema klasîk, wekî rêbaz, di helbestên xwe da pendên pêşîyan û şîretan

diemilînin da ku xwîner û guhdar ji metnê dilteng nebin û ji xwe ra pend û şîreteki bistînin (Yıldırım, 2022, r. 22). Dema mirov li helbestên Feqî dinihêre, mirov dibîne ku Feqî berhema xwe ya Beyta Dilî adeta bi seranser bi pend û şîretan xemilandîye. Lewma jî mirov dikare vê helbestê wekî nimûneyeke serkeftî ya emilandina pend û şîretan qebûl bike û herweha çend nimûneyên din jî wiha ne:

Du cara nayê dunyayê
 Çelapa xweş hero nayê (3/46)
 Vêketin her dû bi yarê
 Diz kire malxwê mixarê
 Mast dibê bi tûla sparê
 Mal kire hûcra metê (14/89)
 Kîmya li ba min aqil e
 Însan bi ilmê kamil e
 Re'ya neehlan muşkil e
 Xelqê mudam di xefletê
 (14/133)
 Tehl e heqî li kes xwoş ne tê (14/131)
Muhbet qulûban germ dikit (14/151)
 Kes nîye hewceyê kes ne (17/78)

Eşq û Evîn

Di lîteratura Îslamî da eşq bi gelemperî bi du maneyan hatîye emilandin ku ew jî eşqa îlahî û eşqa beşerî ye. Herweha ji bo eşqa îlahî di heman demê da “eşqa heqîqî” û ji bo ya beşerî jî “eşqa mecazî” hatîye gotin.

Dem a em li helbestên Feqî dinihêrin, em dibînin ku wekî mitesefiwekî mezin, wî jî daye ser vê rêçê û herweha eşq, wekî eşqa mecazî û eşqa îlahî kirîye du beş. Di vê çarçoveyê da em dibînin ku Feqî ji bo eşqa mecaz, pênaseyên wekî “herfa evîn (14/148), narê mecazê (14/151), mecaz (17/4), eşqa mecazî (18/16)” û ji bo eşqa îlahî jî pênaseyên wekî “hal (17/14), (eşqa) heqîqî (18/16) û (eşqa) me'nayê (33/16)” emilandine. Di vir da divê em balê bikişînin ku Ehmedê Xanî jî di warê pênasekirinê da di bin tesîra Feqî da maye û wî jî ji bo eşqa îlahî, pênaseya “me'nayê” emilandîye (Xanî, 2010, r. 488).

Helbet me li jor dîyar kir ku Feqî eşqê wekî mecaz û me'nayê dabeşî du qisman dike. Lê em dibînin ku Feqî van herdu cure evînan bi tamamî ji hev cuda nabîne, belkî bi rengekî dibîne ku yek bêyî ya din nabe. Nexwe li gorî nêrîna Feqî, di navbera eşqa mecazî û eşqa îlahî da rabiteyeke zindî heye ku kiras diguherîne. Bi gotinên Feqî yê wekî “Hal bê mecaz qet nabitin, eşqa mecaz a peyda bûye hêvî dikim ku heqîqî be, mecazî hate me'nayê” em fam dikin ku tişta em jê ra dibêjin evîn, pêşîyê di kirasê mecazê da hasil dibe û dû ra diqulibe ser ya îlahî. Ji lewma jî amanc herçiqas eşqa îlahî be jî, eşqa mecazî jî qonaxeke giring e.

Mîtolojî

Feqî di berhemên xwe da ji mîtolojîyê jî sûd wergirtîye. Gava em lê dinihêrin, em dibînin ku di helbestên Feqî da şopên mîtolojîya Babîl, Îran, Çîn û Hindê hene.

Mecnûn kirim ‘acgerdenê
Ew ef’aya ji rengê henê
Geztim li erdê Yemenê
Şehmar û zulf û qameta (17/174)

Feqî di vir da dibêje, wê dilbera ku gerdena wê ji qîlê filan e û herweha wekî marekê yê bi heneyê birengkirî ye, bi şahmeranî, zilf û qameta xwe ez li welatê Yemenê geztim, di wê gavê da min hiş û aqil avêt û bûm mecnûn.

Feqî di vê benda xwe da mezmûna marê û herweha efsaneya şahmaranê emilandîye. Di edebîyata klasîk da porê yarê û herweha ax û zarînên aşiq wekî teşeyî dişibin maran. Heçî efsaneya şahmaranê ye, ew jî di eslê xwe da xwe dispêre mîtolojîya Îranê. Cara ewil di Camasbnameyê da derbas dibe. Camasbname jî bi Pehlewî hatîye nivîsîn û efsaneyên ji serdema Keyanîyan vedihewîne (Erkan, 1993, r. 43).³

Şêx gote wan ev rehber e
Ev **Neynika Îskender** e
Yan meqsed e yan mezher e
Ev şûşeya canê me tê (17/186)

Feqî dibêje, şêx ji wan ra got ku ev şûşe, neynika Îskender e ku meqseda dilê me tê da mezher bûye. Anku şêx dibêje ku rûyê keçikê fenanî neynika Îskender heqîqetê nîşan dide ku meqsed û miraza dilê me jî ev e.

Neynika Îskender di heman demê da wekî “ayîneyê alemnûma” anku neynika ku cihanê nîşan dide, tê emilandin. Li gorî efsaneyê, Îskender wextê bajarê Îskenderîyeyê daye avakirin, ev neynik jî daye çêkirin û li cihekî bilind daye edilandin ku tiştên însan pê nizanin nîşan dide. Herweha Neynika Îskender di tesewifê da jî sembola dilê însanê kamil e ku tê da heqîqet eks dikin (Pala, 2005, r. 48).

Babê **xezîna mar li ser**
Şêx ejderha avête ber
Dêmdur ji dêrê hate der
Îkram kirî kalîn ketê (17/216)

Mar di bawerîyên Çîn û Hindê da wekî xwedanê hikmetê û pasevanê ava heyatê (ava bêdawîbûnê) û xezîneyên binerd hatîye qebûlkirin (Gürkan, 2013, 529). Ji bo piranîya civakên cihanê, mar xwedan mane û simbolên cuda cuda ye. Herçiqaş

³ Herweha di vê babetê da gotara “Şahmaran: Bir Anadolu Efsanesi” ya Didem Z. Havlioğlu û pirtûka “Camasb-name” ya Abdî Mûsa agahîyên berfirehtir vedihewînin.

bawerîyên Çîn û Hindê jêdera sembola çavdêrî û parastina xezîneyê bin jî, em dibînin ev bawerî û mîsyona ku li maran hatîye barkirin, îro roj jî di nav civaka kurdî da dijî.

Di vê bendê da em dibînin ku Feqî, keça Xirîstîyan wekî xezîneyeke di dêrê da dibîne ku marê pasdarê wê jî di amadebaşîyê da ye. Lê şêx ejderhayê diavêje ber û bi wî awayî keça dêmdur derdikeve derva. Di vir da telmîh li ayeta E'raf 7/117an heye. Di ayetê da wiha tê gotin, “Me jî peyxam ji Mûsa re şand (me jê re got:) gopalê xwe biavêje! (Vêca dema Mûsa gopalê xwe avêt), darê Mûsa, werîs û darên wan bi yek carê dabelandin.” Çawa ku gopalê Mûsa bi îzna Xwedê dibe wekî ejderha û dar û werîsên wan sêrbazan tevan dadiqurtîne û sêhrê betal dike, bi heman rengî jî gava şêx ejderhayê diavêje, ejderhayê wî, marê li ber xezîneya di dêrê da dadiqurtîne, sêhrê betal dike û bi wî awayî keçik ji derê derdikeve derva û tê cem şêx.

3. Çavkanîyên Hizrî yê Bingeha Wan Însan e

Dema em li berhemên Feqîyê Teyran dinihêrin, em dibînin, unsûreke din a ku ji hêla hizrî va jêdertîya berheman dike, însan e. Lewra, çawa ku dîn û tesewif, giringîyeke mezin dide însan û wê bi qîmeteke giran dinirxîne, wekî mitesewifekî mezin Feqî jî bi vê nêrînê însan dinirxîne û qîmeteke zêde didê. Di lîteratura Îslamî da hedîsa “lewlake”yê ya “Heger tu nebûyayî min felek (kaînat) nediafirandin” (Demirci, 1997, r. 179) heye ku li gorî vê, Xwedê ji Hz. Pêxember ra dibêje ku heger tu nebûyayî, min kaînat nediafirand, min ji bo xatirê te felek afirandin.

Genc bûn di kenza eqdemî
Baxo ji işqa Ademî
Înane karê alemî
Zahir kirin vê sûretê (1/36)

Dema em li vê benda Feqî dinihêrin, em dibînin ku ev hedîs hatîye bibiranîn. Anku Xwedê ji ber eşqa ademî, ev sûretên ku di xezîneya wî ya ezêlî da veşartî bûn, ji çolistanana tunebûnê derxistine û anîne meydanê. Ev ademê di vir da însan e, lê însanê ku di hedîsê da amaje pê hatîye dayîn, pêxember e.

Xelqê Xwudê aqil kirî
Hem arif û kamil kirî
Nûrek di dil da hil kirî
Eslê qissê rê dibetê (1/31)

Xwedê di Qur'anê da ferman dike ku wî însan li ser sûretê ehse nê teqwîm, anku sûretê herî baş û xweşik afirandîye (Tîn 95/4). Anku însan wekî madî di teşeyekî mukemel û bêqusûr da hatîye afirandin û dîsa wekî menewî jî potansîyelek tê da hatîye bicihkirin ku dikare bibe însanê kamil. Anku bi gotina Feqî, Xwedê di dilê însan da nûrek ku ew jî nûra Mihemedî ye, hil kirîye û heger însan wê nûrê bişopîne, dê raza qiseyê keşf bike û dê bigihîje meqsûdê.

Ji alfyekî din va jî em dibînin ku Feqî di berhemên xwe da însan ji hêla mezmûnên edebîyata klasîk bi cih kirine. Di vir da jî însan wekî du tîpên sereke ku ew jî aşiq û me'sûq (yar) in, derdikeve pêşîya me. Herweha di vê çarçoveyê da van herdu tîpan di edebîyata klasîk da ya bi sedan salan dewam kirîye, teşe û dirûv girtine û li ser wan, tesewirên hevpar çêbûne. Anku ji bo aşiq û yarê termînolojîyeke standard çêbûye ku şairan li gorî wê, berhemên xwe sêwirandine û ji vê termînolojîyê sûd û mefa wergirtine. Dema em lê dinihêrin jî ev însanê ku di dilqê aşiq da ye, gelek tiştên wî hatine manekirin. Bo nimûne, hîcran û dûrmayîna ji yarê wekî agir û herweha tîr û xedengê hatîye formulekirin ku ezabê dide dilê aşiq, ji ber vê cewr û cefayê sîneya aşiq wekî neyê dinale û cerga wî fenanî kebabê dipije. Dîsa em dibînin ku di vî warî da ji bo yarê jî termînolojîyeke pir dewlemend pêk hatîye ku li vir cihê me tune ye em wê, rave bikin.

Ji ber evîna yara rû wekî rojê dinale, husn û bedewîya dilberê bûye agir ketîye bedenê û ceger lê biraştîye û dilê wî jî bûye fenanî kûzîyekî agir, dişixule û ezabê didê.

Nalî ji dest dêm xawerê
Narê cemala dilberê
Germî gihande cegerê
Dil bû wekî pêt vêketê (17/94)

Di malikên Feqî da însan wekî mehbûb, hezkirî, dost û yar (1/10), refîq, heval û hevîrê û herweha hevdil û hevalê wefadar (3/23, 12/1) derdikeve pêşîya me. Di 1/10ê da mixatab av e, lê av bi rêya teşbihê bi însan hatîye şibandin.

4. Çavkanîyên Hizrî yên Bingeha Wan Siruşt e

Di berhemên Feqîyê Teyran da siruşt jî cihêkî giring digire. Çi heywanat çi nebatat çî jî cemadat, wekî unsûrên siruştê pêkva ji bo helbestên Feqî bûne jêder û îlham. Feleknaşîya li gorî serdema klasîk, stêrk û gerstêrk, heywanên efsanewî û kovî, dar û giha û herweha çem û robar di helbestan da hatine emilandin.

Alema Kozmîk

Şerm in ji dêmê zerî eqreban derb li dil dan
Xurşîd û Mah Muşterî perwane di muqabil dan
Însan li şiklê perî ya hûr e sîfetwîldan (7/26)

Bi dêma zerî şermende û bi derba biskan birîndar bûne, Roj, Heyv û Jupîter bûne perwane û li dora wê zerîya horîperî fetl û gerê didin xwe.

Pêwer yeqîn xal in di **'iqda Sureyyayê**
Du **Roj** in du **Hîlal** in li dêmê wê Leylayê (7/27)

Ew xal û nîşanên rûyê te gerdena Sureyyayê (komestêrk) ne, li dêma wê Leylayê fenanî du Roj û Hîlalan in.

Digerî di nêv Pîredinê

Qet nanivî nasekinî

Reh şubhetê qelbê min î

Ji mihnetan û zehmetê (1/13)

Tu digerî di nav pîredinyayê da. Ne xew ne sekn ji te ra heye. Tu herwekî dilê min î ku mihnetkêş û zehmetkêş e. Di vir da dinya bi rêya teşbihê wekî pîreke ecûze hatîye teswîrkirin.

Heywan

Wekî me li jor jî behs kir, Feqî di helbestên xwe da cih daye hem heywanên efsanewî û hem jî yê kovî û kedîkirî. Herweha Feqî ev heywan li gorî wan sifet û taybetîyan emilandine ku civakê dane wan û herweha di edebîyata klasîk da di nava demê da wekî mezmûn bi dest xistine. Heywanên ku di helbestan da derbas dibin, bi qasî ku me tesbît kir, ev in: “Enqa (33/8), hudhud (17/256), mar (3/16), goyîn (3/26), dûvpişk (7/26), werdek (12/1), pezkûvî (14/9), tûle/kûçik (14/89), qumrî (14/106), beraz (16/17), semek/masî (17/103), xezal, şêr (17/211), teyxûn (17/214), ejderha (17/216), keftar (17/230), bilbil (27/9)”.

Nebat

Di edebîyata klasîk da şair, dilberê ji hêla nazikbûn û bedewîyê va nexasim dişibînin kulîlkan. Lewra kulîlk pir nazik û hesas in û lewma divê mirov lê miqate be. Şair jî dilberê dişibînin bax û baxçeyekê ku her cure kulîlkan dihewîne û fenanî baxçeyekî kulîlkan bêhna xweş jê tê. Şair di vê çarçoveyê da herî zêde bejn û qameta yarê dişibînin dara selwîyê ku zirav û bilind e, rû û dêma wê jî dişibînin gulên ku bêhnxeş, nazik û nazenîn e. Hinek nebatên ku di helbestan da derbas dibin, bi qasî ku me tesbît kir, ev in: Selwî, bih (2/12), sêv (2/12), belg (7/29), gul/werd, reyhan (2/12), sosin (2/2), dar, mêrg (3/18), pelçim, sorgul, sunbul (3/23), asmîn (3/26), bax, xar (3/22), nesrîn (7/44).

Cemadat

Ji bo cemadatê jî em dikarin wan çend kevîrên biqîmet destnîşan bikin ku di helbestên Feqî da derbas dibin û bedewî û sipehîbûna lêv û diranên dilberê nîşan didin. Bo nimûne: le'l, durr, lû'lû' (7/28,126) û 'eqîq (17/132).

Feqî li vir bi taybetî li ser biharê helbestek nezm kirîye (3/18-27) û bihar ji bo wî çî îfade dike, anîye ziman. Em dibînin ku Feqî, bihar şibandîye cenetê û kêfxweşîya xwe ya ji ber hatina biharê îfade kirîye. Ji alîyekî din va Feqî, bihar wekî demsala evîn û evîndaran jî wesifandîye. Feqî dîsa di van rêzikan da terîfeke îqlima welatê xwe daye. Li gorî vê, bi hatina biharê ra dinya dibe hêşînahî, av zêde dibe, çem û kanî gurr dibin, mêrg û zozan dixemilin. Hetta Feqî dibêje, ew kes ji dinê bêpar in ku vê fesla biharê ya wekî cinetê û van mêrg û zozanên têrçêre û têrav nabînin.

Encam

Edebîyata klasîk li ser hin mezmûn û mefhûmên hevpar ava bûye. Ev mezmûn û mefhûm jî wekî jêder xwe dispêrin hin unsûran. Dîne Îslamê yê bi çavkanîyên xwe yên wekî Qur'an, hedîs, kalam û tesewif û herweha zimanên Erebi û Farisî, dîrok û efsaneyên Îranê, mîtolojî û erdnîgarî ji van unsûrên sereke ne.

Wekî şairekî mitesewif Feqî jî herçiqas bi teşeyî nebe jî, ji hêla mane û alavan ya li ser vê rêbazê helbestên xwe nivîsîne. Feqî mîna her şairekî klasîk helbestên xwe li ser esasê van jêderên hizrî yên hevbeş ava kirine. Dema mirov bala xwe dide berhemên wî, mirov dibîne ku wekî çavkanîyên hizrî wî súdeke pir zêde ji dîn û tesewifê û bi dû ra jî ji civak, însan û siruştê wergirtîye.

Feqî di berhemên xwe da pareke pir zêde ji bo dîn û tesewifê terxan kirîye. Di vê çarçoveyê da Feqî di menzûmeya “Ey avê av” û danberheva digel Melê da bêtir li ser mertebeyên hebûnê rawestîyaye û nêrîna xwe ya di vî warî da anîye ziman ku bi rêberê mitesewifan Îbnî Erebi ra bi hev du dike. Dîsa dema em li helbesta Feqî ya “Ellah sehergaha ezel” dinihêrin, em dibînin ku fikr û nêrînên di vir da hatine îfadekirin, ji nêrîna ehlê sunetê yê Maturîdî û Eşarî gelekî cudatir e û bêtir şiqite bal bi Cebrîyeyê.

Herweha unsûra herî sereke ya ku rengê xwe daye hemû berhemên Feqî, tesewif e û di vir da ew xusûs jî derdikeve pêş ku em dibînin, di piranîya helbestan da şîretên ji bo jiyaneke sûffiyane hene. Feqî ji dîroka mirovahîyê hin nimûne pêşkêş kirine û bal kişandîye ku ji bo azmûneke serkeftî ya dunyewî û uxrewî çî pêwîst in. Helbet di vê çarçoveyê da em dibînin ku Feqî her carê bal kişandîye ser wê yekê ku divê însan bide ser şopa tesewifê û herweha ji xwe ra murşîdekî bineqîne. Lewra Feqî bi nimûneya Bersîsê Abid, însanan hişyar dike ku encama nebûna murşîdekî çend xetere ye û dawîya wê xusran e.

Dîsa dema em lê dinihêrin, em dibînin ku Feqî, destaneke ji dîroka Kurdan anîye û bi gotareke dînî pêşkêş kirîye. Lewra Feqî di menzûmeya xwe ya li ser Şerê Dimdimê da bal dikişîne ku ev şer, şerê heq û batil e û yên bi ser kelehê da girtine, kafir û beraz in. Ji lewma jî li gorî Feqî, Kurdên ku di vî şerî da hatine kuştin şehîd in û yên mayîn jî xazî ne.

Di mijara eşqê da Feqî jî di wê bawerîyê da ye ku du cure evîn hene. Yek jê ya mecazî, ya duyem jî îlahî. Feqî eşqa îlahî herweha wekî eşqa heqîqî û me' nayê jî bi nav dike. Li gorî wî, bêtî eşqa mecazî, eşqa îlahî pêk nayê û lewma jî eşqa mecazî ji bo eşqa îlahî wekî pireyekê ye.

Herî dawî em dibînin ku Feqî wekî jêdereke hizrî, sûd ji gotinên pêşîyan jî wergirtine û anîye ev gotinên pêşîyan li gorî maneyê di nav helbestên xwe da bi cih kirine û pê pend û şîret daye însanan.

Çavkanî / References

- Açar, C. (2019). *Safevi Kroniklerinde Dımdım Kalesi Kuşatması ve Emir Han Bradosti*. İstanbul: Avesta.
- Adak, A. (2015). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk* (Çapa Sêyem), Stenbol: Nûbihar.
- Attar, F. (1990). *Mantık Al-Tayr*. (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı). İstanbul: MEB Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2020). Mûcize, *İslam Ansiklopedisi, C. 30*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Cizîrî, M. (2009). *Dîwan*. (Wergera Tirkî: Osman Tunç). Stenbol: Nûbihar.
- Demirci, M. (1997). Hakikat-ı Muhammediyye, *İslam Ansiklopedisi, C. 15*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Durusoy, A. (2013). Vücûd, *İslam Ansiklopedisi, C. 43*. İstanbul: DİB Yayınları.
- El-Aclûnî, İ. b. M. (2019). *Keşfü'l-Hafa*. (Çev. Mustafa Genç). İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Erdem, H. (2018). "Sadreddin Konevî'de Varlık Mertebeleri ve İbni Arabi ile Mukayesesi", Sadreddin Konevî "Tasavvuf, Felsefe ve Din" (ed. Baykan, E; Kaleci, F.). *III. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi. (s. 206-224).
- Erkan, M. (1993). Camasbname, *İslam Ansiklopedisi, C. 7*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Gündüz, İ. (1991). Bade, *İslam Ansiklopedisi, C. 4*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2013). Yılan, *İslam Ansiklopedisi, C. 43*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Havlioğlu, D. Z. (2014). Şahmaran: Bir Anadolu Efsanesi. E. Gürsöy Naskali (Ed.), *Yılan Kitabı* (r. 345-355). İstanbul: Kitabevi.
- İbnî Erebi, Muhyedîn (2017). *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. (Werger û Şîkar: Ahmed Avni Konuk). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kapar, M.A. (1994). Ebû Cehil, *İslam Ansiklopedisi, C. 10*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Kılavuz, A.S. (1995). Ezel, *İslam Ansiklopedisi, C. 12*. İstanbul: DİB Yayınları.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar* (4. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Meala Qur'ana Pîroz a Kurdî (2015). (Wer: Hüseyin Gündüz, Mehmet Seyhan). Weşanên Serokatîya Karûbarên Dîyanetê.
- Mûsa, A. (2023). *Camasb-name*. (Yay. Haz. Müjgan Çakır, Hanife Koncu). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü.
- Nêrweyî, E. T. (2019). *Emîrxanê Lepzêrîn û Kela Dimdim di Navbera Mêjû û Efsaneyê da*. Stenbol: Avesta.

Pala, İ. (2005). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, (14. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları

Sezer, M. (2024). *Çavkanîyên Hizrî yê Dîwana Melayê Cizîrî*. Teza Doktorayê ya Çapnebûyî, Zanîngeha Bîngolê.

Tavakkoli, M. R. (2010). *Kürdistan Tasavvuf Tarihi*, (Çev. Mehmet Polat). İstanbul: Hivda.

Teyran, F. (2022). *Dîwan*. (Werger û Şîkar: Kadri Yıldırım, Çapa 2yem). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Xanî, E. (2010). *Mem û Zîn* (Amd. M. Emîn Bozarslan, Çapa 3yem). Stenbol: Weşanên Deng.

Extended Abstract

Classical literature is based on a number of common intellectual sources such as religious, mystical, historical and legendary. Poets who produced works in this field have benefited from common themes and concepts. As a sufi poet, Feqiyê Teyran also wrote her works according to the understanding of this world. In this article, all of Feqiyê Teyran's poems have been examined with a descriptive method in order to determine the intellectual sources that form the basis of his works.

Again, in this study, Feqi's intellectual sources have been examined based on four categories: religion, society, human and nature. With this research, it has been determined that Feqi, like other classical poets, benefited from the religion of Islam, sufism and the mythology of the ancient societies of the region, as well as ancient Iranian history and legends. Again, in this research, it has been revealed that Feqi also included Kurdish history as an intellectual source in his works, either before him or in the period in which he lived.

It has been seen that Feqi devoted a large space to religion and sufism in his works. In this context, Feqi focused more on the levels of existence in his poem "Ey avê av" and his conversation with Mullah, and expressed his view on this subject based on the master of sufism, Ibn Arabi. Again, when we look at Faqi's poem "Allah sehergaha ezel", it is seen that the ideas and views expressed here are very different from the views of the Maturidi and Ash'ari ahl al-sunnah and community, and are closer to Jabriyya.

In addition, the requirements of the sufi life are listed in Feqi's works and such a life is recommended for people. Feqi stated that it is almost a necessity to follow a sufi master and warned people with the example of Bersisê Abid that those who do not have a master are in a dangerous situation and their end is disappointment.

Again, it has been seen that Feqi has approached an epic about Kurdish history

with a religious discourse. Therefore, in his work on the Battle of Dimdim, Feqi stated that this war was the war between truth and falsehood, and that those who captured the castle were infidels and pigs. Therefore, according to Feqi, the Kurds who were killed in this war were martyrs and those who remained were veterans.

It has been determined that the names Bulgar, Armenian, Georgian and Kurmanc are mentioned as nations in Feqi's poems. It has been seen that the name Bulgar is mentioned in relation to incense, and the names Armenian and Georgian are mentioned in relation to the story of Sheikh San'an. Here, Feqi states that the girl the Sheikh is in love with is Armenian or Georgian. However, when the original story is examined, it will be seen that the girl's country is stated, not her nationality, and that is Rum, that is Byzantium. Another nation name mentioned in Feq's poems is Kurmanc, that is Kurds. However, it has been seen that Feqi uses this name in a negative context. And with Feq's determination, it is not possible to compare the ruling class, that is the Mir family, with a Kurmanc person, and this is an incomparable situation. In this case, it has been seen that in the world four hundred years ago, the concept of Kurmanc was used for the governed and ordinary people, and the elite ruling class at least did not use this name and even considered it unacceptable to compare themselves with them.

According to Feqi, there are two types of love, one metaphorical and the other divine. It has been seen that Feqi also calls divine love true and meaningful love. According to him, there can be no divine love without metaphorical love, and therefore metaphorical love is a bridge to divine love.

As another result, it has been determined that Feqi also used proverbs as an intellectual source and used them in his poems according to their meanings, and it has also been seen that he gave advice to people when necessary.

Berawirdkirinek di Navbera Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran û Nezîreya Wê ya Xemgînê Xanî da

A Comparison Between Narrative Poem Sheikh Sanani of Faqiye Tayran and A Parallel to It by Khemgine Khani

Müjde SÜLEYMAN

Müjde SÜLEYMAN | 0009-0002-9338-8456 | diyasavya81@gmail.com
Mardin Artuklu University Graduate Student, Institute of Living Languages in Türkiye,
Department of Kurdish Language and Culture, Mardin, Türkiye

Citation:

Süleyman, M. (2024). Berawirdkirinek di Navbera Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran û Nezîreya Wê ya Xemgînê Xanî da. *Nubihar Akademi* 22, 63-80. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1582791

Article Type	Research Article
Submission Date	11.11.2024
Acceptance Date	24.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

Nezîre têgeheke helbesta klasîk e, dema helbestvanek ji helbestekê hez dike yan jî dixwaze helbestê bi heman teşeyê nezmê û carna bi heman naverokê jî binivîse, bi armanca berfirehkirina hin babetan

û ciwanbêjkirina ramanan, nezîreya wê helbestê dinivîse. Gelek helbestvanên serdema nûjen ên ku bi şêwaza klasîk nivîsîne nezîre afirandine, yek ji wan Xemgînê Xanî ye ku nezîreyek ji çîroka menzûm a Feqiyê Teyran a bi navê Şêxê Sen'anî re nivîsiye. Di vê lêkolînê de berawirdkirineke edebî di navbera çîroka şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran (1563-1632) û nezîreya wê de hatiye kirin ku ji aliyê helbestvan Xemgînê Xanî (1915-2008) ve hatiye nivîsîn; xalên wekhev û yên cuda di navbera herdu menzûmeya de ji aliyê naverokê, teşeyên nezmê, serwa û erûzê ve her weha ji aliyê qebareya herdu berheman ve hatine ronîkirin û hatiye diyarkirin ku herçend serdema nivîsîna vê berhema Xemgînê Xanî ji ya Feqiyê Teyran dûr be jî, di asteke bilind de hatiye nivîsîn ku reseniya helbesta klasîk parastîye û kariye berhemekê di asteke ne kêmi asta Feqiyê Teyran de binivîse.

Peyvên Sereke

Helbesta Klasîk, Feqiyê Teyran, Xemgînê Xanî, Şêxê Sen'anî, Nezîre,

Abstract

"Nazireh" is a term related to classical poetry. When a poet admires a poem or aspires to re-write it by employing the same poetry form or sometimes preserving the same content so as to elaborate more on some of the topics brought about and embellishing the thoughts presented therein, they write a "nazireh" to that poem. Many modern-day poets who wrote by using a classical period poetry style wrote "nazirehs", one of whom is Xemgînê Xanî who penned a nazireh of the narrative poem of Feqiyê Teyran called Şêxê Sen'anî. This study presents a literary comparison between the story of "Şêxê Sen'anî" by Feqiyê Teyran (1563-1632) and its counterpart written by the poet Xemgînê Xanî (1915-2008). The analysis highlights points of similarity and divergence between the two poetic compositions in terms of content, structures, rhyme, meter, and the overall volume of each work. The study concludes that, despite the significant temporal gap between Xemgîn's work and that of Feqiyê Teyran, Xemgîn's composition is crafted at a high level, preserving the authenticity of the classical poem and achieving a standard that does not fall short of Feqiyê Teyran's masterpiece.

Keywords

Classical Poetry, Feqiyê Teyran, Xemgînê Xanî, Şêxê Sen'anî, Nazireh.

Destpêk

Helbesta klasîk kevintirîn û resantirîn hunera edebî ye; ji ber ku helbest berî hemû hunerên din ên edebî hatiye afirandin û belav bûye. Mirov dikare wê mîna maka pêşîn a wêjeyê bi nav bike. Di gešta dîroka mirovahiyê de ev hunera edebî di gelek qonaxan re derbas bûye, bi riya wê raman û hestên mirovahiyê di hemû babetên jiyana de hatine nivîsîn; çî di warê evîn û hezkirinê de be, an di warê şîn û xemgîniyê de be, an jî di warê pesn û salixdanê de be. Helbest bûye ziman û berdevka tevaya rewş û halên ku mirov tê re derbas bûne, bi riya wan helbestvan hest û boçûn û ramanên xwe diyar kirine.

Helbest di hemû wêjeyên dinyayê de, balyoz û wergêra hestan e û veguhêza peyama nîhad e û ev taybetmendiyên helbestê ne taybetên miletekî tenê ne, ji bo hemû miletan in. Lê tiştê ku miletan ji hev cuda dike hestê nazîk, xeyalê fireh û wijdanê hişyar e. Eger Xwedê van taybetmendiyan bide miletekî, wê helbesta wî di pileyeke bilind de be (Qenawî, 1949, r.10).

Miletan ji mêj ve giringiyeke mezin daye helbestê û "sedema giringîpêdan û guhdana bi helbestê, bandora wê ya mezin a li ser cemawer û guhdaran e" (Mehmûd, 1937, r. 268); ev bandor ne tenê bi demekê destnîşankirî ve sînardar e, dibe ku bi

sedan sal jî di ser berhemekê re derbas bûbin jî, lê hîn bandora wê berhemê pir mezin û kartêker e. Ew berhem resenî û nîrxê xwe yê bilind ji dest nadin. Berovajî wê yekê, her ku dem di ser wan re dibore bêhtir nîrxdar dibin. Vê reseniya helbesta klasîk hiştiye ku qonaxin mezin derbas bike û ta roja îro jîndar bimîne.

Sebareti helbesta Kurdî ya klasîk, tevî derbasbûna bi sedên salan di ser re, ew hîn jî zindî û geş e û bedewiya xwe ji dest nedaye. Ev hemû bi saya berhemên helbestvanên klasîk ên kurd e ku nîfş bi nîfş tînen veguhestin û bûye sedema gihîştina helbesta klasîk a kurdî bi tevaya statîk û spehîtiya xwe ta roja me ya îro. Di edebiyata Kurdî de helbest û dîwanên pir hêja yên ku ji windabûnê rizgar bûne hene. Lê bi qatan ji yên rizgar bûne, yên ku windayî jî hene. Ev helbest eger derfet ji wan re peyda bibûya da ku bi zimanên jîndar bihatana xwendin, wê cihekî wan yê bala di edebiyata cîhanê de peyda bibûya (Doskî, 1993, r. 38).

Li gor berhemên berdest, piraniya helbestên kurdî yên klasîk di serdema Îslamê de hatine nivîsîn. Piştî belavbûna dîne Îslamê li herêmên ku kurd lê dijîn, kurd jî tevî dîne Îslamê dibin û demek dirêj zimanê Erebi dibe zimanê serdest û berhem bi zimanê kurdî nayên berhemdan. Bi taybetî di her dusê qernên pêşî yên serdema Îslamê de (Adak, 2015, r. 162), piştî hêdî hêdî mîletên ji bilî Erebi yên ku dîne Îslamê qebûl kiribûn, di nav wan de mîletê Kurd, dest bi nivîsandina bi zimanê xwe kirine ku berhemên kurdî jî di vê qonaxê de derdikevin meydana. wekû ku tê zanîn Baba Tahirê Hemedanî yê ku yek ji nûnerên helbesta kurdî ya klasîk tê binavkirin, kevintirîn helbestvan e ku di sedsala 11an de jiyaye û berhemên wî gihîştine roja me ya îro.

Qonaxa herî zêrîn ji bo helbesta kurdî ya klasîk, bi taybetî bi zimanê Kurmancî, di serdema mîrektiyên kurdan de bû. Di wê demê de atmosfêreke guncav ji edebiyata kurdî re hatiye peydakirin, gelek helbestvan bûne stêrkên geş di asîmanê wêjeyê de; ji ber ku wan hewl dane wê tarîtiya ku gelê wan tê de dijîya bi tîrêjên fikr û ramanên xwe ronî bikin û bi riya helbestê mîletê xwe hişyar bikin.

Tevî ku helbestvanên kurd di bin bandora dîne Îslamê û zimanê erebi jî de bûn; lê piraniya wan karîbûn kurdûna xwe biparêzin û mîletê xwe jî ji vî alî de haydar bikin. Ehmedê Xanî yê ku bûye sembola neteweya kurdî di edebiyata kurdî de, di vê derbarê de gelek hewl dane û xwestiye ji zarokên kurdan dest pê bike; wan bi zimanê wan ê dayikê hîn bike da ku karibin mîna mîletên din ên derdorê sûtê ji zanîn û ilmê ku wê demê bi zimanê erebi bû, wegirin û rihê kurdewariyê li rexê wan xurt bibe. Herweha beriya wî jî Melayê Cizîrî û Feqiyê Teyran ku van hersî helbestvanan bingeha edebiyata Kurdî ya klasîk danîne û bûne nimûne ji bo helbestvanên din ên ku li dîv wan hatine û dane ser şopa wan û bi berhemên xwe yên zêrîn navên xwe di rûpelên dîrokê de tesbît kirine û piraniya wan heta dawiya jiyana xwe di xizmeta mîletê xwe de di medreseyan de ku li deverên Mîrektiyên kurdan hatibûn avakirin, ked dane û xebat kirine. Hinan ji wan bi xwe jî medrese ava kiribûn.

Ji ber ku hunera edebiyata klasîk ciwan û geş maye, hin helbestvanên serdema nûjen jî hewl dane bi heman şeweyê helbestê binivîsin û bi riya nivîsandina helbestên

xwe yên bi şêweya klasîk, roolekê di berdewamiya parastina reseniya helbesta klasîk de bilîzin. Yek ji van helbestvanan Xemgînê Xanî ye ku di sedsala bîstem û destpêka bîst û yekem de jiyaye û daye ser şopa helbestvanên klasîk ên mîna Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran û Ehmedê Xanî û nezîreyek ji menzûmeya Feqeyê Teyran ya bi navê Şêxê Sen'anî re hûnaye.

Mijara lêkolîna me berhevkerin û berawirdkirina di navbera du berheman de ye, yek ji wan di dîrokeke dûr de hatiye nivîsandin, ew jî menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran e ku bêhtir ji sêsed salî di ser nivîsandina wê re derbas bûye, ya din jî wek nezîreyekê ji vê menzûmeyê re ye, di serdema nûjen de (sedsala 20em de) ji aliyê helbestvanekî ji rojavayê Kurdistanê ve yê bi navê Xemgînê Xanî hatiye nivîsandin. Di vê lêkolînê de wê hewl bê dan ku ji aliyê naverokê, teşeyên nezmê, erûzê, serwayê, qebareyê û herweha ji aliyê bikaranîna peyvên biyanî ve herdû berhem bîn nixandî û bê dîtin gelo Xemgînê Xanî çendî kariye terz û şêweya ku Feqî bikar aniye, biparêze.

Giringiya mijarê danasîna helbestvanekî serdema nûjen e ku helbest bi şêwaza klasîk ya resen nivîsandiye û tevaya alav û şert û mercên wê helbestê pêk anîne û parastine. Dema mirov dixwîne mirov dikeve wê gumanê ku ev helbest di serdema kevn de hatiye nivîsandin û bi hemû ciwanbêjî û rewanbêjiya helbesta klasîk ya resen ve hatiye xemilandin.

Armanca lêkolînê ew e, gelo ta kîjan radeyê helbestvan kariye xwe hevkuîf ji Feqiyê Teyran re bibîne û karîna xwe ya helbestvanî bikar bîne ji bo berhemeke ciwan ji aliyê teşeyên nezmê, naverok, erûz û ramanên cuda yên ku di nava xwe de vedihewîne, pêşkêş bike; herweha armanc ji vê xebatê ew e ku asta berhema Xemgînê Xanî ya wêjeyî di nav berhemên Kurdî yên klasîk de bê diyarkirin.

Pirsgirêka lêkolînê ew e ku helbestvanekî edebiyata klasîk a kurdî heye, nezîreyek ji berhema Feqiyê Teyran ya bi navê Şêxê Sen'anî re nivîsiye û ew berhem bi berfirehî ji aliyê teşeyên nezmê, naverokê, bîr û boçûn, raman û xeyala edebî ve nehatiye nixandî. Beriya vê xebatê du xebatkarên edebiyata klasîk, Dr. Ahmet Gemî û Dr. Aslam Jankır, di berhema Xemgînê Xanî ya bi navê Dîwana Şêxê Sen'anî bi Xezela Feqehê Teyra û Xemgînê Xanî de xebitîne û ev berhem ji tîpên Erebi veguhestine tîpên latîni; herweha li ser cihê çîroka Şêxê Sen'anî di edebiyatên farsî û tirkî û kurdî de rawestiyane û hinekî behsa çîroka Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran kirine. Lê di wê xebata wan de wek berawirdkirin di navbera herdû berheman de nehatiye kirin, me xwest di vê xebatê de berawirdkirinek berfirehtir di navbera herdû berheman de bikin da ku berhema Xemgînê Xanî bêhtir were naskirin; herweha asta wî ya edebî were xuyakirin.

Di vê xebatê de wê hewl bê dan ku sînorên berawirdkirina ku di navbera herdû berheman de bê kirin, destnîşankirî bin; ji aliyê naverokê ve wê hin mijarên ku di berhema Feqî de tîn dîtin mîna tewhîdê, tesewufê, eşqa îlahî, evîn û dildarî, wefadarî, bandora şêx ya mezin li ser hemû beş û çînên civakê bi mînakên bîn diyarkirin û bê

dîtin gelo di berhema Xemgînê Xanî de jî ev mijar tîn dîtin? Ta çî radeyê Xemgîn kariye berhema Feqî ji aliyê mijarên ku li jorê behsa wan hate kirin bi afirandkariya xwe zengîntir û ciwantir bike. Herweha berawirdkirin ji aliyê teşeyên nezmê yên ku herdû helbestvanan bikar anîne, ji aliyê serwayê ve, ji aliyê erûzê ve, ji aliyê qebareya herdu berheman ve dê bê kirin û hem jî dê ji aliyê bikaranîna bêjeyên biyanî ve, herdu helbestvanan bîn berawirdkirin.

Di vê lekolînê de ji ber ku wê berawirdkirin di navbera du berheman de bê kirin û her yek ji wan di demek û cihekî ciyawaz de hatiye nivîsîn dê ji rêbaza berawirdkirinê sûd bê wergirtin û berawirdkirin di navbera bendên herdu helbestvanan de bê kirin; ji ber ku ev rêbaz di lêkolînên zanistî de ji bo bidestxistina encaman tê bikaranîn ku mirov bi riya wan digihê xalên wekhev û yên cuda di navbera du rewşên nêzîkî hev de û ev yek bi vê xebatê re guncav e; herweha di berawirdkirina ji aliyê naverokê ve dê sûd ji rêbaza wesfî bê wergirtin.

Em ê gotara xwe li ser du beşan dabeş bikin û bi encamekê xilas bikin. Ji ber ku mijara lêkolînê li ser çîroka Şêxê Sen'anî ye dê di beşa yekê de li ser vê çîrokê û her du nivîskarên wê bê rawestan. Di beşa duyem de dê berawirdkirin di navbera Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran de û nezîreya wê de bê kirin ku Xemgînê Xanî li ya Feqî zêde kiriye. Di beşa encamê de jî, ew derencamên ku em di vê xebatê de ghiştine wan wê bîn pêşkêşkirin.

1. Çîroka Şêxê Sen'an û Nivîskarên Wê

1.1. Çîroka Şêxê Sen'an

Çîrok li ser şêxekî ye ku li bajarê Mekeyê dijî. Şêxekî Xwedanas, alim û zana bû. Çarsed mirîdên wî hebûn. Şêx şevêkê di xew de dibîne ku diçe welatê Romê û ji pûtan re sicdê dike. Ji ber ku Şêx kesekî welî û xwedî keramat bû û zanîbû hikmeteke îlahî di vê xewna wî de heye, mirîdên xwe kom dike û ji wan re xewna xwe şirove dike û ji wan dixwaze ku pê re berê xwe bidin welatê Romê. Mirîd û şêx dikevin rê. Piştî zor û zehmetiyên mezin û seferek dirêj, digihên welatê Romê. Dema digihên welatê Romê şêxê nêzî heştê salî ye, çav li keçikê dikeve. Li ser banekî rawestiya bû. Aqilê xwe ji dest dide û dibe evîndarê wê, nema ji ber deriyê wê keçikê radibe û bi şev û roj li hêviya dîtina wê dimîne. Piştî mirîd şêxê xwe yê zana ku şîretkarê wan bû di vê rewşa xerab de dibînin, hewl didin ku şîretan lê bikin û wî ji vê riya daye ser vegeerîn. Lê şêx qet guh li wan nake. Mirîd piştî demeke dirêj ji hewildanan bi ser nakevin û hêviya wan ji vegera şêxê wan ê berê tê birîn; lewma jî vedigerin û şêx li dûv xwe dihêlin. Piştî vegera mirîdan, şêx dibe şivanê berazên malbata keçika Romî û xaç û selîban jî dixê histuyê xwe û di encamê de ji dînê xwe derdikeve. Piştî ku mirîd vedigerin welatê xwe. Şêxekî dilsoz bi navê Şêx Etarê Sadiq hebû, li Mekeyê mabû. Ev şêx heval û dostê Şêxê Sen'anî yê nêzîk bû. Dema dibîne ku mirîd bêyî şêxê xwe vegeeriyane, pir aciz dibe û biryarê dide ku ew û mirîdan carek din biçin welatê Romê ji bo şêxê xwe vegeerîn. Piştî seferek dirêj digihên welatê Romê. Şêx

Etarê Sadiq û mirîdan çil rojî ji Xweda re secdê û diayan dikin da ku li halê şêxê wan binêre. Dawî hezretî Pêxember ji şêx re dibe şefî û şêx careke din li dînê xwe vedigere û tevde dikevin rê ji bo vegerin welatê xwe. Lê keçika Romî piştî vegera şêx di xewa xwe de dibîne ku roj li kêleka wê ketiye û jê dixwaze ku bigihê şêx. Ew jî dikeve rê da ku bigihe şêx. Di dawiyê de keçik digehê şêx û dibe misilman, piştê herdu bi hev re jiyana xwe ji dest didin. Mirîd ji herduyan re tirbekê çêdikin û wan bi hev re vedişêrin û vedigerin welatê xwe. (Cuma, 2002, r. 71; Gemi, 2023, r. 79-80; Gemi, 2016, r.110)

Ev çîrok li gor ku di berhema Mentiqu't Teyr a Ferîduddîn Etar de hatiye. Gelek helbestvanên klasîk ku Feqiyê Teyran jî yek ji wan e, ev çîrok bi şêweya menzûm nivîsandine û her helbestvanekî li gor xeyal û zewqa xwe ya edebî çîrok şirove kiriye û hin guhertin mîna cihan, hejmara mirîdan tê de kirine.

1.2. Nivîskarên Şêxê Sen'an

Em ê li vê derê her du nivîskarên Şêxê Sen'an an ku Feqiyê Teyran û Xemgînê Xanî ne bi kurtî bidin nasîn. Feqiyê Teyran helbestvanekî klasîk yê bi nav û deng e (1563-1632), navê wî yê rastî Mihemed Emîn e û navê bavê wî Ebdullahê Miksî ye, ji gundê Warezûrê yê nêzikî Miksê ye, gora wî li gundê Şandîsê ye lê gundiyên wî yê Warezûrê ji ber hezkirina wî, li Warezûrê jî jê re tirbek çêkirine (Zivingî, 2021, r. 55), li gelek medreseyan Kurdistanê xwendiyê nemaze li Miksê di medreseya Mîr Hesenê Welî de, li medreseya Hîzanê, medreseya Cizîra Botan û medreseya Finikê zîdetir xwendiyê (Saginç, 2014, r. 371). Li gor Qanatê Kurdo Feqî hem helbestvan û hem jî dengbêj e, li kêleka helbestên evînî mijarên felsefî û suruştî jî nivîsîne, bi zimanê teyr û tilûran zanîbû, li gel wan diaxivî, her weha li gel suruştê diaxivî (Kurdo, 2019, r. 84). Feqî berhemî giring ji edebiyata kurdî ya klasîk re hiştine û bûne mîna lêvegeran, helbestvanên ku li pey wî hatine sûd ji wan wergirtine û hinan nezîre ji wan re nivîsîne ku yek ji wan jî Xemgînê Xanî ye .

Berî ku behsa nasname û jiyana Xemgînê Xanî bê kirin, pêwîst e ev yek bê gotin, piraniya van zanyariyan xwarê yê derbarê jiyana wî ji qeydeke dengî hatine wergirtin ku di şevbuhêrkeke rewşenbîrî ya ji bo xelatkirina wî de hatibû lidarxistin. Dengê wî û cemawerek ji helbestvan û rewşenbîrên deverê hatiye qeyd kirin û di riya D. Şiyar Silêman re ev qeyda dengî hatiye bi destxistin ku ew jî yek ji beşdarên di wê şevbuhurkê de bû. Di wê qeyda deng de Xemgînê Xanî diaxive û behsa jiyana û serpehatiyên xwe dike her weha hin helbestên xwe jî dixwîne. Her weha di riya malbata wî jî re me hin agahî bi dest xistine. Navê wî yê rastî Mela Nûreddîn Mihyeddîn e. Di sala 1915an de çavên xwe li jiyana vekirine, hêj temenê wî 10 sal bûn ji bakûrê Kurdistanê, ji gundê Hêşetê, tevî malbata xwe çûye rojavayê Kurdistanê û li gundê Dêrûna Qulinga yê bi ser bajarê Heskê yê rojavayê Kurdistanê ve bi cih bûye. Wî perwedehî li dibistanan bi şêweya fermî nedîtiye, tenê li cem Şêxên deverê mîna Şêx Îbrahîm Heqî û Şêx Salih hînî zanistên şerîeta dînê Îslamê bûye û ew xwe bi xwe hînî xwendin û nivîsandinê bûye û gelek pirtûkên di warê şerîetê de xwendine. Ew ji malbata helbestvan Ehmedê Xanî ye, li gor ku wî behs kiriye dara malbata wî wehaye: Ew kurê Mihyeddîn e,

Mihyeddîn kurê şêx Elî ye, şêx Elî kurê şêx Xeşman e, şêx Xeşman kurê Şêx Ehmed e, şêx Ehmed kurê Şêx Ebdulmecîd e, şêx Ebdulmecîd kurê şêx Ehmedê Xanî ye. Li gor ku wî di wê qeyda dengî de behs kiriye, wî du dîwanên ku ji helbestên evînî pêk tên, çar dîwanên ji helbestên neteweyî pêk tên û berhemek ku nezîre ye ji menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran re nivîsandine ku ev xebat jî li ser wê nezîreya wî ye. Hêjayî gotinê ye ku tenê ev berhema wî hatiye çapkirin.

2. Berawirdkirina Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran û Nezirêya Wê ya Xemgînê Xanî

2.1. Berawirdkirin ji Aliyê Naverokê ve

Berhema Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran di nava xwe de gelek mijaran dihewîne. Mînak; Tewhîdê, tesewufê, eşqa îlahî, evîn û dildarî, wefadarî, bandora şêx ya mezin li ser hemû beş û çînen civakê. Gelo di ya Xemgînê Xanî de jî ev mijarên ku li jorê behsa wan hatiye kirin, tene dîtin an na? Di vê xebatê de em dê hewla bersivdana vê pirsê bidin.

Bi kurtî dê mînakên têkildar bi wan mijarên li jorê ku behsa wan hatiye kirin di herdu berheman de bêne destnîşankirin û dê bê dîtin ka ta çi radeyê Xanî kariye mîna Feqî li ser van mijaran raweste.

2.1.1. Tewhîd û Işqa Îlahî

Di edebiyata Îslamî de ku ya kurdî jî beşek jê ye, piraniya helbestvanên klasîk wek tradîsyonekê bi tewhîdê dest bi berhemên xwe kirine. Di beşa tewhîdê de ku destpêka berhemê ye, helbestvan behsa yekbûna Xwedê dike. "Di edebiyata klasîk de çi menzûm çi peşan hemû metnên edebî yên ku di wan de li ser yekîtiya Xwedê, sifet û mezinahiya wî tê rawestan wek tewhîd hatine binavkirin." (Adak, 2019, r. 149).

Feqî jî mezûmeya xwe mîna piraniya berhemên klasîk bi beşa tewhîdê dest pê kiriye, dibîne ku Xweda di ser her tiştî re ye û rihê mirovan ji nûr û pertewa Xweda ye; bê qudreta Xwedê tu kes nikare bilive û dibîne ku eşqa mecazî ya beşerî ye û ew eşqa ku ruh dixwaze eşqeke îlahî ye.

Feqî

Rûh û rewanê beşer î
'Aşiq û me şûq tên berî
Ew li serî bûn muşterî
Sahib-dilê nûr veketê

Dil kewkeb e, mexlûq e ew
Leş qefes e sinduq e ew
Qelban xerez me'sûq e ew
Hemyan diwêt wehdanetê

Xemgîn

Ji ru'yeta Pêxember î
'Aşiq ku tene hember î
Dîtin di demê esmerî
Kêşanê dert û mihnetê

Mihnet nekêşî roj û şev
Zikir nekî bi qelb û dev
'Îşq û evîn naîne hev
Îlla bi ferz û sinnetê

Xemgînê Xanî jî mîna Feqî bi riya hezretî Pêxember behsa yekîtiya xwedê di destpêkê de dike. Dûvre behsa eşqa îlahî dike ku eşqa heqîqî ew e. Çawaniya gihiştina wê eşqê şirove dike ku ew jî bi riya kişandina mihnet û zehmetiyan, kirina taet û îbadetên berdewam û pêkanîna ferz û sinetan pêkan dibe. Li xwarê herdû bendên pêşî yên menzûmeya herdu helbestvanan in, weha dest pê dikin:

2.1.2. Tesewuf

Li gor tê diyarkirin mijara ku herî rengê wê li menzûmeyê bi şêweyeke berbiçav vedaye, mijara tesewufê ye. Dibe ku sedema vê yekê ew be; bandora Ferîduddînê Etar ku kesekî mutesewuf e, li Feqî bûbe, piştî Feqî berhema wî ya Mentiqut'Teyr ku dikeve kategoriya berhemên tesewufê xwendiyê û pê daxbar bûye. Di vê derbarê de em dikarin hinekî li ser seyra dîrokî ya tesewûfê rawestînin û nas bikin gelo tesewûf kengî dest pê kiriye û gotina sofi ji ku hatiye?

Li gor dîrokzanê frensî Masînyon: peyva sofi cara pêşî di dîrokê de di nîvê duyem ê sedsala heştan a zayînî de ji bo du kesan hatiye gotin: kîmyazanê şîfî Cabir bin Heyan ku ji bajarê Kûfê bû û mezhebeke wî ya taybet hebû û ji bo Ebû Haşim Elkûffî. (Zehîr, 1986, r. 42).

Hin dibêjin ji ber saffîbûna sirê wan û paqîjiya paşmayên wan wek sofi hatine binavkirin. Hin jî dibêjin sofi ew in ên ku niyet û karê wan tenê ji bo xwedê ye. Hin jî dibêjin sofi ew in ên ku di sef an jî rêza pêşî de li ber destê Xwedê ne û hin jî dibêjin ji ber ku wan cilên hirî ku bi Erebbî "sûf" jê re tê gotin, li xwe dikirin; lewma navê wan bûye sofi. (Zehîr, 1986. r. 20-21).

Ev kesên ku navê sofi li wan hatiye kirin, hinan ji wan terka welatê xwe û malê xwe dikirin û kêma xwarin dixwarin û her demê cilê hirî li xwe dikirin û wan tenê ji axretê re kar dikir û dest ji dinyayê berdabûn. Bi şev û roj îbadet dikirin da ku Xweda ji wan razî be.

Diyar e ku şêxê Sen'anî jî taybetmendiyên kesê mutesewûf li rex wî hebûn. Jiyana xwe hemû ji bo taet û îbadetê terxan kiriye, wek zahidekî jiyana xwe derbas kiriye û ji vê dinyayê ji bilî taet û zikr û nimêjê jê re tiştekî dî giring nebû.

Di van malikên xwarê yên Feqî û Xemgîn de, Feqî daye xuyakirin ku qet şêxê Sen'anî bi hezkirina dinyayê re nedihat girêdan û tu carî ne li deverên ku kêf û şahî lê hebûn ne jî yên şîn û huzin lê hebûn hazir nedibû. Şêxekî zahid bû û her demê bi taetê mijûl bû ku ew jî taybetmendiyên kesên mutesewûf in. Xemgîn jî mîna Feqî behsa şêx dike ku ji xelweta xwe dervediket û wek kesekî zahid jiyana xwe diborand û ji ber taet û îbadeta bi şev û roj, kêmxewî û kêmxwarinê zer û zirav mabû.

Feqî

Dûr bû ji ber menahîyan
Ned'hate 'îd û şahîyan
Ji ber selat û cêhîyan
Şêrîn dihatin ta'etê

Ta'et dikir daîm û dam
Gih ji qu'ûd gih ji qîyam
Heftê û heft salên tamam
Xalî nebû ji xizmetê

Xemgîn

Ta'et dikir wî roj û şev
Zikir dikir bi qelb û dev
Çav li xewê ne'd dane hev
J'hubba Xwedê wî xew netê

Qîmet nekir mal û dirav
Îlla suluk û î'tîkaf
Ji ta'etê zer bû zirav
Şev roj ji xelwê dernetê

2.1.3. Evîn û Dildarî

Herweha mijara evîn û hezkirinê mijareke sereke ye di vê menzûmeyê de. Feqî salixê hezkirina Şêx ji keçika ermenî re bi şêweyekê dide ku dihêle mirov bi rastî hest bi wê evînê bike û axîn û azarên ku wî ji ber wê evîn û hezkirinê dikişandin bibihîze. Feqî dibêje ku dema çavên Şêx li çavên dilberê dikevin, ew çav mîna tîrên dijwar li dil û mêlagê wî bidin û dilê şêx bi kûrî birîndar bikin. Xemgînê Xanî jî behsa vê evînê dike û wê dişibihîne bi evîna Ferhad û Şêrîn, Leyla û Mecnûn û bi riya bikaranîna wêneyên dilşewat yên ku halê evîndaran didin xuyakirin, hiştiye xwendevan hest bi wî agirî bikin ku di dilê wî şêxê evîndar de vêketiye.

Di van malikên xwarê de hem Feqî û hem jî Xemgîn weha behsa evîna Şêx ji keçika ermenî re dikin:

Feqî

Sohtim xezala çav xurab
'Eşqa te ez kirme kebab
Sotim biraştim bêhîsab
Berqa 'uyûnan vêketî
Herdu 'uyûnan berq veda
Ji gezma kevanê esweda
Tîrek li mêlaka me da
Hetta qîyamet dernetê.

Xemgîn

Nûra te bû şîrîn hevest
Ferhad ji 'işqê maye mest
Lewra dibû me'şûq-perest
Lewma xwe kuşt bi wê 'ibretê
Nûra te bû leyla di dêm
Birbû ji Qeys aqil û fêhm
Dîn bû kete sehra û dêm
Mabû li xabê xurbetê.

2.1.4. Wefadari

Menzûmeya Şêxê Sen'anî di hundirê xwe de wate û nîşanên wefadariyeke berbiçav dihewîne. Ew sofiyên bi şêx re ne, ji ber qencyên bêhejmar ên şêxê wan li ser wan, wefadariyeke bêhempa ji şêxê xwe re diyar dikin. Digel ku şêxê wan aqilê xwe ji dest dabû jî, wan dixwest ku wî bisitirînin û eybên wî veşêrin û pê re dikevin rêweke dût û dirêj da dilê wî rehet bikin û merema wî bi cih bînin û di dawiyê de bi xêra wefadariya Şêx Etarê Sadiq û sofiyên din aqilê şêx tê serê wî û vedigere ser riya rast.

Hem di nivîsa Feqî û hem jî di ya Xanî de, bi şêweyeke aşkera wefadariya sofiyan ji şêxê wan re diyar e:

Feqî

Ya qenc ew e mestûr bikin
Nabit surrê meşhûr bikin
Rabin ji 'amê dûr bikin
Bi derkevin ji Hêşyetê

Ji Hêşyetê bi derkevin
Pênsed murîd bi ber kevin
Pêşber keça dîlber kevin
Zahir biçîne hedretê

Em dê subeh xwe kar bikin
Şêx l'hespekî suwar bikin
Qesda derê dêra bikin
Go bikin ji ber derûretê

Xemgîn

Şêxê me şêxek 'alim e
Merteb çî mîr û hakim e
Xidmet li ser me lazim e
Jê re bikin rî'ayetê

Em dê bibin pêş dilberê
Wê nazikê lib-şekkirê
Da kul ji dil bêne derê
Bes ew bikêşit mihnetê

Da ew nekêşit van kula
Bilbil bibînit sorgula
Şafî bibin derdê dila
Demek bikefte rahetê.

Herweha di van herdu bendên xwarê yên Feqî û Xemgîn de jî wefadarî û dilsoziya hevalê Şêxê Sen'anî yê bi navê Etarê Sadiq tê diyarkirin, Etarê Sadiq gazindan ji mirîdan dike ku çawa Şêx di nav wî qewmê kafir de hiştine û bêyî wî vegeyriyane welatê xwe.

Feqî

Qenc bû hemû heval bûwan
Tabî'ê Şêxê kal bûwan
Nêzîkî qewmê dal bûwan
Ser xatirê ehlîyetê.

Qenc û qewî ew ji we ra
Ji nav û namûsa we ra
Kafir biban bi şêxê xwe ra
Maban li ser wê teb'etê

Xemgîn

J'bo çî we hişt hûn hatne mal
We hişt di nêv qewmê dalal
Hemû bi wî re ban heval
We lê bikra hîmayetê

Bilcumle hûn ne sadiq in
Ne'l ser wê 'ehda Xaliq in
Hûn ne murîdê mutliq in
Tev muflis in ji himmetê

2.1.5. Bandora Şêx Ya Mezin Li Ser Hemû Beş û Çînên Civakê

Herweha tiştê ku bala mirov dikişîne, Şêxê Sen'anî ne wek şêxekî normal e ku mirîdên wî tenê xelkên ji rêzê bin; lêbelê ta bi hakim û desthilatdaran jî li ber destê wî tobe dikirin, rêz û hurmeta xwe jê re diyar dikirin. Hem Feqî û hem jî Xemgîn di van bendên xwarê de bandora Şêx ya mezin li ser civakê dane xuyakirin:

Feqî	Xemgîn
Şêxek hebû cara ewwil	Kafirê Dêra Kelaê
Nûra Xweda hebû di dil	Şêx nezer carek bidaê
Sed zalim û dal û mudil	Ew di cih de tête raê
Ber destê wî tîn tobetê	Bi enfas û kerametê
Ew mela bûn ew emîr bûn	Wî keramet pir bedî bûn
Ew geda bûn ew feqîr bûn	Zalim bi wî re mutî' bûn
Têk û vêk guhdarê pîr bûn	D'xidmeta wî de serî' bûn
Ji 'eşqa dîn û şewketê	Her dihatin suhbetê

2.2. Berawerdî ji Aliyê Teşeyên Nezmê ve

2.2.1. Teşeyê Nezmê

Teşeyê nezmê awayê ku heykelê nezmê yan helbestê yê derveyî li gora wê hatiye avakirin e,

Teşeyên nezmê ji aliyê yekeyê ve li ser sê beşan tîn dabeşkirin:

- 1- Teşeyên nezmê yên ku ji misrayan pêk tîn
- 2- Teşeyên nezmê yên ku ji beytan pêk tîn
- 3- Teşeyên nezmê yên ku ji bendan pêk tîn. (Adak, 2019, r. 97).

2.2.2. Teşeyên Nezmê Yên Ku ji Misrayan Pêk Tîn

Teşeyên nezmê yên ku ji misrayan pêk tîn ew jî dibin:

- a- Teşeyên ku ji misrayekê pêk tîn an jî azade.
- b- Yên ji du misrayan pêk tîn an jî mufred.
- c- Yên ji çar misrayan pêk tîn û ev jî dibin du beş:
 - 1- Ruba'î
 - 2- Dubeytî

2.2.3. Teşeyên Nezmê Yên Ku ji Beytan Pêk Tîn

Teşeyên nezmê yên ji beytan pêk tîn dibin du beş:

- A- Yekserwa: ew jî dibin sê beş:
 - Qesîde
 - Xezel
 - Qit'e
- B- Cotserwa: ew jî ji mesnewiyan pêk tîn (Adak, 2019:102).

2.2.4. Teşeyên Nezmê Yên ku ji Bendan Pêk Tîn

Menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran ji aliyê teşeyê nezmê ve ji ber ku ji bendan pêk tê û her bendek ji çar misrayan pêk hatiye, bi şeweya murebeê ye. Menzûmeyên ku yekeya wan bend e, hemû bendên wan ji çar misrayan pêk tîn û ji aliyê helbestvanekî

ve bi heman kêşê û bi awayekî pirsêrwa hatine nivîsîn wek “murebbe” tên binavkirin (Adak, 2019, r. 371).

Teşeya Murebbeê yek ji teşeyên kevin û bingehîn ê helbesta kurdî ya klasîk e. Di kurdiya kurmançî de di sedsala XVIem de hem ji aliyê Melayê Cizîrî hem ji aliyê Feqiyê Teyran ve ev teşe hatiye bikaranîn. Lêbelê Feqî ji Mela gelekî zêdetir ev teşe bi kar aniyê. Murebbe teşeya sereke ya helbestên Feqî ye (Adak, 2019, r. 371).

Feqî menzûmeya xwe bi şêweya **Murebe’a Muzdewica Bêmetle’** nivîsiye. Berhema Xemgînê Xanî jî bi heman teşeyê hatiye nivîsandin.

2.3. Berawirdkirin ji Aliyê Serwayê ve

Feqî menzûmeya xwe bi şêweyê **Murebe’a Muzdewica Bêmetle’** nivîsiye, “di vê şêweyê de her sê misrayên pêşî ên benda yekem hemserwa ne, misraya çarem cuda ye; di bendên peyrew de misrayên dawî bi misraya çarem a benda yekem re û misrayên berî wê di nav xwe de hemserwa ne”, di vê şêweyê de şemaya serwayê weha ye: aaab, cccb, dddb... (Adak, 2019, r. 374).

Xemgînê Xanî ji destpêkê û ta dawiya berhema xwe, di misraya çarem de pabendî bi serwaya ku Feqî di misrayên çarem de ji destpêka menzûmeya xwe û ta dawiya wê bi kar aniyê kiriye û her sê misrayên pêşî jî ji bendên wê di nav xwe de hemserwa ne. Di vê derbarê de em karin bêjin ku Xemgîn di berhema xwe de heman serwaya Feqî bi kar aniyê û ta dawiya berhemê berdewam maye.

Li xwarê herdu bendên pêşî û yên dawî ji ya Feqî û ya Xemgînê Xanê ne.

Herdu bendên pêşî:

Feqî

Rûh û rewanê beşer î
‘Aşiq û me şûq tên berî
Ew li serî bûn muşterî
Sahib-dilê nûr vêketê

Xemgîn

Ji ru’yeta Pêxember î
‘Aşiq ku têne hember î
Dîtin di demê esmerî
Kêşanê dert û mihnetê

Dil kewkeb e, mexlûq e ew
Leş qefes e sinduq e ew
Qelban xerez me’şûq e ew
Hemyan diwêt wehdanetê

Mihnet nekêşî roj û şev
Zikir nekî bi qelb û dev
‘Îşq û evîn naîne hev
Îlla bi ferz û sinnetê

Herdu bendên dawî:

Feqî

Şêx rasixê ‘ehda xwe bû
Ber emrê mehbûba xwe bû
Ageh bi dunyâê nebû
Ji xeyrî ‘eşq û muhbetê

Xemgîn

Bi hev re mirin herdu heval
Çûne lîqaya Zu’l-Celal
Seyran li mulkê bêzewal
Govend û reqs û dawetê

Şêx bi himmet û kerametê
Keçik ji nav wê zulmetê
Kêşabû nêv selametê
Subhan ji Şahê Qudretê.

Govend û saz û celcela
Zava û bûka muvtela
Dê reqîsin şêx û mela
Li hava buhara cinnetê.

2.4. Berawirdkirin ji Aliyê Erûzê ve

Wek tê zanîn zanista erûzê ji aliyê Xelîlê kurê Ferahîdî ve hatiye dayîn û weznên helbestê li rex ereban şazdeh wezn in ku şazdeh behran pêk tînin û navê van behran ev in: Tewîl, Medîd, Besît, Wafir, Kamil, Hezec. Recez, Remel, Serî, Munserih, Xeffî, Mudari, Muqtedeb, Mujtes, Muteqarib, Mutedarek (Kalo, 2017-2018, r. 3).

Helbestvanên kurd ên klasîk jî helbest li gor hin qalibên erûzî yên kurê Ferahîhîdî nivîsandine û “piraniya tefileyên ku helbestvanên kurd bi kar anîne ev in: (mefa’îlun, fa’îlatun, fe’ûlun, mustef’îlun), dibe sedema wê yekê ji ber hêsaniya bilêvkirina van tefileyên û dengê wan ê xweş be” (Doskî, 1993, r. 81).

Feqî di hemû helbestên xwe de ew qalibên erûzê bi kar aniye ku ji du tefileyên çarbirgeyî pêk tînin, ji 32 helbestên wî yên ku hatine berhevkirin 18 heb bi kêşa “mustef’îlun mustef’îlun”, 8 heb bi kêşa “mefa’îlun mefa’îlun”, 3 heb jî bi kêşa “fa’îlatun fa’îlatun” hatine nivîsîn. Ji ber ku teşeyên ku Feqî bi kar anîne kêma in, qalibên kêşê jî kêma in. (Adak, 2019, r. 371).

Li xwarê rûpelek ji menzûmeya Feqî û yek ji ya Xemgînê Xanî ji aliyê erûzê ve hatine parçekirin û tefileyên wan hatine danîn; wek ku tê dîtin herdu helbestvanan jî berhema xwe li gor behra recezê bi kêşa “mustefîlun mustefîlun” nivîsandine û tefileyên rast yên ku şikenandin di wan de tune bi rengê zer hatine destnîşankirin. Eger em wek berwawirdkirinê di navbera herdu rûpelên vekîtkirî de bikin û pabendiya herdu helbestvanan bi bikaranîna tefileyên rast bibînin wê encam weha be:

Feqî

Rûh û rewanê beşer î
/ / - / / - - /
‘Aşiq û me’şûq tînin berî
/ - / / / / - /
Ew li serî bûn muşterî
/ - - / / / - /
Sahib-dilê nûr veketê
/ / - / / / - /
Dil kewkeb e, mexlûq e ew
/ / - - / / - /
Leş qefes e sindûq e ew
/ - - - / / - /
Qelban xerez me’şûq e ew
/ / - / / / - /

Xemgîn

Ji ru’yeta Pêxember î
- / - / / / - /
‘Aşiq ku tîne hember î
/ / - / - / - /
Dîtin di dêmê esmerî
/ / - / / / - /
Kêşane derd û mihnetê
/ / - / / / - /
Mihnet nekêşî roj û şev
/ / - / / / - /
Zikir nekî bi qelb û dev
- / - / - / - /
‘Îşq û evîn naîne hev
/ / - / / / - /

Hemyan divêt wehdanetê / / - / / / - /	Îlla bi ferz û sinnetê / / - / / / - /
Hemyan murad eslê xwe ye / / - / / / - /	Hubbê ji xwe neke ferîq / / - / / - - /
Ten sedefa canê me ye / - - / / / - /	Serxweş bibe tê de xerîq / / - / / - - /
Rûh pertewa nûra te ye / / - / / / - /	Dê tu gihê 'eşqa heqîq / - - / / / - /
Hewl û qewet ji bal te tê / / - / - / - /	Weqtê vexwî wê şerbetê / / - / / / - /
Qet bêyî te rûh nalivin / / / - / / - /	Ger fir nekî fincan û cam / / - / / / - /
Zulfa di şeng ser nacivin / / - / / / - /	Serxweş nebî daîm û dam / / - / / / - /
Agir bi qelban nakevin / / - / / / - /	Qet nagihî 'işqa tamam / / - / / / - /
Narê mecaza hikmetê / / - / / / - /	Qenc guh bide ser vê xetê. / / - / / / - /

Me çar bend ji rûpelekê ji yên Feqî û çar bendên rûpele Xemgîn birine. Di her bendekê de çar misra hene û di her misrayekî de du tefile hene bi vî awayî, di her rûpelekî ji yên herdû helbestvanan de wê sih û du tefile hebin.

Piştfî ku me tefileyên herdu rûpelan danîn, diyar e ku Feqî di çar bendan de pabendî di bîst û sê tefileyên de bi erûzê kiriye û Xemgînê Xanî di bîst û pênc tefileyên de pabendî bi erûzê kiriye.

Di encamê de herdu helbestvanan hewl dane ku li gora behra recezê bi kêşa "musteffilin musteffilun" helbesta xwe binivîsin û rêjeya pabendiya herduyan jî nêzîkî hev e. Dibe ku herdu helbestvanan li ser movikan jî helbesta xwe nivîsîbin; ji ber ku helbestvanên kurd carinan bêyî ku pabendiyê bi erûzê bikin jî, li gor mûzîka hundirîn ya helbestê ta radeyeke baş kêşa helbestên wan dîsa di dirûvê erûzê da ye.

2.5. Berawirdkirin ji Aliyê Qebareyê ve

Xemgînê Xanî Menzûmeya Feqî di rûpelekê de û ya xwe di rûpeleke din de beramberî ya Feqî nivîsandiy. Rûpelên Feqî ji pênc bendên çarmisra pêk tên, yên wî ji çar bendên çarmisra pêk tên, di encamê de Feqî 384 bend nivîsandine û Xemgînê Xanî 308 bend nivîsandine.

Li gor çapa Nûbiharê ya ji aliyê M.Xalid Sadinî ve hatiye amadekirin, menzûmeya Şêxê Sen'anî ji 363 bendan pêk tê yan jî dibe ku Xemgîn hin bend li ya Feqî zêde kiribin yan jî çapa li rex wî ev bendên zêde tê de hebûn.

2.6. Berawirdkirin ji Aliyê Bikaranîna Gotinên Biyanî ve

Li xwarê me heşt bend ji yê Feqî û heşt bend ji yê Xemgîn birine û peyvên biyanî di wan bendan de bi rengê sor destnîşan kirine.

Feqî

'Îlmê **terîqa** 'aqîlan
Hal herne **mewca xafilan**
Lê babeta ehlê dilan
Xaliq dizanî **hikmetê**

Mîr **hekîm** e pê dizanê
Şêx tebat naê di xanê
Xelîfa hatin nehanê
Da li Şêx kin şîretê

Yek nehin **ciz'ek** di dest ne
Ser nehin perdek **qefes** ne
Kes nehin **hewceê** kes ne
Ji **qedr** û halê **himmetê**

Sofiyan **sahib-kemala**
Têk vêk tev çûne bal e
Hemmîyan jê kir **suala**
Ev çi tirs e bi ser te tê?

Feqî

Sofiyan b'erkan û şerm e
Şêx demek axaft ji nerm e
Vê surê **kifş** ke li ber me
Da dewa kin **'illetê**

Şêx go **hekîm** 'Îsa bitin
Loqman ji **qebrê** rabîtin
Daxa derman nabîtin
Destê **hekîman** lê netê

Daxa piringa sor li ser
Hetta sipêde bête der
Aram in xew naê ji ber
Sebr û **sikûna** min netê

Şêx li xwe nakit **sitar e**
Eşkere xewn gote yar e
Ah j' destê dohta **kufar e**
Birme dînê **şirketê**

Xemgîn

Şêx ji 'işqê dîn û gêj e
Nakîtin **ferdek** nimêj e
Meqseda xwe'j bo me bêje
Da em bizanin çi' b te tê

Şêx li wan serî ne hilda
J'**elem** û êşa di dil da
Lerze bû **cezbe** di mil da
Nabîhit yek **kilmetê**

Nabîhit ew yek **kelamê**
Îltîfat nedikir li **'amê**
Serxweşî wê mey û camê
Çûye halê **herqetê**

Dil çûwe ser zilf û xalan
Lew dikit fikr û mitalan
Firqeta wan **nûn** û **dalan**
Ahîn ji **xewrê** dil ve tê.

Xemgîn

Sorgul ne wek wê sor û şîn
Bilbil ne wek min dilbixwîn
Mecrûh ne wek min dilbirîn
Danîm ji hêl û **quwwetê**

Danîm ji fikr û **terbîya**
Îdî neşim rabim pîya
Dirand **hîcaba** şermîya
Birme **lîqaya** babetê

Xalên li nik dêmê binûr
Zendê sipî zilfên dihûr
Mecrûh kirim dil bû tenûr
Negrin li min vê **lometê**

Zehmet ev e ez ketimê
Mecnûn kirim wê zalimê
Şermî kirim ji vê **'alemê**
Ez dîn kirim **bêmirwetê**.

Eger em gotinên sor yên di bendên herdu helbestvanan de bijimêrin, em ê bibînin ku hejmara gotinên biyanî û bi taybetî bi zimanê erebî di her heşt bendên Feqî de 23 gotin in û di her heşt bendên Xemgîn de jî 22 gotin in. Ev tê wateya ku rêjeya bikaranîna herdu helbestvanan ji gotinên biyanî re gelekî nêzîkî hev e û Xemgînê Xanî ta di vê xalê de jî li ser şopa Feqî çûye.

Encam

Wek ku tê dîtin, Xemgînê Xanî ji her alî de kariye berhemekê binivîse ku li gora hemû şert û mercên berhemeke klasîk be, ta radeya ku mirov dema berhema wî dixwîne nizane ku ev berhem di serdema nûjen de hatiye nivîsandin. Mirov hest bi wê yekê dike ku ev berhem helbestvanekî ji helbetvanên serdema klasîk nivîsandiye. Bi giştî piştî vê berawirdkirina ku li jorê di navbera herdu berheman de hate kirin, mirov dikare bigihêje van encaman:

- Xemgînê Xanî kariye ji aliyê naverokê ve mijarê bi şewazeke pir nêzîk ji şewaza Feqî şirove bike, ta radeya eger kesek vê berhemê bixwîne bêyî ku zanibe Xanî lê zêde kiriye wê hest bi wê yekê bike ku berhem tev ya Feqî ye; ji ber ku heman mijarên ku Feqî di çîrokê de behsa wan kiriye Xemgînê Xanî jî behsa wan kiriye û heman peyv û têgehên Feqî bi kar anîne.
- Ji aliyê teşeyên nezmê ve teşeya nezmê ya ku Feqî menzûmeya xwe li gor wê nivîsandiye, Xemgîn jî berhema xwe li gor heman teşeyê nivîsandiye. Herdu helbestvanan bi şeweya mureba muzdewica bêmotle nivîsîne.
- Ji aliyê erûzê ve Feqî menzûmeya xwe li gor behra recezê nivîsiye, Xemgînê Xanî jî li gor heman behrê berhema xwe hûnaye.
- Ji aliyê serwayê ve Xemgîn ji destpêkê ta dawiya berhema xwe pabendî bi heman serwaya ku Feqî bikar aniye kiriye.
- Ji aliyê qebareyê ve hejmara bendên Feqiyê Teyran ji yên Xemgînê Xanî zêdetir in. Bendên Feqî li gor vê berhemê 384 in, yên Xanî 308 bend in. Wek li jorê jî hat gotin, li gor çapa Nûbiharê ya ji aliyê M. Xalid Sadinî ve hatiye amadekirin, menzûmeya Şêxê Sen'anî ji 363 bendan pêk tê. Dibe ku Xanî hin bend li ya Feqî zêde kiribin yan jî çapa li rex wî ev bendên zêde tê de hebûn.
- Herweha ji aliyê bikaranîna gotinên biyanî ve rêjeya bikaranîna herdu helbestvanan heta radeyeke mezin wek hev e.

Ji ber ku berhema Xemgînê Xanî bi heman teşe, kêş û serwa ya berhema Feqî hatiye nivîsîn û ji aliyê naverokê jî heman mijar in, li gor pênaseya têgeha nezîreyê mirov bi rehetî dikare bêje ku Xemgînê Xanî nezîreyek ji menzûmeya Feqî re nîvisiye û ji aliyê edebî ve berhema Feqî zengîntir kiriye. Herweha ji aliyê hunerî ve bi hilibijartina wî ji peyv û gotinên têkildar bi mijarê re çîrok ciwantir kiriye. Mîna ku menzûmeya Şêxê Sen'anî ya Feqiyê Teyran tabloyeke hunerî be, Xemgîn jî hatiye û bi neqşên xwe yên

edebî ew tablo rengîntir û ciwantir kiriye. Xalên ku Feqî behsa wan nekiriye anîne ziman, mijar bêhtir li ber xwendevan zelal kirine, ji her alî de çîrokê temam kiriye. Diyar e ku Xemgînê Xanî helbesta klasîk bi asteke edebî ya bilind hûnaye û hêja ye berhemên wî yê din jî bigihên ber destê xwendevan û hezkerên edebiyata kurdî ya klasîk ta ku ev helbestvan bêhtir were naskirin û berhemên wî bîn xwendin.

Çavkanî / References

- Adak, A. (2015). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*. Çapa 3. Stenbol: Nûbihar.
- Adak, A. (2016). "Şewqiyê Xanî li Pey Şopa Ehmedê Xanî: Berawirdkirinek li Ser Mulemme 'ên Wan ên Çarzimanî". *Nubihar Akademi*. 3(5). r. 37.
- Adak, A. (2019). *Teşeyên Nazmê di Edebiyata Kurdî ya Klasik de*. Stenbol: Nûbihar.
- Cum'e, B. M. (2002). *Mentiqu't-Teyr li Ferîduddîn 'Ettar en-Nîsabûrî, Daru'l-Endulus li't-Tîba'e we'n-Neşr we't-Tewzî'*.
- Doskî, T. Î. (1993). *el-Medxel li Dîrasetî'l-Edebi'l-Kurdî el-Mudewwen bi'l-Lehce eş-Şimalîyye*, Dihok: Cem'îyyet Ulemau Kurdistan.
- Gemî, A. û Jankîrî A. (2022). *Dîwana Şêxê Sen'anî bi Xezela Feqhê Teyran û Xemgînê Xanî*. Wan: Peywend.
- Gemî, A. (2016). "Feriduddin Attar'ın Etkisinde Gelişen Gülşehrî ve Feqiyê Teyran'ın Şeyh San'an Hikâyesinin Mukayesesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9(45). r. 107-115.
- Gemî, A. (2023). *Feqiyê Teyran û Şêxê Sen'anîya Wî, Sê Stêrkên Rojhilatê*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Kalu, M. M. (2017), *el-Edebu'l-'Erebî 'Ebre'l-'Usûr, Cami'et Adiyeman*.
- Kurdo, Q. (2019). *Tarîxa Edebiyata Kurdî*. Çapa 4. Amed: Lîs.
- Mustefa, M. (1938). *el-Edebu'l-'Erebî we Tarîxuhu fî 'Esrî Sedri'l-Îslam we'd-Dewle el-Emewîyye*, Qahire: Metbe'et Mustefa el-Babî el-Helebî.
- Qenawî, E. E. (1949). *El-Wesf fi's-Şi'r el-Erebî*, Qahire: Metbe'et Mustefa el-Babî el-Helebî.
- Sadinî, M. X. (2020). *Feqiyê Teyran "jiyan, berhem û helbestên wî*. Çapa 10. Stenbol: Nûbihar
- Sağniç, F. H. (2014.). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. Çapa.2. Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Istanbulê.
- Xanî, X. (2007). *Dîwana Şêxê Sen'anî bi Xezela Feqhê Teyra û Xemgînê Xanî*. Stokholm: El-Yanabia.
- Zivingî, N. (2021). *Stêrkên Edebiyata Kurdî*. Çapa 2. Amed: Dara.
- Zehîr, Î. E. (1987). *Et-Tesewwuf el-Menşe' we'l-Mesadir*, Pakistan: Îdaret Tercumani's-Sunne.

Extended Abstract

The art of classical literature has preserved its splendor and esthetical, some contemporary poets also wrote poetry in the same style and by writing their poems in the classical style they played a role in continuing to preserve the authenticity of classical poetry. Among these contemporaries is the poet Ghamkini Khani, who lived in the twentieth and early twenty-first centuries and whose style followed in the footsteps of classical poets such as Malay Jaziri, Faqih Tiran, and Ahmad Khani. Among his works was the poetic story that was similar to the poetic story "Sheikhi Sanaani" by Faqi Tayaran.

The study attempts to make a literary comparison between the story of Sheikh Sana'ani by Faqih Tayran (1563-1632) and its counterpart by the poet Ghamkini Khani (1915-2008). The comparison tool is in terms of the topics that both poets dealt with, such as monotheism, Sufism, divine love, love and sincerity, and loyalty in addition to the great influence of the Sheikh on all classes of society, it was found that Ghamkin wrote in a manner very close to the style of Faqih Tayaran. Also, the comparison was made in terms of the poetic form used by both poets, it was concluded that Al-Faqih wrote his poem in the style of the double quatrain (tetrastich), without verse of the poem., and Ghamkin also wrote in the same poetic form. The comparison was made in terms of the poetic meters and metres, and it became clear that Al-Faqih wrote his poetic story in the Rajaz meter, and Ghamkin used the same style.

The two poems were compared in terms of rhyme, In the fourth line of each stanza, Gamkin remained committed to the same rhyme pattern from the beginning of the story until its end, and the first three lines of each stanza share the same rhyme.

The two works were compared in terms of size, and it was found that Gamkin wrote his verses on pages opposite to Faqih's verses. Each page of Gamkin consists of four verses, while each page of Faqi contains five verses. It is clear that the volume of Faqi's work is greater than that of Gamkin. Faqi wrote 384 verses, while Gamkin Khani wrote 308 verses. According to the Nobahar edition of the story of Sheikhi San'ani prepared by Mohammad Khalid Sadini, the story consists of 363 stanzas. Khani may have added some stanzas to Faqi's book, or the edition he had contained those additional stanzas. A comparison was also made in terms of the use of foreign words by the two poets, and it was found that both of them used foreign words in somewhat the same proportion.

In the end, we can say that both works are written in the same poetic form, the same meter, the same rhyme, and the content is the same. According to the definition of the concept of counterpart, we can say that Gamkini Khani wrote a counterpart to Faqi Tiran's poetic story and enriched Faqi's work in terms of literary and artistic aesthetics. His choice of words and phrases related to the subject made the story more eloquent, so we can say that Gamkin wrote classical poetry at a high literary level and deserves that his other works be printed and reach readers so that they can see the high literary level at which this poet wrote.

Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê Kurdî (Kurmanckî, Zazakî) û Tirkî

Molla Ahmed-i Xasi's Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish Poems

Mehmet YERGIN

Mehmet Yergin | 0009-0001-8625-8525 | yergin21@hotmail.com

Master's Graduate at Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Türkiye,
Department of Kurdish Language and Culture, Mardin, Türkiye

Citation:

Yergin, M. (2024). Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê Kurdî (Kurmanckî, Zazakî) û Tirkî. *Nubihar Akademi* 22, 81-102. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1566415

Article Type	Research Article
Submission Date	13.10.2024
Acceptance Date	10.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Kilmnus

Heta nika Mela Ehmedê Xasî (1867-1951) û eseranê ey ser o hetê zaf kesan ra zaf xebatê erjayeyî virazîyayê û çimeyanê ciya ciyayan de weşanîyayê. Labelê seba ke xoresnayîşê nê çimeyan zaf zehmetin o û zaf wext gîno, no zî qandê cigêrayoxan û înanê ke wazenê xo biresnê şîranê Mela Ehmedê Xasî yê kurdî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan rê yew persgirêk ano meydan. Ma na xebate, bi hêviya çareserkerdişê na persgireke de yew havila ma bireso ci, ma viraşte. Meqsedê ma mewlidê Mela Ehmedê Xasî Mewlidu'n-Nebiyî'l-Qureyşiyî ke bi kurdkiya zazakî û şeklê mesnewî de nusîyayo ra teber, şîrê Mela Ehmedê Xasî yê ke bi kurdî (kurmanckî, zazakî) û tirkî nusîyayê, ma yew ca de pêserkê û seba kesanê ke biwazê xo

biresnê ci û tira feyde bigîrî rê bibê hetkar. Seba nê, ma orijinalê nê şîranê Mela Ehmedê Xasî yê ke bi herfanê erebkî nusîyayê komputere de nuştê, ta ke bi asanî biwanîyê û ma duştê her misra de zî şeklê înan ê transkirîbeyî dayê. Ma transkirîbeyê ke hetê kesanê cîya cîyayan ra virazîyayê pêvero nayê, ferqê ke bëntareyê înan de estbî û raştkerdişê ke hetê ma ra virazîyayê ma binenotan de dayê. Bi no hewa ma Şîrê Mela Ehmedê Xasî yê kurdî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyî resnayê metnêk saxlem.

Kilîçekuyî

Edebîyat, şîre, Kurdî (Kurmanckî, Zazakî), Tirkî, Xasî.

Abstract

Until today, many valuable studies on Molla Ahmed-i Xasî (1867-1951) and his works have been carried out by many people and published in different sources. However, since it is quite laborious and time-consuming to access these sources, it poses a problem for researchers and those who want to access Molla Ahmed-i Xasî's Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish poems. We made this study with the hope that it will contribute to the solution of this problem. Our aim is to collect Molla Ahmed-i Xasî's poems in Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish, except for his mawlid Mewlidu'n-Nabiyyi'l-Qurayshiyî, which he wrote in the masnavi genre in the Zazaki dialect of Kurdish, in one place and to contribute to the easy access and utilization of those who want to benefit. For this purpose, we have written these poems of Molla Ahmad-i Xasî in Arabic letters on the computer for easy reading, remaining faithful to the original, and we have given the transcribed form opposite each verse. We also compared the transcripts made by different people and gave the differences and the corrections made by us in the footnotes. Thus, we have provided a more solid text of Molla Ahmad-i Xasî's Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish poems.

Keywords

Literature, poetry, Kurdish (Kurmanji, Zazaki), Turkish, Xasî.

Destpêk

Mela Ehmedê Xasî, (1867-1951) roşnvîrê dewrê Osmanîyan ê peyên û dewro verên ê Cumhuriyetî ra yew o. Senî ke îlmê Îslamî de alimêko pîl o, edebîyat de zî edîbêko serkewte yo. Hem îlmê Îslamî de û hem zî warê edebîyatî de eserê erjayeyî nuştê. Eserê xo erebkî, fariskî, tirkî û kurdî (kurmanckî, zazakî) nuştê. La çi heyf ke zaf eserê ey vindî bîyê û nêresayê ma. M. Ş. Korkusuz¹ (2004) Ê ke resayê ma zî çimeyanê cîya cîyayan de nusîyayê. Heta ewro derheqê Melayê Xasî û eseranê ey de zaf xebatê erjayeyî virazîyayê û çimeyanê cîya cîyayan de weşanîyayê. Labelê heta ewro çewî şîrê ey yew ca de pêser nêkerdê û nênuştê. Wexto ke merdim biwazo xo biresno heme şîranê kurdî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan yê Melayê Xasî, ganî kê gelek çimayan ra biewniyo û ci bigêyro. No problem semedê cigêrayoxan gelek zehmet o û hetê teserûfê weqtî ra zî israf o.

1 Kitabê M. Şefik Korkusuzî "Tezkire-i Meşayih-i Amid Diyarbekir Valileri I-II", hetê Weşanxaneyê Kentî ra 2004 de weşanîyayo. Kitab tirkî nusîyayo, 352 rîpel û di qisim o. Destpêkê kitabî de tekke û zavîyeyê Dîyarbekirî ra behs beno. Qismê yewinî de 44, qismê diyinî de zî 54 şeyx û melayê Dîyarbekirî daşinasîyayê. Behsê Melayê Xasî, qismê yewinê nê kitabî de, rîpelanê 62-69 de vîyareno. Korkusuz, behsê cuye û eseranê Melayê Xasî keno û vano şîranê ey ra di şîrê ke ma vîcnayê ma do bidî, labelê tena yewe şîra Melayê Xasî ya ke bi erebkî nusîyaya daya. (Yergin, 2024, 105-107)

No semed ra bi na xebata xo, ma waşt ke nê zehmetîyî orte ra wedarê. Ma do na xebate, tena şîranê Melayê Xasî yê kurdî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan ser o bivirazê. Na çarçewa de ma şîrê Melayê Xasî yê ke cîya cîya çimeyan de weşaniyayê û ma pêhesayê, ma pêser kerdê û meqaleya xo de nuştê. Şîrê Melayê Xasî yê ke orijinalê înan bi alfabeya kurdî ya erebkî nusîyayê ra, eyê ke ma eşkayê peyda bikerê, seba ke metnê înanê erbkî ra zî hîna asan biwanîyê ma komputore de newe ra nuştê û duştê her misra de zî transkîrîbeyê înan dayê. Transkîrîbeyê şîranê kurdîya kurmanckîyan de ma transkîrîbeyê Mihani² (1994), M. Zana Karak (2021), M. Zana Karak (2022) û yê A. Yıldızî (2021); şîranê zazakî, tirkî û mulemmaya Melayê Xasî de zî ma transkîrîbeyê Malmîsanij (1995) û yê Roşan Lezgînî (2009), Roşan Lezgînî (2013) esas girewtê. Ma nê transkîrîbeyî metnê orijinalê înanê ke ma xo dest fî nabî dir pêvero nayê û kontrol kerdê û kêmayî û xeletîyê ke ma dîyê ma goreyê zanayîşê xo raşt kerdê û binenotan de nawnayê. Ma transkîrîbeyê Malmîsanij û Roşan Lezgînî zî pêvero nayê û ferqê ke bêtareyê nê transkîrîbeyan de estbî û tay cayê ke goreyê qenaetê ma xelet transkîrîbe bîbî, ma raşt kerdê û binenotan de nawnayê. Reyna tay kêmayîyê ke ma tesbît kerdê, ma vajê sey qafîye, peymeyê hece û arûzê şîran, ma ê zî tesbît kerdê û nuştê. Ma nê transkîrîbeyan de herfê transkîrîbê ê mîyanneteweyî gurenayê. Tena herfa “خ” ke alfabeya kurdî ya latînkî de sey “x” nusîyena û herfa “ق” ke sey “q” nusîyena, ma nê her di herfî sey alfabeya kurdî ya latînkî gurenayê.

Mewlidê kirdkî (zazakî) yê Melayê Xasî ra teber, heta ewro ma di şîranê ey ê zazakîyan ra hayîdar bîyê. La çî heyf ke nînan ra yew şîra eya ke tena yew beyta, kewta ma dest. Ma orijinalê na şîre zî komputore de nuşte û duştê aye de zî transkîrîbeyê aye daye.

Tirkî de zî heta ewro yew şîra Melayê Xasî kewta ma dest, ke na şîre kitabê destxetî yê Zeynelabidîn Amedî³ (1986) de vîyarena û hetê çend kesan ra destxetê Zeynelabidîn Amedî ra transkîrîbe bîya. Reyna mulemmaya ey de zî yew misra tirkî ya. Ma nê transkîrîbeyî zî pêvero nayê û ferqê û xeletîyê ke ma tesbît kerdê, ma binenotan de nawnîyayê.

- 2 Nameyê Kitabî, “Mela Ehmedê Xasî-Mewlûdê Nebî-Bi Ziwanê Kurdî (Zazakî)” yo. Seke nameyê kitabî ra zî fehm beno no kitab, mewlidê Melayê Xasî yo. Mihaniyî mewlidê Melayê Xasî herfanê erebkîyan ra tadayo herfanê latînkîyan û 1994 de hetê Weşanxaneyê Firatî ra weşaniyayo. Kitab 54 rîpelî yo. Mewlidî ra dima peynîya kitabî de ca dîyayo yewe şîra kurmanckî û yew qismê şîra tirkî yê Melayê Xasî zî.
- 3 Mela Zeynelabidîn Amedî, eseranê Melayê Xasî yê ke fineno xo dest, înan îstînsax keno û sey kitabî 1986 de Dîyarbekir de çap keno. No kitab hîrê qisim o. Qisimo yewin 15 rîpel o û nê qismî de bi nameyê “Kitabu Buşra¹-Îbadi Fî ‘Ilmi¹-I’tîqadi” û “Menzûmetun Qed Ceme^e Fiha Esmailahi¹-Husna” di eserê menzûmî estê. Qisimo dîyin 12 rîpel o. Nê qismî de bi nameyê “Reddiyyetun Lil-Xasî”, “Cewabun Sani¹-Be^{dî} Meqalati Isma¹el-Is¹irdî” û şîra Melayê Xasî ya tirkî “Xezelun Lil Xasî” hîrê eserî estê. Qisimo hîrêyin zî 29 rîpelî yo. Nê qismî de zî mewlidê Melayê Xasî esto. (Yergin, 2024, 218)

Mulemmaya Seydayê Xasî ke bi ziwananê erebkî, fariskî, tirkî û lehçeyanê kurdkîyan ra kurmanckî û zazakî nusîyaya, merdim eşkeno hem qismê erebkî hem qismê fariskî hem qismê tirkî û hem zî qismê kurdkî (kurmanckî, zazakî) de bihesebno. No semed ra ma na xebate de ca da mulemmaya Melayê Xasî zî. Na şîre zî kitabê Zeynelabidîn Amedî de bi herfanê erebkî nusîyaya û hetê zaf kesan ra ser o nuşteyî nusîyayê û transkirîbe bîya. Ma nê transkirîbeyî zî pêvero nayê, ferqê ke bêtareyê înan de estê û xeletîyê ke ma tesbît kerdê, binenotan de nawnîyayê.

Bi na xebate, keso ke biwazo şîranê Melayê Xasî yê kurdkî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan ra îstîfade bikero, eşkeno nê şîran yew ca de bivîno û tira îstîfade bikero. Ma hêvîdarê ke bi na xebate havilêka ma do bireso edebîyatê kurdkî (kurmanckî, zazakî) û ê ke biwazê xo biresnê şîranê Melayê Xasî yê Kurdkî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan.

1. Şîrê Melayê Xasî Yê Kurdkî (Kurmanckî, Zazakî)

Heta ewro panc şîrê Seydayê Xasî ke bi kurdkîya kurmanckî û yewe zî bi kurdkîya zazakî nusîyayê kewtê ma dest. Ma nê eseranê ey de zî vînenê ke kurdkîya kurmanckî de zî sey kurdkîya zazakî bi westayî û bi hewayêko serkewte şîrî nuştê.

1.1. Şîrê Eyê Kurmanckî

Seke ma cor de zî vat bi, heta ewro panc şîrê kurmanckî yê Seydayê Xasî kewtê ma dest û ma pê hesyayê. Nînan ra yewe Mihanîyî fekê Mela Ehmedê Se'dî ra neqil kerda û kitabê xo de nušta (Mihanî, 1994, r. 44-45). Yewe şîra ey, Ayhan Yıldızî yew meqaleya xo de fekê Mela Muhemmedê Hezanî ra neqil kerda (Yıldız, 2021, r. 92) û hîrê şîrê ey zî M. Zana Karakî tesbît kerdê û kovara Nûbihar de weşanîyayê (Karak, 2021a, r. 10-15).; (Karak, 2021b, r. 82-83).; (Karak, 2022, r. 94-95) Cêr de ma do bi dore nê şîran bidê.

1.1.1. Hicwîyeya Se'îde Karazî Ser o

Na şîra Meleyê Xasî, kitabê Mihanî de vîyarena û Mihanîyî na şîre 1992 de fekê Mela Ehmedê Se'dî ra neqil kerda û bi herfanê latînkî kitabê xo (Mela Ehmedê Xasî, Mewlûdê Nebî) de mewlidî ra dima nušta. Mihanîyî, derheqê na şîre de bi kurmanckî zanayîşkê zî dayo, ma no zanayîş tada zazakî û cêr de da;

Seba ke Mela Ehmedê Xasîyî na şîre bi weznê arûz nuştibî, wezn û kêşa şîre de kêmayî estbî, no semed ra, mi M. Emîn Bozaslanî ra raştkerdişê wezn û kêşa şîre waşte. Labelê ey hem wezn û kêşa şîre hem zî çend qitayê ke Mela Ehmedê Se'dîyî xo vîr a kerdibî û nêameynî vîra ci, ey zî tamam kerdê (Mihanî, 1994, r. 44-48).

Na şîre yewendes (11) çaraneyan ra ameya meydan. Çaraneya hîrêyine erebkî, yê bîni kurmanckî yê. Bi peymeyê arûz û yewendes heceyan û şeklê murebba de nusîyaya.

Manaya çekuyî yê "murebba" çarane ya. Nê şîrî çar misrayan ra yenê meydan û bi peymeyê arûzî nusîyenê. Qaliba qafiyeyê înan zafêr aaaa/bbba/ccca/ddda/.../ yo, labelê murebbayê ke bendê înano verên bê kaffiyeyo yan zî bendê ke dima ra yenê qafiyeyê înan tekrar nêbeno zî estê. Nê şîrê menzûmî zafêr 4-8 çaraneyan ra yenê meydan labelê murebbayê ke hîna zaf çaraneyan ra yenê meydan zî estê.

Wexto ke Se'îdê Karazî⁴ (1847-1897) dewanê zazayan de melatî kerda, ey û dewijanê zazayan yewbînan aciz kerdê. Coka tay şîrê ey duştê înan ê, yanî şîranê xo de zazayî xirab kerdê. Îhtimalo ke Melayê Xasî na şîre, ê şîrê Se'îdê Karazî ser o nušta. Şîra xo de bi hawayêko mîzahî Se'îdê Karazî hicîw keno yanî pê tinazê xo keno (Yıldız, 2021, r. 90-91).

M. Zana Karakî zî na şîre nuştayêk xo de daya (Karak, 2021a, r. 10-15). Ma şeklê na şîre ke kitabê Mihanî de vîyarena û şeklê nuştayê Karakî pêvero na û ferqê ke ma bêtareyê înan de dîyê û tesbît kerdê ma binenotan de dayê.

Heta nika ma raşt nêameyê ke çewî peymeyê arûzî na şîre dayo. Goreyê tesbîtê ma peymeyê arûzî yê na murebbaya Melayê Xasî, behrê hecez yê nesalim ra “Mefa'îlun mefa'îlun fe'ûlun” o. Şemaya qafiyeyê na şîre baba/ccca/ddda/eeee/... û qafiyeyê aye zî “ات” “at” o. Seba ke misrayê çarinî yê na şîre tekrar nêbenê, murabbayêka munzewîc a.

Mefa'îlun/mefa'îlun/fe'ûlun

. - - - / . - - - / . - -

- 1 Dirêj ke **Xasiya**, nezmek cedîd e⁵
Dî piştî çend selam û çend tehiyyat⁶
Li ser Karaziyê ku nav Se'îd e
Dixwîne ew jiber Încîl û Tewrat
- 2 Li textê xwe ku rûnê Qeyser e ew
Li hespê xwe siwar be ‘Enter e ew
Dî seyra roj û şev Îskender e ew
Bi wechê xwe li Cahiz bûye deh qat
- 3 Lehû wechun ‘ebûsûn qemterîra
Lehû şeklun yumasîlhu⁷-be‘îra⁷
Lehû xeddun yucanîbhu⁸-se‘îra
Huwe⁸-l-kâbûsu beyne⁸-n-nasî bîzzat⁸

4 Ayhan Yıldızî, nameyê Se'îdê Karazîyî sey Sa'îyê Karazî nušto. La şîr de panc misrayan de nameyê ci “Se'îd” vîyareno. Beno ke Sa'î, mexlesê Se'îdê Karazî bo.

5 Mihanî û M. Zana Karakî çekuya “Xasiya”, “Xasîya” nušta. Seba ke peymeyê arûzî xerepîyeno ma “Xasiya” nuşt.

6 M. Zana Karakî çekuya “tehiyyat” sey “tehiyat” nušta. Seba ke peymeyê arûzî xerepîyeno û hetê raştnuştîşî ra ganî “tehiyyat” bo ma “tehiyyat” nuşt.

7 M. Zana Karakî çekuya “yumasîlhu” sey “yumazîlhu” nušta, seba ke hetê mana ra hîna rašta ma sey Mihanîyî “yumasîlhu” nuşte.

8 M. Zana Karakî çekuyê “hewe” sey “huwe” û “beyne nasî” sey “beyne'n-nasî” nušta. Seba ke hetê raştnuştîşî ra “huwe” û “beyne'n-nasî” hîna rašta, ma zî “huwe” û “beyne'n-nasî” tercih kerd.

- 4 Gelî qazî û miftîyê qeza me
Bizanin ev Se'îdê sextenam e
Bi nîsbet me ji ewwel ve xulam e
Eger şahid dixwazin, Hewr û Şeqlat
- 5 Li nik Îmamê Dêrûnê û Hûrê
Nikare yek nefes pif ke bilûrê
Dixwe sondê bi Tewrat û Zebûrê
“Ez im îro Herîriyê Meqamat”
- 6 Belê da'wa diket ku: “şair im ez
Di 'ilm û hem edeb da mahir im ez
Bi hukmê Îsmê E'zîm qadirim ez
Bi firek ji Cûmê herme Cûmat”
- 7 Qe ne b'xêr diket ku: “şair im ez
Di 'ilm û hem edeb da mahir im ez
Bi hukmê Îsmê E'zîm qadirim ez
Bi firek ji Cûmê herme Cûmat”⁹
- 8 Qe ne b'xêr be, Se'îd îsal li mal e
Bûye me'mûrê exnaman îsal e
Çiqas kûsî û kêrgoyên li pal e
Dibê: “qaçax e, bigrin, bermedin, hat”
- 9 Bes e Xasî, bira xame xeber de
Se'îd bû bûk û şaşik kirye perde
Ji rî hona kezî, kom kir li 'erd e¹⁰
Li ser eqda nikahe maye ew mat¹¹
- 10 Eger bêjin: “Nikaşa wî li kê bû?”¹²
Dibêjin: “Aşiqê Fexrî begê bû”
Fexrî begê go: “Sûcê şaşikê bû”
Mî go qey Nazlîxan e j' perde da hat

9 Na çaraneya hewtine, nuşteyê Karakî de kêmiya. Na çarane de tena misraya verên de qismê “Qe ne b'xêr” çaraneya şeşine ra ciya ya, misrayê bîni seypê yê.

10 M. Zana Karakî çekuya “ji” sey “jê” nušta. Seba ke peymeyê arûzî xerepîyeno ma “ji” nuşt.

11 M. Zana Karakî çekuya “nîkahê” sey “nîkahe” nušta. Goreyê nuştîşê her diyan zî peymeyê arûzî xerepîyeno coka ma “nîkahê” nuşte.

12 Hem Mihanî hem zî Karakî çekuya “nîkaşa” sey “nîkaha” nušta. Goreyê nuştîşê her diyan zî peymeyê arûzî xerepîyeno coka ma “nîkaşa” nuşt.

- 11 Bese **Xasî**, Se'îd mîrê melan e
Welê 'aşîq bûye l' keçîkê Filan e
Nikare zeft ke boncîyên qulan e
Welew sancûl bikî wan tu ji polat

1.1.2. Şîna Şêx Selîm

Na şîra kurmanckî, M. Zana Karakî tesbît kerda, nuştayêk xo de nuştê û kovara Nûbihare de weşanîyaya. Şîre yew mersîyaya ke wefatê Şêx Mihemed Selîmê Hezanî (1866-1936) ra dima, ey ser o şeklê murebbaya muzdewîc de nusîyaya (Karak, 2021b, r. 82-83). Hîrê (13) çarane û yewendes (11) heceyin a. Şemaya qafîyeyê na şîre baba, ccca, ddda, ..., û qafîyeyê aye ke peynîya misrayanê çarinan yê her çarane de vîyarena zî (م) "em" o. Ma peymeyê arûzî na şîre zî tesbît kerd, goreyê tesbîtê ma peymeyê arûzî na şîre, "Mefa'îlun mefa'îlun fe'ûlun" o.

Orijinalê nê şîranê kurmanckîyan ke bi herfanê erebkî nusîyayê ma dest de çinî bî û nusxeyê înan kitabxaneyo xusûsî yê M. Zana Karakî de bî. Seba ke hem ma komputere de binusê û hem zî transkîrîbeyê M. Zana Karakî dir pêveronê, ma M. Zana Karakî ra fotokopî yan zî fotografê înanê ke bi herfanê erebkî nusîyayo waşt, ke transkîrîbe de xeletî estê çinê ma bivînê, labelê Karakî nêwaşt biersawo. Nuştayê Karakî ke Kovara Nûbihare de weşanîyabî, peynîya ê nuştayan de tay rîpelê nusxeyê erebkî yê nê şîran sey îlaweyî dîyaybî. Ma va, ma nê îlaweyan ra biwanî û binusî la seba ke nuştayê înan zaf qic bî nêwanîyayêne. Ma bi telefonê destan fotografê ê îlaweyan ant û gird kerdê, bi zor û zehmet ê îlaweyan ra orijinalê înan komputere de nuştê. La rîpelê çaraneya yewine ra heta çaraneya hewtine ê şîra şîna Şêx Selîmî, îlaweyan de zî çinî bî coka ma nêşkayê erebkîya nê hewt beytan binusê.

Na şîre de ma transkîrîbeyê Karakî esas girewt, tena tay cayê ke hetê mana, raştnuştîş û peymeyê arûzî ra xeletî tede est bî ma ê cayê goreyê zanayîşê xo raşt kerdî û binenotan de nawnayê.

Mefa'îlun mefa'îlun fe'ûlun

. - . - / . - . - / . - -

- 1 Felek dîsa li min ker kir fuad e¹³
Di eşrê ewwelê şehra muherrem
Ji xatir derketin ke' b û wîsal e
Wekî Leyla û Mecnûnê mukerrem

Te rişlet kir di qurba istîwayê
Bi bal qindîlê 'erşê istîwayê
Tecerrud kir [li] kullê masîwayê
Wekî seyda' û şeyx û Ğewsê E'zem

13 Transkîrîbeyê M. Zana Karakî de çekuya "fuad" sey "fûad" nusîyaya ma raşt kerd. Eke çekuya "fuad" sey "fûad" bunîsîya peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma "fuad" nuşt.

Yetîm hiştin mirîd û ehl û ewlad
Li afaqan bela kir ah û feryad
Dibên kanî celisê textê îrşad
Ku mewdûs e ji İbrahîmê Edhem¹⁴

Di piştî rişleta seyda û Şêx e
Hezar ateş di dilda bîne vêxe
Bi çakûç û kulingan her tu lêxe
Tune te'şîr ji ber dağa muqeddem

5 Nizama mulk û millet bû ku seyda
Qewama dîn û dewlet bû ku seyda
Tebîbê cumle 'illet bû ku seyda¹⁵
Li ber şermê dibûn kusra' û hatem

Muîhîte her dû 'ilman bû ku seyda
Hekîmê dağ û derdan bû ku seyda
Beşîrê cumle emran bû ku seyda
Bi wî îhya dibûn e'mî û ebkem

Xeîbu'l-ewliya cedde Hefîd bû
Emîru'l-ezkiya ceddê Hefîd bû
Sefîru'l-eqwiya ceddê Hefîd bû
Bi wî me'mur dibûne her dû 'alem
Hezan bû hezeyan piştî Selîm e
Welakin Rebbê 'alem pê 'elîm e
Ew e hafîz ji bo tewra qedîm e
Bi isti'salekî bê keyf û bê kem

هَرَّانِبُو هَدَّ يَأْنِ بِشْتَى سَلِيمَه
وَلَكِنْ رَبِّ عَلَمٍ بِي عَلِيمَه
أَوْه حَافِظٌ رُبُو طَوْرًا قَدِيمَه
بِاسْتِنَصَالِكِبِي كُنْفُو بِي كَم

فَأَسَيَّفَ بَعْدَ السَّلِّ بَلْمَعِ
وَيُطْفِئُ كُلَّ نَارٍ حَيْثُ تَفْجَعُ
كَذَا مِنْ صَنْهَ اللَّهِ فَيَنْفَعُ
جَمِيعَ الْأَهْلِ وَالْأَوْلَادِ فَاَعْلَمُ

Fe innes-seyfe be'de's-selli yelme'
We yu'tfi kulle nârîn heysu tefce'
Keza men şanehullahu fe yenfe'
Cemî'e'l-ehli we'l-ewladi fe'lem¹⁶

14 Transkirîbeyê Karakî de çekuya "ku" sey "kû" nusîyaya ma raşt kerd. Eke çekuya "ku" sey "kû" bunisîya hem hetê raştnuştî ra xelet o hem zî peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma "ku" nuşt.

15 Transkirîbeyê Karakî de çekuya "illet" sey "ilet" nusîyaya ma raşt kerd. Eke çekuya "illet" sey "ilet" bunisîya hem hetê mana ra xelet o hem zî peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma "illet" nuşt.

16 Metnê destxetî de îbareyê «جَمِيعَ الْأَهْلِ» sey «جَمِيعَ الْأَهْلِ» xelet nusîyayo, yanî herfa "لا" ser o cayê fethe û cezîmî xelet o la Karakî transkirîbe de raştê ci nušto.

10 حَقِّي وَسَالِمٌ وَمَعْصُومٌ وَبَاقِي
إِلَهِمَّ وَإِنْ دِ كَلَّ حَافِظِي وَاقِي
بِدِي وَإِنْ صَحْبَتَا شَيْخِ فِرَاقِي
بِكِي هَرِيكُ زَوَانِ شَهْكَ مُعْظَمُ

أَيَا خَاصِي بِي قَلْبِ قِرِيژَه
تُو بَسْ أَوْصَافِ سُلْطَانَانِ بِيژَه
أَوِي زَهْرَا دِيدَلَا تُو بَرِيژَه
حَيَا نَاكِي زَفِي تَقْوِيمِ آدَمُ

سَحْرُ خَاصِي زِيژِ نَارِي فِرَاقِي
بَاهَانِ كَرِي كِرِي كُوِي دِ فَاقِي
كُو بَاژِ اللّهِ أَشْهَبِي بِي زِعْرَاقِي
لِقَانِ دَاغُوبَرِي نَانِ دَيْنِ مَرْهَمُ

13 إِلَهِي تُو بَحَقِّ مُصْطَفَى كِي
بِحَاةِ أَنْبِيَا وَوَأَوْلِيَا كِي
دِلِ خَاصِي وَفَتْحِي خُوشَا كِي
بِفَتْحِكَ نَاكِي هَانِي نَرُ عَرْشِ أَعْظَمُ

Heqiy yû Salim û Me^eşûm û Baqî¹⁷
Îlahî wan di gel Hafîz bê waqî¹⁸
Bidî wan şuhbeta şêxê firaqî
Bikî her yek ji wan şahek mu^eezzem

Eya Xaşî bi vî qelbê qirêj e
Tu bes ewsafê sultanan bibêje
Ewê zehra di dil da tu birêje
Heya nakî ji vê teqwmîmê adem

Seher **Xaşî** ji ber narê firaqê
Bi ahan ker kirî goyê di faqê
Ku bazullahê eşheb bê j' ^eIraqê¹⁹
Liv an dağ û birînan deyne merhem

Îlahî tû bi heqqê Mustafa kî²⁰
Bi cahê enbiya wû ewliya kî
Dilê **Xaşiy** yû Fethîyê xwe şa kî²¹
Bi fethek nagihanî j' ^eerşê ^ezêem

1.1.3. Şiira Eya Hezretî Ser o

Na şîira kurmanckî zî hetê M. Zana Karakî ra vînîyaya û nuşteyêk eyo ke kovara Nûbihare de weşanîyayo de nusîyaya. Karak vano; “Melayê Xasî na şîire, Şêx Mihemed Zîyaeddînê Norşînî (w. 1924) ser o nušta çunke beyta peyên de îfadeyê “Hezret” vîyareno û no zî leqebê Şêx Mihemed Zîyaeddînê Norşînî yo” (Karak, 2022, r. 94-95).

Na şîire şeklê qesîde de bi pancês (15) heceyan û bi peymeyê arûzî nusîyaya. Ma peymeyê arûzî ci tesbît kerd. Peymeyê arûzê na şîire, “Fa³ilatun fa³ilatun fa³ilatun fa³ilun” o. Şemaya qafiyeyê ci aa, ba, ca, ..., û qafiyeyo ke peynîya her beyte de tekrar beno zî (ار) “er” o. Şîire hewt beytî ya, beyta pancine û hewtine de tay cayî kêmî yê. Ma na şîira kurmanckî de zî transkirîbeyê Karakî esas girewt. Transkirîbeyê Karakî de çend cayan de kêmayîyê qicekî estbî ma raşt kerdî û binenotan de mojnayê.

17 Çekuya « حَقِّي و » “Heqiy yû” transkirîbeyê Karakî de bê şedde sey “Heqî yû” nusîyaya ma raşt kerde.

18 Transkirîbeyê Karakî de çekuya “Îlahî” sey “Îlahî” nusîyaya ma raşt kerd. Eke çekuya “Îlahî” sey “Îlahî” bunisîya peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma “Îlahî” nuşte.

19 Transkirîbeyê Karakî de çekuya “كُو” sey “kû” nusîyaya ma raşt kerd. Eke çekuya “ku” sey “kû” bunisîya hem hetê raştnuştî ra xelet o hem zî peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma “ku” nuşt. Qaîdeyanê arûzî ra yew zî heceyê “û”yî goreyê peymeyê arûzî eşkîyeno kilm zî derg zî biwanîyo.

20 Karakî, zemîrê « تُو »yî, sey “tu” transkirîbe kerdo, seba ke peymeyê arûzî xerepîyeno ma “tû” nuşt.

21 Karakî, ibareyê « خَاصِي و »yî, sey “Xaşî yû” transkirîbe kerdo, ma “Xasiy yû” nuşt.

	Fa'ilatun fa'ilatun fa'ilatun fa'ilun - . - - / - . - - / - . - - / - . - -
منْ ژبوته صرْفُ دکر روحد لوجانوجگر عاقبت ته لم بادا ئومه ورکردسقر	Min ji bo te serf dikir rûh û dil û can û ceger °Aqibet te li me bada û me werkir der seqer
ته شووکر به دلی ناچیزه ایروچه دقئ ته بسه ایدی ژدست ته کتم از ژهنر	Te şevê kirye dilê naçize îro çi divê Ne bes e êdî ji destê te ketim ez ji huner
تا قیامت بحلینی بقئ رنگی مه پسر ... ته انصافو نه رحمه چه دخوازی ژجگر	Ta qiyamet bihelînî bi vî rengî me peser [Ne] te insaf û ne rehîm e çi dixwazî ji ceger ²²
گر دپشتی دلجزاری هیه تشنک تو ببی ورنه ایدیچه روایه توژحدی بکی در	Ger di piştê dil-cezarî heye tiştek tu bibî Wer ne, êdî çi rewa ye tu ji heddê bikî der ²³
...ردبه شینک بمه زانین تو بده ...نع بین ام بوی سرا دقدر	...r dibe şey'ek bi me zanîn tu bide ...ni' bibin em bi wê sirra di qeder
ته دقئ سربیره مه توخلاسکه ژدنی ورنهخواهی سجدکی بوبه بین می دقدر	Te divê ser bibirre me, tu xilas ke ji dinê Wer ne xwahî secde kî bo te bibin lê di qeder
ته ژخاصی دلوجان بربه مجان بو بکر جانژحضرت فکدر	Te ji Xasî dil û can bir bi mecan bû bikir canji Hezret vekir der

1.1.4. Ehmeda

Na şîire Mecmûayê Camî' yê Mela Ehmed Hilmî Qoxî²⁴ de vîyarena (Qoxî E. H., 445). Na şîira kurmanckî zî hetê M. Zana Karakî transkirîbe bîya û Kovara Nûbihare de weşanîyaya. (Karak, 2021a, r. 12) Ma zî transkirîbeyê Karakî esas girewt. Labelê orijinalê aye ke Dîwanê Camî' yê Mela Ehmed Hilmîyê Qoxî de vîyareno ma peyda kerd û bi herfanê erebkî komputore de nuşt û transkirîbeyê Karakî dir pêvero na, cayê ke goreyê zanayîşê ma xelet bî ma raşt kerdî û binenotan de nawnayê. Serê na şîire de bi herfanê erebkî "*Qasîdeya Seydayê Xasî Rahîmehullah*" nusîyayo. Sernameyê na şîire çinî bi, seba ke di misrayan de Ehmeda vîyareno ma sernameyê ci Ehmeda nuşt.

22 Karakî transkirîbeyê xo de, heceyo verîno ke nusxeyê erebkî de nêwanîyeno, goreyê manaya misra [Ne] nuşt labelê heceyê "ته" "te" ke nusxeyê erebkî de wanîyeno kêman nuşt. Eke "te" nênusîyo hem peymeyê hece kêman beno hem zî peymeyê arûzî xerepîyeno coka ma transkirîbe de "te" îlawe kerd.

23 Çekuya "حدی" "haddê" de herfa "ح" "h" goreyê standardê transkirîbsiyonî ganî binê aye de nuqta biba, transkirîbeyê Karakî de sey "h" nusîyaya ma raşt kerd.

24 Kitabê Mela Ehmed Hilmî Qoxî, "Dîwana Camî'" hetê Weşanxaneyê Îhsanî ra Îstanbul de weşanîyayo. Kitabî de tarîxê îstînsaxkerdîş û weşanayîşê çin o. Nê kitabî de Dîwana Şeyx Ebrurrehmanê Aqtepî, Dîwana Kerbelayê, Dîwana Seyyid Eliyê Findikî û gelek qesîdeyê meşayîş û alimanê Îslamî estê. Kitabî de ca dîyayo yewe şîira kurmanckî yê Malayê Xasî zî.

Na şîre zî şeklê murebba de bi pancês (15) heceyan û bi peymeyê arûzî nûsîyaya. Hîrê çarane ya, qaffiyeyê aye vengê (am) “em”, şemaya qaffiyeyî bbba, ccca, ddda, ... û peymeyê arûzê aye zî goreyo ke ma tesbît kerdo, “Fa²ilatun fa³ilatun fa²ilatun fa²ilun” o.

Fa²ilatun fa³ilatun fa²ilatun fa²ilun

._._._/_._._/_._._/_._._

أَحْمَدًا عَلِمَ بَشَرٌ خَاصِي رُكْنِي أَكْه
حُكْمُونَقَضُ وُخُلْفُ وُفَقَاهَاتِنِي مَبْدَانُكْه
جُمْلَه مَحْبُوسِ عَدَمِ بِنِ بِي شَبَاكُودَرْ كْه
نُقَطِّيَا حُتِي كِشَانْدِي وَأَنْ يَادَرْ أَكُونَسَم

Ehmeda °ilmê beşer **Xaşi** ji gunhê ageh e
Hukm û neqz û xulf û ufqa hatinê meydangeh e
Cumle mehbûsê °edem bûn bê şibak û dergeh e
Nuqteya hubbê kişandî wan bi idrak û nesem²⁵

خَاصِيَا بَسْكَه أُولُو الْأَنْبَابِ عَصْرِي مُورِكِنِ
كَنْتَه سِمَ هَسْبِي لِسَرِ أَقِي سُوَارِقِرْ شِيكِنِ
مُدْعَى اثْبَاتِ دِكِنِ بَحْرُوجِمِي أَفْهَرْدُوكِنِ
لُوزْ أَسْرَارِ كِشِيْبُورِيْنَه أُوْنَه صَدَقْدَم

Xaşiya bes ke ûlû'l-el babê °esrê morik in²⁶
Ketne sim-hespê li ser avê suwarê qirşik in
Mudde^a îşpat dikin behr û gemî ev her dûk in
Lew ji esrarkêşiyê borîne ew neh şed qedem

أَحْمَدًا دُو رِي لَيْتَه صُهْبِي هِنَا فُوجَرْ كُ وِدَلْ
لِي بَكِه صَمْتُ وِسْكُوتِي نَارْتِي پَنْجِ عَقِلْ
إِي بَدَلْ كَافِرْنِيْنِ زَانِيْنِ حَقِيْقَتِ بِي نَقَلْ
يَعْفُرُ اللهُ لَنَا قَدْ جَنَيْنَا بِالْقَلَمِ

Ehmeda dûrî li te şuhtî hinav û cerg û dil
Lê bike şemt û sukûtê naritê pencê °eqil
Ê bi dil kafir nebin zanin heqîqet bê neqil
Yeğfirullahû lena ma qed ceneyna bi'l-qelem²⁷

1.1.5. Şîra Eya Medhê Mihemed Emînê Qeynterî Ser o

Qeynter dewêka girêdayeya qezayê Hezro yê Diyarbekirî ya. Na dewe de bi nameyê Mihemed Emîn merdimêk estbîyo. Nê merdimî wextê tengayî de sêpareyêko (arayî) weş û bi camêrî dayo Seydayê Xasî û ey zî na medhiye Mihemed Emînê Qeynterî ser o nuşta, pesnê ey dayo. Ayhan Yıldızî na şîre fekê Mela Muhemedê Hezanî ra neqil kerda (Yıldız, 2021, r. 92). Na şîra kurmanckî tena yew çarane ya. Seba ke na şîre, şîrêka fekkî ya û şeklê aye yê nuşteki zî ma dest de çin o, hetê peymeyê hece û arûzî ma nêşkayê biwekenê. Labelê qaso ke aseno bi qafîye nusîyaya û qaffiyeyê ci zî “ew” o. Şîre wina ya:

Nanê germ û hingiv û rûnê teze qeymax û dew

Da me qawaltî di Qeynter ne bi xew

Dirhema hinte di par e firotin bê derew

Navê wî Mihemed Emîn Zadehullahu şerafen misle qewmin qed wedew

25 Karakî, çekuya “نُقَطِّيَا” sey “nuq²taya” transkirîbe kerda, eke wina binusîyo peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma “nuq²taya” nuşte.

26 Karakî, çekuya “خَاصِيَا” sey “Xasîya” transkirîbe kerda, eke wina binusîyo peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma “Xasiya” nuşt.

27 Karakî, çekuya “يَعْفُرُ اللهُ” sey “Yeğfir Allahu” transkirîbe kerda, eke wina binusîyo peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma raşt kerde û “Yeğfirullahû” nuşt.

1.2. Şîrê Eyê Zazakî

Mewlidê Melayê Xasî yo kirdkî (zazakî) ke destpêkê edebîyatê zazakî hesebîyeno ra teber, ma di şîranê eyê ke zazakî nuştî ra hayîdar bîyê la çî heyf ke heta nika, tena yewe şîra ey kewta ma dest. Na şîre zî peynîya mewlidê de derheqê nuştîşê mewlidê nusîyaya û tena yewe beyt a. Şîra bîne zî şaîro namdar yê Kurdan Cegerxwîn yewe şîra xo de ci ra behs keno la çî heyf ke na şîre heta ewro nêkewta ma dest.

1.2.1. Ma Neqênay Hengî Beşşê Emcedî

Eke yewe beyte mîyanê şîrêke de nêba, sey yewe şîra serbixî binusîya, înan ra “ferd” yan zî “mufred” vajîno (Adak, 2013, r. 366). Na şîra ke peynîya Mewlidê Ehmedê Xasî de vîyarena û derheqê nuştîşê mewlidê de ya zî tena yew beyt a. Naye ra zî fehm beno ke na şîre dekewena beşşê şîranê mufredan. Na şîre zî sey mewlidê bi yewendes heceyan û bi peymeyê arûzî yê qaliba remeli ra “Fa^ˆilatun fa^ˆilatu fa^ˆilun”î nusîyaya (Yergin, 2024, r. 107). Qaffiyeyê şîre “edî” yo û seba ke qaffiye de hîrê vengî seypê yê dekeweno qismê qaffiyezanê dewlemendan.

Fa^ˆilatun fa^ˆilatun fa^ˆilun

-. - - / -. - - / -. - -

مَأْتِقْنَائِ هُنْگِی بَحْتِ اَمَجْدِی
کَرْدِی مَوْلُودِ مُحَمَّدِ اَحْمَدِی

Ma neqênay hengî beşşê emcedî

Kerdî Mewlûdê Muhemmed Ehmedî

1.2.2. Cengnameyê Kurd û Ermen

Malmîsanij, humara hirêyine yê kovara Çira de nuştêyêk xo yo kurmanckî de neqil keno, vano:

Şaîro namdar Cegerxwîn, yew şîra xo de behsê Cengnameyê Kurd û Ermen yê Melayê Xasî keno. Na şîra Cegerxwînî ra fehm beno ke Melayê Xasîyî, Cengnamêyê Kurd û Armenîyan zî nuştî. Weş nêzaniyeno no cengname bi kamcîn lehçe nusîyayo labelê tay kesî vanê ke bi kirdkî (zazakî) nusîyayo (Malmîsanij, 1995, r. 44). Şîra Cegerxwînî wina ya:

Melayê Xasî mewlûda Zazî,

Bi zarê Zazî çê kirîye, ne Tazî,

Cengnama Kurd û Ermen nivîsî,

Wek agir berdî me diîsî (Cegerxwîn, 2014, r. 152).

2. Mulemmaya Melayê Xasî

Edebîyatê klasîkî yê rojhilatî de şîrê ke bi di yan hîna vîş ziwanan nusîyenê, înan ra mulemma vajîyeno. Manaya ferhengî ya mulemma, o çîyo ke rengareng o, şîrê ke bi no hawa nusîyayê de her zîwan sey yew rengî ameyo qebul kerdene û nê şîrî mecazen bîyê şîrê rengînî (Adak, 2013, r. 402). Di çeşîdê mulemmayan estê. Nînan ra

yewe mulemmaya murettebe (bitertîb) a bîne zî murebbaya muşewweşe (bêtertîb) a. Goreyo ke ma pê hesyayê mulemmaya Melayê Xasî ra teber çar kesanê bînan zî bi zazakî mulemma nuştê. Nê kesî, Îbrahêm Re'fetê Sêwrege (1876-1938), Mela Muhemedê Kavarî (1941-), Mela Aziz Beki (1945-) û Mela Faruq Baynal (1972-) o (Ertekin & Yıldız, 2022, r. 341-353).

Mulemmaya Ehmedê Xasî, bi erebkî, fariskî, tirkî, kurdkîya kurmanckî û bi kurdkîya zazakî, bi panc ziwanan nusîyaya, yanî şîrêka pancengîn a. Seba ke misrayêk na şîre bi kurdkîya kurmanckî û misrayêk aye zî bi kurdkîya zazakî nusîyayê, no zî se ra çewres (%40) keno ke ma eşkenê na şîre qismê şîranê kurdkîyan ra bihesebnê. Yewe misra zî tirkî ya, no zî se ra vîst (%20), ke pêsero kenê se ra şeştî (%60), no sebeb ra ma mulemmaya Melayê Xasî zî kerd mîyanê na xebata xo.

Na şîre kitabê Zeynelabidîn Amedî de qismê dîyînî de vîyarena (Amedî, 1986, 10-12). Pancaneyan de misraya verêne erebkî, misraya dîyine fariskî, misraya hîrêyîne tirkî, misraya çarine kurmanckî û misraya pancane zî bi zazakî nusîyaya. No zî nawneno ke Mulemmaya Xasî hetê bêjî ra mulemmayêka murettebe, yanî bitertîb a. Seba ke zîwanê misrayan fehm bibo ma peynîya misrayan de mîyanî parantezî de qaybê erebkî (e), qaybê fariskî (f), qaybê tirkî (t), qaybê kurmanckî (k) û qaybê zazakî zî (z) nuşt.

Verê verkan Malmîsanijî mulemmaya Melayê Xasî, kitabê Zeynelabidîn Amedî ra transkîrîbe kerda û kovara Çira de weşanaya (Malmîsanij, 1995, 44-46). Dima qismêk na mulemma hetê Selîm Temoyî ra tadîyaya tirkî û Kovara Esmer de weşanîyaya (Temo, 2005, 48). Roşan Lezgînî, 2009 de destxetê Zeynelabidîn Amedî ra transkîrîbe kerda û keyepelê zazakî net de û dima 2011 de zî Kovara Şewçila de weşanaya (Lezgîn, 2011, r. 7-9). Ahmet Kırkanî zî nuştayêk xo de mulemmaya Ehmedê Xanî û Mulemmaya Melayê Xasî pêvero nayî û nê her di mulemmayî açarnayê zazakî û Kovara Şewçila de weşanayê (Kırkan, 2012, 56-62). Murat Varolî, meqaleya xo ya ke derheqê mulemmayanê zazakîyan de nušta de behsê na mulemma zî kerda û transkîrîbeyê Roşan Lezgînî gurenayo (Varol, 2017, r. 51-65).

Mulemmaya Melayê Xasî, heşt (8) pancane û pêsero çewres (40) misrayan ra ameya meydan. Bi peymeyê pancês (15) heceyan û bi peymeyê arûzî nusîyaya. Qaliba peymeyê arûzî "Fa^cilatun fa^cilatun fa^cilatun fa^cilun" û şemaya qafiyeyê aye aaaaa, bbbba, cccca,, û qafiyeyê ci yo ke peynîya misraya peyêne yê her pancane de tekrar beno zî vengê (l.) "er"î yo.

Na xebate de transkîrîbeyê Malmîsanijî û transkîrîbeyê Roşan Lezgînî esas gîrîyayê û her di transkîrîbeyî pêvero nîyayê û ferqê ke bêtareyê înan de estê û cayê ke hetê ma ra raşt bîyê binenotan de nawnîyayê. Misrayê ke fariskî yê, ma goreyê nuştîşê fariskî nuştê. Misrayê tirkî zî ma goreyê zîwanê tirkîyê Îstenbulî ke ewro yeno gurenayîş ney, goreyê zîwanê wextê nuştîşê eserî nuşt.

Fa^cilatun fa^cilatun fa^cilatun fa^cilun

- . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _

مَرْحَبًا يَا مَنْ عَلَّيَابَ حُسْنِ تَقْوِيمِ آلِ بَشَرٍ
حَافِظِشْنَ خَالِقِ شَوْذَائِزِ چَشْمِ بَدْنِ نَامِ وَنَظَرِ
مُوجِدِ اسْبَابِ الْاَلْوَامِ مَائِنُهَا صَدْرِ
دِلِ زَقِيدِ الشُّكْرِ غَمِّ كِرْ رَهَا وَقْتِ سَخْرِ
اَهْوَانَا لِيْنِي قَرِيْنِي. بِي فَيْنِي نِيْمَنْدُ اَنْزِ

Merheben ya men ^cela bî¹-hüşni teqwîme¹-beşer (e)²⁸
Hâfiz-eş Xâlêq şevêd ez çeşmê bednâm o nezer (f)²⁹
Mûcid-i esbâb ü âlât ü we ma minha şeder (t)³⁰
Dil ji qeyda leşkerê gem kir reha weqtê seher (k)
Ah û nalînê verênî, bî vinî, nêmend eşer (z)³¹

فَاقَ هَقَقْنَ شَأْنَهُ أَقْرَانَهُ مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ
خَاطِرِ مَادِرِ پِشْمَانْدِي أَنْ أَصْحَابِ سَكِّ
رُوحِمَه دِيْدِي رَوَانِمِ بَنْدَه كَيْبِدْمِ قَالْمَه تَكِّ
يَكِّ بِيْنِ تَا يَكِّ بِيْبِيْنِ وَكِّ دُو چَشْمِ نَه فَالَكِّ
حُسْنِ خُلُقِ بِيْسَبْتِ بِي نِيْسَبْتِي مَا خَيْرُوشَرِّ

Faqe heqqen şe³nuhû eqranehû min geyri şek (e)³²
Xâtirê mâderê piş mânendê ân eşhâb-i sek (f)³³
Rûhime dîdî rewânim ben de gît dim qâlme tek (t)³⁴
Yek bibin ta yek bibinin wek dû çeşmê neh felek (k)
Hüşn û xulqî bi nisbet yê, nisbetê ma xeyr û şer (z)

مَنْ يَلْمُنِي لَمْ يَزِدْ بَلْ ذَاقَ مِنْ خَمْرِ الْعَدَسِ
حُجَّةِ أَوْسَتِ مَلَامَتِكِه نَشْدُ كَبْكِه قَفَسِ
مُفْلِسِ سَمْعُوْبَصْرِدِرِ أَوْتِه گُورِسِنْ بُوْنَه سَسِنْ

Men yelumnî lem yezuq bel zaqe mîn xemrî¹-^cedes (e)
Hoccetê û-st melâmeş kî neşod kebkê qefes (f)
Müflîs-i sem^cû beşardir o ne görsin bu ne ses (t)³⁵

- 28 Transkirîbeyê Malmîsanij û Roşan Lezgîni de çekuya “حُسْنِ” sey “hüşnî” nusîyaya, seba ke peymeyê arûzî de qisûr virazîyeno ganî “hüşnî” bunusîyo, ma raşt kerd.
- 29 Ma na misraya fariskî sey transkirîbeyê Malmîsanijî nuşt, la seba ke peymeyê arûzî de qusur yeno meydan tena çekuya “hafêz-eş” ma sey “hafiz-eş” nuşt.
- 30 Transkirîbeyê Lezgîni de çekuya “mucid-i” sey “mewcûdî” û çekuya “alat ü” sey “lat ü” nusîyaya ma nê çekuyî sey transkirîbeyê Malmîsanijî nuşt. R. Lezgîni na misra erebkî nişan kerda la her çiqra tede îbareyê erebkî bibê zî na misra tirkî ya.
- 31 Çekuya “vinî” metnê erebkî de sey “فَيْنِي” nusiyaya, seba ke hem hetê raştnuştîşî û hem zî hetê peymeyê arûzî ra “vinî” raştta û transkirîbeyê Malmîsanij û Lezgîni de zî sey “vinî” transkribe bîya, ma zî wina nuşte.
- 32 Çekuya “غَيْرِ” transkirîbeyê Malmîsanij û Roşan Lezgîni de sey “xeyrî” nusîyaya, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ganî “geyri” bunusîyo, ma raşt kerd.
- 33 Na misra sebake hîna raşte bî ma transkirîbeyê Malmîsanijî tercih kerd. Tena çekuya “أَصْحَابِ” transkirîbeyê Malmîsanij û Roşan Lezgîni de sey “eshabî” nusîyabî, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ma “eshab-i” nuşte.
- 34 Çekuyê “رُوحِمَه دِيْدِي” û “قَالْمَه” transkirîbeyê Malmîsanijî de “ruhuma dedî” û “kalma” ê Roşan Lezgîni de “ruhume diydi” û “qalme” nusîyayê, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ma “rûhime dîdî” û “qâlme” nuştê.
- 35 Îbareyê “سَمْعُوْبَصْرِدِرِ” transkirîbeyê Malmîsanijî de “sem’ ü basardir” ê Roşan Lezgîni de “sem’u beserdir” nusîyayo, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ma “sem^cû beşardir” û çekuya “گُورِسِنْ” transkirîbeyê Malmîsanijî û ê Roşan Lezgîni de sey tirkîyê ewroyîni “görsün” nusîyaya la metnanê wina klasîkan de ganî zîwanê wextê nuştîşê metnî binusîyo coka ma zî sey orijinalê ci “görsin” nuşte.

دَعَوَاتُصَوْرَتِ لَوْتُدَى كَى نَبُوْبِهِ بِيْنَهُ كَسْنَ
مَا عَلَيْنَا فَاَنْ نَأْمِيْ لِأَيْمِيْ اِيْنِ سَقَرِ

De^eweta sûretlewendê kî nebûbe, nîne kes (k)³⁶
Ma ^eleyna van nameyê, laimê îbnî seqer (z)³⁷

فَاعْلَمَنَّ فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَآ فِطْرًا حَالِ النَّوَى
حَاصِيًا بِأَصْبَرُوشَوْتَأْتُوْرَشَوْدَنْدَارَى هَوَاى
رَهْبَرِنْدِرْ بِيْلْ بُوْدَرَنْدَنْ جُوْنِكِيْ هَمْ أُوْدِرْدَوَى
بَاوَرَى رَنْدَانْ نَبِيْ أَحْمَدْچِهْ اِنْصَافْ وَرَوَى
دُوْرِيْ بِيْنَهُ هَقَالْ, كُفْرِيَاى بِيْ خَيْرِ

Fe^elemen fellahu xeyrun hafizen haleⁿ-newa (e)³⁸
Xâsiyâ bâ sebr û şev tâ nûr şevêd nârê hevâ (f)³⁹
Rehberindir bîl bu derden çünkî hem odır devâ (t)⁴⁰
Yawerê rindan Nebî Eîhmed çi insaf û rewâ (k)⁴¹
Dûriyey yîne hevalo, kufri ya, ey bêxeber (z)⁴²

مَوْتُهُ خَيْرٌ لِّهٖ مَنْ فِي النَّرَقِي لَمْ يَكُنْ
حَى شَوْدَانِكِهْ بُوْخَوَانْدُ دَرْدِلَشْ عِلْمُ لُدُنْ
مَعْنِ اَحْوَالِيْ عَالِمُ دَرِ بِنِمِ قَالِيْمُ بُوْغُوْنُ

Mewtuhû xeyrun lehû men fi^t-teraqqî lem yekun (e)⁴³
Hey şevêd ân kê bêxâned der dêl-eş ^eêlmê ledûn (f)⁴⁴
Me^eden-i ehvâl-i ^eâlemdir benim qalbim bugün (t)⁴⁵

- 36 Na misra de seba ke transkirîbeyê Roşan Lezgîni de hetê raştneştî ra xeletî est bî ma transkirîbeyê Malmîsanijî nuşt.
- 37 Çekuya “laîmî” transkirîbeyê Malmîsanijî û Roşan Lezgîni de sey “laîmî” nusîyaya, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno û metnê erebkî de zî xora “laimî” nusîyayo, ma raşt kerd.
- 38 Çekuya “fa’lemen” transkirîbeyê Roşan Lezgîni de “fa’lemen” çekuya “خَيْرٌ” transkirîbeyê Malmîsanijî de “xeyru” nusîyaya seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno û metnê erebkî de zî xora nê çekuyî “Fe’lemen” û “xeyrun” ê ma wina nuştê.
- 39 Çekuya “xâsiyâ” transkirîbeyê Malmîsanijî de “Xasîya” ê Roşan Lezgîni de sey “Xasî ya” nusîyaya, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno û metnê erebkî de zî xora “Xasîya” nusîyayo, ma raşt kerd “Xâsiyâ” nuşt. Na beyte de ma transkirîbeyê Malmîsanijî tercih kerd labelê “صَبْرٌ” sey “sebr” nušta û binenotan de vato: “Eslê metnî de tiya de herfa “waw” (û) esta, la beno ke şaşîyê çapî ra bo.” Labelê eke herfa “û” nê nusîya hem peymeyê hece kêma beno û hem zî peymeyê arûzî xerepîyeno. Coka ma herfa “û” zî nuşte.
- 40 Çekuyê “رَهْبَرِنْدِرْ”, “بِيْلْ”, “جُوْنِكِيْ”, û “دَوَى” transkirîbeyê Malmîsanijî de “Rehberindir”, “bil”, çünkü” û “deva”; ê Roşan Lezgîni de sey “Rehberindir”, “bil”, çünkî” û “dewa” nusîyayê. Seba ke tay heceyan de peymeyê arûzî de qusur virazîyeno û hetê zîwanê wextê nuştîşê eserî ma nê çekuyî sey “Rehberindir”, “bîl”, çünkî” û “deva” nuştî.
- 41 Çekuya “وَرَى” transkirîbeyê Roşan Lezgîni de “wera” nusîyaya ma raşt kerd.
- 42 Çekuya “رَفْكُ” hem transkirîbeyê Malmîsanijî de hem zî ê Roşan Lezgîni de sey “kufri” nusîyaya, la seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno û metnê erebkî de zî xora “kufri” nusîyaya, ma raşt kerd.
- 43 Çekuya “فِي النَّرَقِي” transkirîbeyê Malmîsanijî de “fi^t-tereqqî”, ê Roşan Lezgîni de sey “fi^t-tereqqî” nusîyaya. Her çend metnê erebkî de şedde çinî bo zî, beno ke Zeynelabidîn Amedîyî şedde xo vîra kerdo, seba ke hem hetê peymeyê arûzî qusur virazîyeno û hem zî hetê raştneştî ra “fi^t-terqqî” hîna raşt o ma sey Malmîsanijî “fi^t-tereqqî” nuşte.
- 44 Na misra de ma transkirîbeyê Malmîsanijî esas girewt. Malmîsanijî çekuya “شَوْدُ” sey “şewed” nušta, seba ke na misra fariskî ya û fariskî de herfa “w” çin a, ma “şevêd” nuşte. Roşan Lezgîni, çekuya “بُوْخَوَانْدُ” “bêxaned” sey “bixwaned” nušta la fariskî de gurenayîşêko xususî yê herfa “و” “waw”î esta ke tay çekuyî şeklê “خوا” “xewa” de dest pê kenê labelê herfa “و” “waw”î ke bêtareyê “خ” û “ا” de yeno nêwanîyeno, sey “خا” “xa” waniyeno. (Aslanoğlu, 2011: 24) Coka mas ey malmîsanijî “bêxaned” nuşte.
- 45 Çekuya “قَالِيْمُ” transkirîbeyê Malmîsanijî de sey tirkîya ewroyîne “kalbim” nusîyayo, ma “qalbim” nuşt.

فَاخْلَعْ التَّلْعَيْنَ كَلَّا تُنْجِ مِنْ سَيْفِ الْمَلَامِ
خَاتَمَ خُوْبُو عَرَبِ رَا تَا كَنْمَ عَرَضَ مَرَامِ
رَشْحَهَ خَامَمَ بُوْرَدَاوَكْدِي دُوْرَلْدَنْ كَلَامِ
يَاوَاغِيَارَانْ كُوْدِيْنِ أَفْرِيْنِ كُوْنِيْنِ تَمَامِ
يُو سَبَبِ رَا مَا زِي بِيْرْنَا، پِيْشَكِرْنَا زِي شَكْرِي

Fexle^{ci}n-ne^{ci}leyne kella tunci min seyfi^l-melâm (e)⁵⁶
Xâtemê xûb o ^cEreb râ tâ konem ^cerzê merâm (f)
Raşhe-i xâmem buradâ dôkdî dürlerden kelam (t)⁵⁷
Yar û eğyaran ku dîtin, aferîn gotin, tamam (k)
Yo sebeb ra ma zî birna, pêşkerê nazî şeker (z)⁵⁸

3. Şîra Ey a Tirkî

Na xezele, kitabê Zeynelabidîn Amedî de qismê dîyînî de vîyarena. Zeynelabidîn Amedî bi alfabeya kurdkî ya erebkî nuşta (Amedî, 1986, r. 7-10). Mihaniyî heşt beytê na şîre kitabê xo “Mewlûdê Nebî” de nuştê (Mihani, 1994, 49). Mihaniyî sey çimeyê na şîre, Kovara Hêvî humara 4in daya, cigêrayîşî xo de ma heme humarê Kovara Hêvî ra ewniyayê labelê na şîre Kavara Hêvî de çin bî. Wekenitişê xo de ma dî ke Kovara Çira, humara 3in de hetê Malmisaniyî ra tena beyta verên a na şîre nusîyaya (Malmîsanij, 1995, 44). Roşan Lezgînî zî temamê na xezela tirkî herfanê erebkî ra tadaya herfanê latînkî û keyepelê zazakî.net de weşanaya (Lezgîn, 2009).

Her çend edebîyatê klasik yê tirkî û fariskî de hûmarê beytanê xezelan bêntareyê 5–15 de bo zî edebîyatê kurdkî yê klasik de 5-7 beytan ra qasê 20-30 beytan zî beno. Seke zanîyeno xezelan de şemaya qaffiyeyî “aa, xa, xa, xa, ...” ya. Yanî, her di misrayê beyta verêne (beyta metla) mîyanê xo de qaffiyeyin ê la beytanê bînan de hetê qaffiye ra misraya yewine serbest, misraya dîyine zî misraya dîyine ya beyta yewine dir qaffiyeyin a (Adak, 2013, r. 371).

Babeto sereke yê xezelan eşq o. Labelê xezelê ke sewbîna babetan de nusîyayê zî estê. Eke babetê yew xezele tesewif bo bena xezela sûffiyane; eke hîkmet û felsefe bo bena xezela hekîmane; eke zewqê dinya bo na xezelêka rindane ya; eke waştîşê waştîyî bo na xezelêka şuxane ya; eke kêf û izdirabê eşqî ra bo na zî bena xezeleka aşiqane (Adak, 2013, r. 371). Goreyê nê pênaskerdişan, na xezela tirkî yê Melayê Xasî, xezelêka hekîmane ya.

Na xezela Xasî ke bi ziwane tirkî nusîyaya, 38 beytî ya. Beyta yewine, yanî beyta “metla” de qaffiye “aa” niyo, sey beytanê bînan “xa” yo. Yanî şemaya qaffiyeyî na xezele

56 Çekuyê “فَاخْلَعْ التَّلْعَيْنَ”، “كَلَّا”، “تُنْجِ”، “مِنْ”، “سَيْفِ الْمَلَامِ” transkirîbeyê Roşan Lezgînî de sey “Fexle’en ne’leyne”, “kel-la”, “tuncî”, “mîn”, “seyfil-melam” nusîyayê, yê Malmîsanijî de “Fexle’î’n-ne’leyne”, “kella”, “tuncî”, “min”, “seyfi’l-melam” nusîyayê, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ma nê çekuyî şeklê “Fexle’i’n-ne’leyne”, “kella”, “tunci”, “min”, “seyfi’l-melam” de nuştê.

57 Çekuyê “رَشْحَهَ خَامَمَ”، “دُوْكْدِي”، “دُوْرَلْدَنْ” transkirîbeyê Roşan Lezgînî de sey “Reşhe-i xamem”, “dökdr”, “dürlerden” nusîyayê, yê Malmîsanijî de “Raşha-i xamem”, “dökdi”, “dürrlerden” nusîyayê, seba ke peymeyê arûzî de qusur virazîyeno ma nê çekuyî şeklê “Raşhe-i xamem”, “dökdi”, “dürlerden” de nuştê.

58 Çekuyê “بِيْشَكِرْنَا زِي”، “بِيْرْنَا” transkirîbeyê Roşan Lezgînî de sey “bizan”, “pêş kerî, na zî” nusîyayê, seba ke hem hetê mana û raştnuştîşî ra hem zî hetê peymeyê arûzî ra qusur yeno meydan, ma nê çekuyî raşt kerdî û sey Malmîsanijî “birna”, “pêşkerê nazî” nuştê.

“xa, xa, xa, xa, ...”, qafiyeyê aye ke peynîya her beyte de tekrar beno “ar” “are” yo û no qafiyeyo dewlemend (zengîn) o. Reyna redîf o ke peynîya her beyte de tekrar beno zî çekuya “benzer” a. Peymeyê heceyê na xezele hewt (7) û peymeyê arûzê ci zî goreyê tesbîtê ma behrê munserîh ra “Mustefîlun fe‘ûlun” o (Yergin, 2024, r. 103).

Tîya de ma transkirîbeyê Roşan Lezgînî esas girewt. Nê transkirîbeyî de yew beyte kemî bî ma tamam kerde û tay xeletiyê qicî ke estbî ma raşt kerdê û binenotan de nawnayê (Yergin, 2024, r. 103). Reyna ma na şîre zî hem sey orijinalê ci bi herfanê erebkî komputure de nuşte û hem zî goreyê standardê herfanê transkrîbe yê mîyannetewîyî ma newe ra transkribe kerde.

Mustefîlun fe‘ûlun

--.. / .--

<p>بِرْ قَوْمِ كِتَابَسِزْ أَلْسَه / دِيلَسِزْ طَوَارَه بَنْزُرْ
 دِينَسِزْ حَيَاتِي قَانِي / يَازَسِزْ بُهَارَه بَنْزُرْ
 جَهَالَتِكْ لِيَّاسِي / كِرْلِي خُمَارَه بَنْزُرْ
 لِيَّاسِي دِينِي صُوِيَان / أُويُورْ جِمَارَه بَنْزُرْ
 عَادِلْ أَوْلَانْ مُبَارَكْ / أَبِرُوي يَارْ بَنْزُرْ
 ظَالِمْ أَوْلَنْ كِيمَسْتَه / چَهْرِي مَارَه بَنْزُرْ
 نَقْلِي عِلْمْ مِثْلَه / مُشْمِرْ أَشْجَارَه بَنْزُرْ
 عَقْلِي عِلْمْ نَبِيْجَه / اِيْچِسِرْ أَنَارَه بَنْزُرْ
 رُشَوْنَلَه حَقِّي كَوْمَمَكْ / دِيرِيْمَزَارْ بَنْزُرْ
 دَعُو دِيلَسِزْ أَوْلَسَه / أَتَسِزْ أَيَارْ بَنْزُرْ
 وَفَاسِزْ وَعْدْ وَاهِي / صُوسِزْ پِنَارْ بَنْزُرْ
 أَسْرَارْ دَهْرْ جُوِيْمَكْ / أُوسِزْ شِكَارَه بَنْزُرْ
 بِرْ سُوْرْ مَقَامَسِزْ أَوْلَسَه / يَازْ دَكِي قَارْ بَنْزُرْ
 تَسْئِرْ أَوْلَانْ كِيمَسْتَه / عَذَابْ نَارَه بَنْزُرْ
 تَسْدُقْ لِيَّاسِي / أَجْرْ تَسِزْ كَارَه بَنْزُرْ
 هَوَايْ نَفْسَه مَلْهُفْ / أُوكْسِزْ صَغَارْ بَنْزُرْ
 قَارِيلَرِكْ رُبُوْنِي / تِيْكَنَسِزْ خَارَه بَنْزُرْ
 چُوْچَقْلَرَه مُعَلِّمْ / فِسْكَوْلْ سُوَارْ بَنْزُرْ
 عِلْمْ عَمَلَسِزْ أَوْلَسَه / بَالَسِزْ كُوَارَه بَنْزُرْ
 عَمَلْ عِلْمَسِزْ أَوْلَسَه / طَاشَسِزْ ئِمَارَه بَنْزُرْ</p> | <p>1 Bir kavm kitâbsız olse / dîlsız tavâre benzer
 Dînsız heyât-i fânî / yazsız buhâre benzer
 Cehâletın libasî / kirlî xumâre benzer
 Libâs-i dîni şoyan / ûyûz himâre benzer
 5 °Adil olan mübârek / ebrûyi yâre benzer
 Zâlım olan kimsene / çehreyi mâre benzer
 Neqlî ‘ilim mişilde / müşmir eşcâre benzer⁵⁹
 °Eqlî ‘ilim netîce / îçsız enâre benzer⁶⁰
 Rüşvetle heqqî gömmek / dirî mezâre benzer⁶¹
 10 De°vâ delîlsız olse / âtsiz eyâre benzer
 Vefâsız we°di vâhî / şûsız pınâre benzer
 Esrâr-ı dehri cûymek / avsız şikâre benzer
 Bir söz meqamsız olse / yazdekî qâre benzer
 Tensız olan kimsene / °ezâb-ı nâre benzer
 15 Teşeddüq-i lisânî / ücretsiz kâre benzer
 Hevâyî nefse melhuf / öksüz şığâre benzer
 Qârîlerin zebûnî / tîkensız xâre benzer⁶²
 Çocıqlere mu°ellim / fiskûl suwâre benzer
 °İlim °emelsız olse / balsız kuvâre benzer
 20 °Emel °ilimsız olse / tatsız şimâre benzer</p> |
|---|---|

59 Lezgînî çekuya “نَقْلِي عِلْمْ” sey “Neqli ilim” transkribe kerda labelê hem hetê peymeyê arûzî hem zî hetê raştnuştişî ra ganî sey “Neqlî ‘ilim” bunisiya. Ma raşt kerde.

60 Lezgînî çekuya “مَلْع يَلْفَعْ” sey “°Eqli ilim” transkribe kerda labelê hem hetê peymeyê arûzî hem zî hetê raştnuştişî ra ganî sey “°Eqlî ‘ilim” bunisiya. Ma raşt kerde.

61 Lezgînî çekuya “يَقَّحْ” sey “heqî” transkribe kerda labelê hem hetê peymeyê arûzî hem zî hetê raştnuştişî ra ganî sey “heqqî” bunisiya. Ma raşt kerde.

62 Lezgînî çekuya “زَسْنَكِيْتْ” sey “°dikensiz” transkribe kerda labelê seba ke peymeyê arûzî de qusur yeno meydan û xora metnê erebkî de zî “tîkensiz” nusîyaya, ma zî wina nuşte.

أمر أهْلُئِدْه أَوْلَسَه / مَاهِ آيَارَه بَنْزُرُ
 أَكْرُ نَاهَلَه كِجْسَه / شَدِيدُ أَغْصَارَه بَنْزُرُ
 كَاذِبُ أَوْلَانُعْضَبُ بَارُ / خَاخُوئِدِيوَارَه بَنْزُرُ
 صَادِقُ أَوْلَانُ شَرْفَادَارُ / فُلُكِ بِخَارَه بَنْزُرُ
 سَخِي أَوْلَانُ كَرْمُكَازُ / أَيْرِي بُهَارَه بَنْزُرُ
 بَجِيلُ أَوْلَانُ طَمْعُكَازُ / يُولُسُزُ مَنَارَه بَنْزُرُ
 بَشَاشْتَلَه تَكْلُمُ / صَادَايِ يَارَه بَنْزُرُ
 تَسْعِيرُ خَدَّ اِبِلَه تَرْحِيبُ / صَوْتُ جِمَارَه بَنْزُرُ
 دُنْيَانِكُ اِعْتِبَارِي / لَعِبُ قُمَارَه بَنْزُرُ
 صَطَوْتُ لِيَسَايِ كَيْمُكُ / ثَوْبِي مُعَارَه بَنْزُرُ
 تَفَكَّرُ ذَاتِ حَقْدَه / قَاذِلَانُ پِنَارَه بَنْزُرُ
 قِيَّاسِي نَفْسِ أَوِيَانُ / اِبْلِيْسِ زَارَه بَنْزُرُ
 قَضَاءُ حَقِّه رَاضِي / خَلِيلِ نَارَه بَنْزُرُ
 أَجْرُزُ مَانْدَه دِيْبِلِي / أَصْحَابِ غَارَه بَنْزُرُ
 عَالِمُ أَوْلَانُمَنْوَرُ / بِنُّنُ انْوَارَه بَنْزُرُ
 جَاهِلُ أَوْلَانُ رَوَالِي / مُمْسِرُ قَنَارَه بَنْزُرُ
 كَلَامُ جِكْمَتِ اَمِيْزُ / مِسْكِي تَنَارَه بَنْزُرُ
 خَاصِي مَقَالِي صَادِقُ / شَمْسِ نَهَارَه بَنْزُرُ

Emir ehlînde olse / mâh-i eyâre benzer
 Eger nâehle gîçse / şedîd e'şâre benzer
 Kâzîb olân gedebbâr / xâxut dîvâre benzer
 Şâdîq olan şerefdâr / fülk-i bihâre benzer
 25 Sexî olan keremkâr / ebr-î buhâre benzer
 Bexîl olan teme'kâr / yolsuz minâre benzer
 Beşâsetle tekellüm / şâdâ-i yâre benzer⁶³
 Tes'îr-i xed île terhîb / şevt-i himâre benzer
 Dûnyanın i'tibârî / le'bî qumâre benzer
 30 Şatvet libasî giymek / sevb-î mu'âre benzer
 Tefekkür zat-ı Heçde / qâzlân pînâre benzer⁶⁴
 Qiyâs-i nefse uyan / İblîs-i jâre benzer⁶⁵
 Qazâ-i heçqe râzî / Xelîl-i Nâre benzer⁶⁶
 Âxır zemande dînî / Eşhâb-ı Gâre benzer
 35 Âlîm olan münevver / bütün envâre benzer
 Câhil olan zevâlî / mumsız fenâre benzer
 Kelâm-i hikmet-âmîz / Misk-î Tetâre benzer
 Xâşî meqâl-i şâdîq / şems-i nehâre benzer

Netîce

Melayê Xasî, ke alim û zanayê dewrê Osmanîyan û dewrê Cumhuriyetî ra yew o, eseranê xo de nawnayo ke alimî û zanayîya xo rey de edîbêko serkewte û erjaye yo. Eserê ey nawnenê ke ilmê Îslamî de xususen ilmê eqaîdî de gelek serkewte yo. Fikranê xo hem bi hewayêko mensûr hem zî bi hewayêko menzûm bi şairane û bi westayî şîranê xo de ano ziwan.

Zazakî de, mewlidê eyo ke destpêkê edebîyatê zazakî hesebîyeno ra teber, ma tena yewe şîra eya ke kitabê mewlidî de mewlidî ra dima sey îlaweyê mewlidî nusîyaya û tena yewe beytî ya de û misrayanê zazakî yê mulemmaya eya meşhûr ke bi panc ziwanan nuşta de, edîbî û westayîya eya şairîya zazakî, ma bi hewayêko eşkera vînenê.

Kurmanckî (kirdaskî) de panc şîrê eyê ke ma eşkayê xo biresnê ci, eşkera nawnenê ke Melayê Xasî, edebîyatê kurmanckî de zî şairêko serkewte yo.

63 Lezgîni çekuya “پاداصن” sey “seda-i” transkribe kerda labelê hem hetê peymeyê arûzî hem zî hetê raştnuştîşî ra ganî sey “sada-i” bunisiya. Ma raşt kerde.

64 Lezgîni çekuya “نألراق” sey “qazilan” transkribe kerda labelê hem hetê peymeyê arûzî hem zî hetê peymeyê hece ra qusûr yeno meydan coka ma sey metnê erebkî “qâzlân” nuşte.

65 Lezgîni çekuya “سبيلني” sey “İblis-i” transkribe kerda labelê seba ke peymeyê arûzî de qusûr yeno meydan, ma sey metnê erebkî “İblis-i” nuşte.

66 Na beyte transkirîbeyê Roşan Lezgîni de çin a.

Reyna bi nuştîşe şîra xo ya tirkî “Benzer” û bi misrayanê tirkî yê mulemmaya xo, edebîyatê tirkî de zî şairîya xo mojnaya ma. Her çend şîrê eyê fariskî heta nika nêkewtbê ma dest zî ma misrayanê mulemmaya ey de gurenayîşe eyê ziwane fariskî de zî vînenê ke edebîyatê fariskî de zî bi westayî eşkayo şîre binuso.

Na xebate de heme şîrê Melayê Xasî ke bi kurdkîya kurmanckî û zazakî nuştê û şîrê ke bi tirkî nuştê, ma cîya-cîya çimeyan ra arêdayê û meqaleya xo de hem sey orijinalê ci bi herfanê erebkî komputore de nuştê, hem zî transkirîbeyê înan duştê misrayan de dayê. Transkirîbeyê ke hetê çend kesan ra virazîyaybî, ma pêvero nayê û ferqê ke bëntareyê înan de est bî ma tesbît kerdê û goreyê zanayîşe xo, misra yan zî çekuyê ke ma rê hîna raşt ameyê ma ê tercîh kerdê û binenotan de mojnayê. Inahawa seba ke hem orijinalê şîran hem zî transkirîbeyê înan têhet de yê semedê wendox û cigêrayoxan asanîyêke virazîyaya. Reyna seba ke orijinal û transkirîbeyê şîran têhet de yê, ê ke nê şîran wanenê eşkenê xeletîyanê ma zî bivînê.

Heta nika nuştêyê ke şîranê Melayê Xasî ser o nusîyayê de peymeyê arûzê şîran tesbît nêbibî, na zî hetê edebîyatê klasîkî ra kêmayîyêk bî. Ma na xebata xo de peymeyê arûzî nê şîran tesbît kerd û transkirîbeyan de no peyme girewt çiman ver û cayê ke goreyê peymeyê arûzî xelet transkirîbe bîbî, ma raşt kerdê û binenotan de nawnayê. Inahawa transkirîbeyêko hîna pêt û saxlem ameyo meydan. Êdî ê ke biwazê şîranê Melayê Xasî yê kurdkî (kurmackî, zazakî) û tirkîyan ser o xebatêk hîna hîra bikerê, mavacê hetê muhtewa yan zî hetê şeklî ra nê şîran biwekenê, eşkenê nê xebatî ra îstîfade bikerê. Reyna bi na xebate, keso ke biwazo şîranê Melayê Xasî yê kurdkî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan ra îstîfade bikero, eşkeno nê şîran yew ca de bivîno û tira îstîfade bikero.

Ma hêvîdarê ke bi na xebate havilêka ma do bireso edebîyatê kurdkî (kurmanckî, zazakî) û ê ke biwazê xo biresnê şîranê Melayê Xasî yê Kurdkî (kurmanckî, zazakî) û tirkîyan. Eke bi na xebate yew feydeyê ma bireso edebîyatê kurdkî, xusûsen edebîyatê zazakî, ma do kêfweş û bextewar bibê.

Çimeyî/References

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî Ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar.
- Amedî, Z. (1986). *Kitabo Destxet*. Diyarbekir: El mektebetu'l-İslamiye.
- Cegerxwîn. (2014). *Sewra Azadî*. Stenbol: Avesta.
- Ertekin, M. Z., & Yıldız, A. (2022). *Govenda Zimanan Mulemm' Di Edebiyata Kurdî Ya Klasîk Da*. Van: Lorya.
- Karak, M. Z. (2021a, Bihar). Keşfeke nû û helbestên Kurmancî yên Mela Ehmedê Xasî. *Nûbihar*, (155), 10-15.
- Karak, M. Z. (2021b, payîz). Helbesta Şîna Şêx Selîm a Seydayê Xasî. *Nûbihar*, (156), 82-83.

- Karak, M. Z. (2022, Bihar). Qesîdeyeke Nû ya Ehmedê Xasî. *Nûbihar*, (161), 94-95.
- Kırkan, A. (2012, Payîz). Beşanê Edebîyatî ra Mulemma, Di Şaîranê Kurdan ra Di Şîrê Bêhempayî: Mulemmaya Ehmedê Xanî û Mulemmaya Ehmedê Xasî. *Şewçila*, (7), 56-62.
- Korkusuz, M. Ş. (2004). *Tezkire-i Meşayih-i Amid (Dîyarbekir Velileri) I-II*. İstanbul: Kent.
- Lezgîn, R. (2009, teşrîna verêne). Ehmedê Xasî'den Tûrkçe Gazel. Tarîxê 15 teşrîna verên 2024 de edresê [HYPERLINK "http://www.zazaki.net/haber/ehmed-xasden-turkce-gazel-234.htm"](http://www.zazaki.net/haber/ehmed-xasden-turkce-gazel-234.htm) <http://www.zazaki.net/haber/ehmed-xasden-turkce-gazel-234.htm> ra ameyo girewtiş.
- Lezgîn, R. (2011, Adar). Mulemmaya Ehmedê Xasî. *Şewçila*, (1), 7-9.
- Malmîsanij, M. (1995, Îlon). Şî'reke Ehmedê Xasî bi Tirkî, 'Erebî, Farisî, Kurmancî û Kirdkî (Zazakî). *Çira*, (3), 44-48.
- Mihanî. (1994). *Mela Ehmedê Xasî Mewlûda Nebî*. İstanbul: Firat.
- Qoxî, E. H. (tarih yok). *Dîwana Camî'*. İstanbul: İhsan.
- Temo, S. (. (2005). Dört Dil, Beş Pencere (Merheba Ya Men...). *Esmer*, (12), 48.
- Varol, M. (2017, 2). Şiiri Mulemma ê Şaîranê Edebiyatê Zazaki. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, (6), 51-65.
- Yergin, M. (2024). *Mewlidê Mela Ehmedê Xasî (Metn-Wekenitîş)*. Wan: Peywend.
- Yıldız, A. (2021, Spring). Ehmedê Xasî, Berhemên Wî û Kesayetîya Wî Ya Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 6 (1), 81-96.

Extended Abstract

Molla Ahmed-i Xasî (1967-1951) was a madrasa scholar, thinker, literary figure and Kurdish intellectual who lived in Diyarbakır during the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Turkish Republic. Throughout his life, he did not hesitate to express his thoughts in writing as well as in practice. During the Ottoman period, he was reported to Istanbul by some members of the Committee of Union and Progress (1889-1918) for voicing his opposition to the members of the Committee of Union and Progress and some of their ideas, and he was exiled to the island of Rhodes, where he remained in exile for more than two years. In the Republican period, he resigned from his position as the Mufti of Lice, which he held as a reaction to the practices of the Republican Government, which he thought were contrary to his own ideas and which he found wrong.

Molla Ahmad-i Xasî wrote works in Arabic, Persian, Turkish, Kurmanji and Zazaki dialects of Kurdish and showed his scholarly and literary personality in these works. According to our current knowledge, Molla Ahmad-i Xasî was the first person to write a work in Zazaki after the Zazaki texts written by Russian linguist Peter J. A.

Lerch in 1950. Written in 1892 and published in 1899 with the permission of the then Ministry of Education (Mearif Nezareti) by the Lithography Printing House in Diyarbakir with 400 copies printed and published, the Zazaki mevlit (Mewlidu'n-Nebiyi'l-Qureyşiyî), written in the form of a masnavi, is the first written work written by a Zaza Kurd and is also considered the beginning of written Zaza literature.

To date, many valuable studies have been conducted on Molla Ahmed-i Xasî and his works and these studies have been published in different sources. His Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish poems have also been published in different sources. However, accessing these sources one by one is quite troublesome and time-consuming. Unfortunately, no academic study has been conducted so far to overcome this problem.

We made this study with the hope that it will contribute to the solution of this problem. Our aim is to collect Molla Ahmed-i Xasî's poems written in Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish in one place and to contribute to the easy access and utilization of those who want to benefit from them.

For this purpose, we have compiled Molla Ahmad-i Xasî's poems written in Kurdish (Kurmanji, Zazaki) and Turkish, except for his mawlid, which was written in the Zazaki dialect of Kurdish in the form of a masnavi. We have typed the original poems written in Arabic letters on the computer for easy reading, and we have given the transcribed version opposite each verse. We also compared the transcripts made by different people and gave the differences and the corrections made by us in the footnotes. We also reviewed the transcribed poems that were not written in international standard transcript letters in the previous transcripts and wrote them in international standard transcript letters. Thus, we have obtained a more solid text in Molla Ahmad-i Xasî's poems.

Rêyên Pakkirina Trawmayê di Romanên Bextiyar Elî da*

Methods of Healing Trauma in Bextiyar Eli's Novels

Leyla POLAT

Leyla POLAT | [https:// 0009-0005-5201-6463](https://0009-0005-5201-6463) | zelalzeref@yahoo.com
PhD. Candidate at Bingol University, Institute of Living Languages in Türkiye,
Department of Kurdish Language and Culture, Bingol, Türkiye

Citation:

Polat, L. (2024). Rêyên Pakkirina Trawmayê di Romanên Bextiyar Elî da. *Nubihar Akademi* 22, 103-126. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1579363.

Article Type	Research Article
Submission Date	04.11.2024
Acceptance Date	28.11.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

Piştî gelek trajediyên ku di sedsala nozdehan da pêk hatin, têgeha "trauma"yê ji maneya 'birîna laş' maneyeke firehtir û di heman demê da pîvaneke navdîsîplînî jî bi dest xist. Nîqaşên li ser têgeha trawmayê her ku çû berfirehtir bûn. Ji bo danasîna şert û mercên psîkolojîk hat bikaranîn ku berê nehatibûn teşxîskirin. Qazîyên ku ji Şerê Cihanî yê Yekem û yên ku ji Vîetnamê vegeyriyabûn; şahid û mexdûrên Holokostê, kolonîzekirina Afrîkayê û postkolonyalîzm, gelek şerên berdeyam, statuya gelên bindest, şexs

* Ev gotar ji teza doktorayê ya bi navê "Trawma di Romanên Bextiyar Elî da" ya Leyla Polat hatiye dariştin.

û kolektîfên xwedî dezawantaj, guhertinên avûhewayê, femînîzm û gelek meseleyên civakî yên din bûn fokûsa xebatên trawmayê. Lêkolîner û rexnegiran, ji xeynî psîkolojî û psîkanalîzê di gelek warên din da jî gelek mesele di çarçoveya trawmayê da hilsengandin. Yek ji wan qadan jî edebiyat bû. Bi taybetî li gorî lêkolêr û rexnegirên edebiyatê, hêza edebiyatê hebû ku bûyerên trawmatîk û bandorên wan ji konteksta wê ya rasteqîn derxe û di nav fîksiyonê da temsîl bike; aqlêselîm û empatiyê saz bike; bandora pakkirinê ya vegêranê bi kar bîne, nivîsê û xwendinê wekî alaveke şîfayê bi kar bîne. Mafê axivtinê bide êndin. Di vê xebatê da hat armanckirin ku di çarçoveya lêkolînên trawmayê da pênc romanên Bextiyar Elî yên bi navê *Hinara Dawî ya Dinyayê*, *Qesra Balîndeyên Xemgîn*, *Êvara Perwaneyê*, *Bajarê Mosîqarên Spî û Apê Min Cemşîdxan Ku Hertim Bê Li Ber Xwe Dibir* di konteksta rêyên pakkirina trawmayan da bèn hilsengandin. Ev xebat di her pênc romanên da rêyên pakkirina trawmayan çî ne, wan rêyan vedikole û pê ra jî trawmaya van romanên vedikole bê ka ji bo pakkirina trawmaya gelekî çî erkê didin ser piştî xwe. Di encamê da eşkere bû ku karakterên Elî tu caran derfetên therapeutic (terapotîk) û psîkyatrîk ên pakbûnê bi dest naxin û bi rêya: rêwîti, hogirtî, şîngirêdan û nivîsîne pak dibin.

Peyvên Sereke

Trawma, pakkirin, Bextiyar Elî, rêwîti, hogirtî, şîngirêdan, nivîsîn.

Abstract

After many tragedies in the nineteenth century, the concept of “trauma” gained a more comprehensive and interdisciplinary meaning than “physical injury”. Discussions on the concept have increasingly gained a broader dimension. It has been used to indicate some previously undiagnosed psychological conditions and circumstances. Veterans returning from World War I and Vietnam, witnesses and survivors of the Holocaust, the colonization of Africa and postcolonialism, many ongoing wars, the status of colonized peoples, disadvantaged individuals and collectives, climate change, feminism and many social issues have become the focus of trauma studies. Researchers and critics have addressed many issues outside the boundaries of psychology and psychoanalysis within the framework of trauma. Literature was one of these areas. According to literary critics and researchers in particular, literature had the ability to remove traumatic events from their real context and represent them in fiction; it could create tolerance and empathy, use the healing power of narrative, and transform writing and reading into a healing tool. It could grant the right to speak to people who were marginalized and whose voices were silenced. This study aims to examine the healing of trauma in Bextiyar Elî’s novels *Hinara Dawî ya Dinyayê*, *Qesra Balîndeyên Xemgîn*, *Êvara Perwaneyê*, *Bajarê Mosîqarên Spî û Apê Min Cemşîdxan Ku Hertim Bê Li Ber Xwe Dibir* within the framework of trauma studies. This study examines the ways of healing trauma in these novels, and also questions what kind of a mission the novels undertake in terms of healing a people’s traumas. We concluded that Elî’s characters never have the opportunity to heal through therapeutic or psychiatric treatment methods; they can heal through travel, friendship, mourning and writing.

Keywords

Trauma, healing, Bextiyar Elî, journey, friendship, mourning, writing.

Destpêk

Teorîya trawmayê bi qasî ku giringî dide cûre, sebeb, semptom û encamên trawmayan ew qas jî giringî dide çareyên pakbûnê yên trawmayan. Metodên terapotîk û psîkanalîtîk, rîtuêlên çandî, bawerî û taetên dînî, rêwîti, hogirtî, şîngirêdan, bêdengî yan nivîsîn; divê rêyek hebe ku trawma bi saya temsîlê xwe bide der û dîza sebrê neşikê. Ger mirî nikaribin biaxivin; mexdûr û saxmayî jî lal bin kî yê trawmayê vegêre? J. Roger Kurtz dibêje peyvya “trauma”yê ji bûyerên trajîk û felaketên mezin bigire heta bûyerên rojane, ji bo her êşê tê bi kar anîn, PTSD (Post Trumatic Stress Disorder / Nexweşîya Stresê ya Piştî Trawmayê) her ku diçe zêdetir xwe dide der; çunkî em di serdemeke trawmatîk da dijîn. Têgeha trawmayê ji bo analîzkirina meseleyên civakî çiqas rikinê bingeheîn be êdî ji bo tehlîla metna edebî jî rikinê bingeheîn e. (Kurtz,

2018, r.1). Li gorî Judith Herman trawma zirar dide tecrûbeyên bingehîn ên însanan û wan sînordar dike, têkilîyên însanan qut dike. Ji ber vê yekê jî divê têkilî ji nû ve bê avakirin. Şifaya herî mezin xurtkirina wan însanan e, bi saya pêwendîyên nû mimkun e insan pak bibin. “Ji nû ve xwedî pêbawerî, xweserî, însiyatîv, têrêkirin, nasname û dilgermîyê bin.” (Herman, 2015, r.133). Herman dibêje pakbûn di sê qonaxan da pêk tê. Di qonaxa ewil da ewlehî ji nû ve tê avakirin; di qonaxa duyem da bibîranîn û şîn pêk tê, di ya sêyem da jî kesê trawmatîzebûyî ji nû ve ji jîyanê hez dike, tehm jê hildide. (2015, r.155). Herman vegêrana mexdûr yan saxmayîyan wekî jinûveavakirinê hildisengîne û bi saya vegêranê saxmayî çîroka xwe ya trawmatîk vediguherîne û entegreyî çîroka xwe ya jîyanê dike. Dibêje “hafizaya trawmatîk lal û statîk e.” (2015, r. 175). Loma jî divê hin çareserî hebin ku saxmayî çîroka xwe vegêre û çîroka xwe ya trawmayê ji nû ve ava bike. Di van pêvajoyan da şingirêdan jî bi qasî axivînê muhîm e. Dibe ku saxmayî ne bi tenê ji ber tirsê, ji serbilindîyê jî şîn girê nede, ev bertek bi awayekî seknek e li hemberî faîlan; lê belê dawîya dawî ew dilgiranî xisarê dide saxmayîyan. Herman şingirêdanê wekî çalakîyeke wêrektîyê hildisengîne û dibêje ku “Bi tenê bi saya şîne saxmayî dikare tiştê ku winda kiriye û hestên xwe yê têkçûyî kifş bike.” (2015, r. 188). Herman tesbîtên xwe ji bo tedawîyên terapotîk pêşniyaz dike. Lê belê bi taybetî teorîsyenên postkolonyal di wê fikrê da ne ku tedawîyên terapotîk ji bo gelên bîndest, kom û şexsên xwedî dezavantaj pirî caran ne mimkun in ku teorîya trawmayê ya postkolonyal jî bal kişandiye ser vê meseleyê. Aimé Césaire, Frantz Fanon û Achille Mbembe di nav zanyarên postkolonyal da ne ku balê dikişînin li ser kolonîyê wekî cîhekî trawmayê û modernîteyê. Bandorên modernîteyê ketine nav rûtînên jîyana rojane, domdar in; loma jî kêmasîya modela li ser bûyeran derketiye holê. Achille Mbembe kolonyalîzmê wekî “hydra-headed/ marekî du/ pir serî” dinirxîne û dibêje “postkolonî ji gelek bêdewamîyên lihevexistî, bêserûberî, bêhêzî, vehejînan û gelek ji durê /wextan pêk tê ku hevdu pêçane. (Mbembe, 2001, r. 14). Qesta Mbembe û gelek rexnegirên postkolonyal ew e ku, bertekeke postkolonyal ew qas hêsan nîne. Famkirina trawmaya mexdûrên “neRojavayî” ancax bi helwesteke gerdûnî ra mimkun e. Stef Craps rexnegirê dijkolonyal e, teorîyên trawmayê yê damezrîner daye ber rexnan û wî lêkolîner û rexnegirên Rojavayî bi bêsamîmîyetî wesifandine. Dibêje:

Balkêş e ku metnên damezrîner ên qadê (di nav da xebata Caruth bi xwe jî) ehdên xwe yê tevlêbûna exlaqî ya navçandî bi cî neanîn. Herî kêma di çar xalan da têkçûn. Trawmayên neRojavayîyan yan marjînelîze kirin yan jî guh nedan trawmayên wan. Ew meyl dikin ku bê pirs rastbûna gerdûnî ya pênaseyên trawmayê û pakbûnê qebûl bikin ku li derveyî çandên kêmineyan hatine saz kirin. Di dîroka modernîteya Rojavayî da gelek caran estetîka modernîst ya parçebûyî û aporia ji bo şahidîya trawmayê wekî rêyên tekane hatine dîtin û wan bi giştî guh nedan têkilîya di navbera metropolîtan û trawmayên neRojavayî û kêmineyan. (Craps, 2013, r. 2).

Hem teorîya klasîk hem jî yê postkolonyal herî zêde qîmetê didin vegêranê û şingirêdanê. Teorîya trawmayê ya postkolonyal ji bo ramanêke dîrokî û celibînî, der-

fetekê pêşkêş dike; ew di vegêranê da derfet dide yê ku hatine înkarkirin. Bi vê derfetê ra, vegêrana alternatîf, li hember vegêranên kolonyal ên serdest û li hember bêdengkirinê radibin. Ew bandora katartîk ya vegotinê ji sînor û pênasayên teorîya trawmaya Rojavanavendî derdixe û bi vegêranên herêmî berfireh dike. Fîksiyona romanên postkolonyal nîşan didin ku trawma dikare bi tevahî were vegêrandin û dîsa nîşan didin ku çîrokbêjîya devkî rê dide ku kûrbînî, razîbûn, bidestxistina telaffiyên cûrbicûr ên pakbûnê mimkun be. Çîrokbêjî rîtueleke qedîm e û dikare trawmayan aş bike. Di heman demê da ji ber ku di navbera nîşan da pêwendîya hestiyariyê ava dike, hesta windabûnê jî derman dike. Erin O'Connor dibêje: "Windakirina wêran-ker ya çand, rîtuêl û baweriyê bûye yek ji mijûliyên sereke yê nivîsên postkolonyal. (O'Connor, 2003, r. 227). Nigel C. Hunt behsa qîmeta nivîs û çîrokbêjîyê dike, bê ka çawa dikare alîkarîya însanan bikin ku însan bikaribin serederî bi trawmayên xwe ra bikin. Dibêje: "Ji bo gelek însanan rêyeke karîger e, ku bikaribin bîranînên xwe yê trawmatîk aş bikin." (Hunt, 2010, r. 161). Manevîyat dikare berxwedanê xurt bike, pevrebûnê bi pêş bixe, hêvîyên têkçûyî ji nû ve ava bike û pêşîya PTSDyê bigre. Li gel ku gelek nîşanên trawmayê gerdûnî ne, bersivên li ser trawmayê û rêbazên rûbirûbûn û başkirina trawmayê cuda ne. Ji ber ku dînamîkên sereke yê ku van cudahîyan dîyar dikin, pêwendî û kontekstên çandî ne, lêkolînên di vî warî da di salên dawî da li lêkolînên trawmayê zêde bûne. Têkilîyên çandî, ku niha bûne qebûleke fermî, di rapora DSM-IVê ya Komeleya Psîkiyatîk ya Amerîkî da jî bi fermî hate nas-kirin. Di vê raporê da 'Ferhenga Sendromên ku bi Çandê ra Têkildar in' hat amadekirin. (DSM-IV, 2002, r. 897-905). Zêdetir bal kişandin li ser normên referansa çandî, ew norm destnîşankirin, ku di başkirina nexweşiyê da roleke muhîm hildigirin. Van nerînan kir ku eleqeya li ser edebîyata civakên neRojava jî zêde bin. Li gorî Irene Visser edebîyatên neRojavayî, bi rastî, wekî ku rexnegiran destnîşan kirine, pirî caran dermankirina trawmayê bi awayên xwemalî îfade dikin. Visser dibêje: "Ez îdia dikim ku di rûbirûbûna trawmayê da, divê em ji pergalên baweriyê yê neRojavayî, rîtuêl û merasîmên wan sûd werbigirin." (Visser, 2015). Wek nimûne, zanyarên ku bi gelên Maorî ra xebitîne, piştrast kirine ku di edebîyatê da entegrasyon û girêdana piştî trawmayê, bi rêya çîrokbêjîyê va, wekî kevneşopîyeke çandî ya sereke hatiye bikaranîn. (Keown 2007, Knudsen 2004, Visser 2012). 'Waitangi Tribunal in New Zealand Aotearoa (Dadgeha Waitangiê li Zelanda Nû li Aotearoayê)' biryar daye ku bikaranîna zimanê xwecihî di pakbûna trawmayan da xwedî roleke muhîm e. (Visser, 2018, r. 128). Bi lêkolîna metnên antîkolonyal ra rexnegiran hewl daye ku ew teza ku dibêje melankolî encama neçarîya trawmayê ye, wê tezê pûç bikin. Mimkun e ku edebîyatên neRojavayî baqeke berxwedanê pêşkêş bikin; ji ber ku pirî caran trawma dibe sebaba berxwedana wan, ne ku têkçûna wan. Her çend ev cihêrengî ji aliyê teorîya trawmaya klasîk ve hatibe paşguhkirin jî, berhemên edebî yê postkolonyal û antîkolonyal delîlên vê yekê ne. Suzan Y. Najita ew fikra ku dibêje, trawma miletekî seqet dike yan jî qels dike, li hember wê fikrê radibe; li gorî wê, ji ber trawmaya kolonyal hêvî dînamîka bingeîn e li şûna melankolî û şînê. Nemaze bi dayîna mînakên

lêkolînên xwe yên li ser herêma Pasîfîkê, vê yekê piştrast dike. Najita dîyar dike ku wêjeya Okyanûsyayê ji bo vejandina kevneşopîya devkî û têkoşîna ji bo dekolonîzasyonê alîkarek e. Dibêje: “Vejîna kevneşopîya devkî û têkilîya wê bi berxwedana dijkolonyal ra heye. Ew ne çîrokên şîna neteweyî ne, belkî xebata sîyasî berdewam dike. Bi qewirandina rabirdûyê ra xeyala siberojê geş dikin.” (Najita, 2006, r. 25). Gerald Vizenor vê yekê ji bo trawmaya çermSORAN tîne zimên. Li gorî wî trawmaya wan xweserî xwe ye. Bi saya çîrokbêjî û ziman sax mane û divê rêbazên wan bèn nasîn. Saxmayîna wan û têkoşîna wan kiriye ku têgehên herêmîkî yên wekî “post-indian” û “storying” bèn afirandin. Vizenor dibêje:

Saxmayîna nîşteciyan li hemberî tunebûn, qiranîn û jibîrkinê hesteke çalak ya hebûnê ye; saxmayîn berdewamîya çîrokan e, her çend wisa bê qebûlîkirin jî ne bi tenê bertekek e. Çîrokên saxmayîne, jêgerîna ji serdestî, piçûkxistin, zordestî, hestên trajediyê yên ku xîreta wan qebûl nake û mîrateya mexdûrîyetê ne. Saxmayîn, mîrasgirtina mîrasekê ye yan heqê vegeandîne yê halê berê ye. (Vizenor, 2008, r.1).

Deborah L. Madsen jî piştgirî dide Vizonerî. Fîgura postindian (çermSORAN), berxwedan û saxmayîne, ji trajediyê wêdetir saxmayîna xweciyan, sîmulasyonên xweciîhî yên Amerîkî temsîl dike ku, dibe ku di çanda serdestiyê da mexdûrbûn û dermankirina derewîn temsîl bikin. (Madsen, 2008, r. 68).

Primo Levi, Elie Wiesel, Anne Frank, Victor Frakl û Charlotte Delbo di edebîyata Holokoustê da bûne kesayetên herî naskirî. Piştî ku saxmayiyên Holokoustê axivîn û rastîya Holokoustê eşkere bû; bi sedan temsîlên Holokoustê pêk hatin. Hem bi xebatên sîyasî hem bi temsîlên hunerî ra haya hemû dinyayê ji Holokoustê çêbû. J. M. Coetzee, Nadine Gordimer, Andre Brink, Bessie Head, Achmat Dangor û Zakes Mda nivîskarên Afrîkaya Başûr in ku li ser Apartheid diaxivin. Gelên kolonîzebûyî yên ku ziman û vegotina wan ji destên wan hildane, ne bi tenê bi trawmayê ra rûbirû ma-bûn, di heman demê da neçar bûn ku ji bo vegêrana trawmaya xwe zimanekî peyda bikin. Nivîskar bi vegêrana trawmayê ra bêdengiyê red dike, li trawmaya xwe xwedî derdikeve; ger karakterên xwe jî bide axivtin du qatî bêdengiyê red dike. Bi saya vegêranê, ew fikra ku dibêje “trauma nayê vegêrandin” li hember wê fikrê radibe. Nimûneyên vegêrana trawmayê, bi tenê behsa şîdeta trawmatîk nakin di heman demê da ew jîyana ku di nav şîdetê da dikude, behsa wê jîyanê jî dikin. Nivîskar bi vegêrana trawmayê ra behsa çareseriyên serederîpêkirinê jî dikin.

Di romanên Bextiyar Elî da yên bi navê *Hinara Dawîya Dinyayê*, *Qesra Balîndeyên Xemgîn*, *Êvara Perwaneyê*, *Bajarê Mosîqarên Spî û Apê Min Cemşîdxan Ku Hertim Bê Li Ber Xwe Dibir*, em dibînin ku hem trawmayên şexsî hem jî yên kolektîf tu caran bi saya pisporek yan bijîşkekî pak nabin. Wekî ku rexnegirên postkolonyal destnîşan dikin, rêbazên terapotîk û psîkyatrîk mimkun xuya nakin. Şexs û civak di çarçoveya dînamîkên xwe da çareserîyan peyda dikin, birînen hev derman dikin û ku tu çareserî peyda nekin jî bi awayekî mecbûr li gel trawmayên xwe dijîn. Di van romanên da rêyên herî berbiçav ên pakbûnê rêwîti, hogirtî, şîngirêdan û nivîsandin in. Li gel ku

rêwîtî, hogirtî, şîngirêdan û nivîsîn ji bo karakterên romanên rêyên sereke yê pak-bûnê ne, rola ku roman rasterast hildigirin rola çîrokbêjîyê ye. Elî di van romanên da bi saya vegêranê, edebîyatê, çîrokbêjîyê trawmayên Kurdan temsîl dike. Trawmayên kerr, trawmayên şexsî û kolektîf, trawmayên navnîfşî, trawmayên ku sebaba wan kolonyalîzm, şer, şerê navxweyî, zayenda civakî û dîn in di van romanên da ji gelek hêlan ve hatine temsîl kirin. Ev roman di pêvajoyên kolonyal da û piştî kolonyalîzmê çî hatiyê serê gelekî, meşrûkirina tecrûbeyên herêmî yê gelê Kurd, pîrsgirêkên nasnameyî û şewazên berxwedanê didin nasîn ku rola sereke ya romanên postkolonyal û romanên trawmayê ev in. Ji ber van taybetîyan em dikarin romanên Bextiyar Elî yê navhatî hem di kategoriya 'edebîyata trawmayê/ romanên trawmayê' da hem jî di kategoriya 'romanên postkolonyal' da hilsengînin.

1. Rêwîtî

Rêwîtî, di romanên navhatî da pirî caran mecbûrîyetek be jî di axirîyê da gelek tecrûbeyan li jîyana karakteran zêde dike. Di wan rêwîtîyan da reva ji trawmayê bi demê ra dewsa xwe dide kemilînê, haya karakteran jê çênebe jî bi demê ra trawmayên wan aş dibin û bi awayekî pak dibin. Cemşîd xan bi îradeya xwe nafiye, her carê berê wî dikeve herêm û welatên dîtir lê rêwîtîya herî muhîm di dawîya romanê da derdikeve pêşberî me. Cemşîd piştî sal û wextan ne pak dibe ne jî qelew dibe, serpêhatîyên wî ji dubarebûnê wêdetir tu tişt nînin. Di dawîyê da hemû hikayeta wî bi saya tattoyê li ser laşî wî neqş dikin û piştra diçe. Êdî biçê ku yê çîroka xwe jî bi xwe ra bibe.

Rêwîtîyeke muhîm jî di dawîya Hinara Dawî ya Dinyayê da heye. Muzeferê Subhdem piştî bîst û yek salan ji girtîgehê derdikeve lê belê hemû mirazên wî di çavên wî da dimînin. Xeyala wî ya herî mezin ew bûye ku rojekê xwe bigihîne kurê xwe. Lê piştî ku derdikeve dibîne ku dinya devedev tije trajedî û trawma ye. Hin kesan (polîsan) Seryasê Subhdem /Yekem kuştine, yê Duyem di hepsê da ye, yê Sêyem nivîşkanî maye. Rûyê yekî jî nabîne. Di dawîya romanê da ew jî li keştîyekê sîwar dibe û dixwaze li pey Seryasê Sêyem biçê Îngilistanê; lê deh roj in di nav behrê da wî wînda ne. Her çend di behrê da wînda be jî bi saya wê rêwîtîyê behsa çîroka xwe dike, em bi saya wê rêwîtîyê hemû çîroka wî û yê Seryasan, ya Xwîşkên Spî, ya Mihemedê Dilşuşê û yê din hîn dibin. Rêwîtî dike ku ji mekanên trawmatîk dûr bikeve û bi awayekî bikaribe çîroka xwe vegêrine. Muzeferê Subhdem aram xuya dike, hemû trajedî û trawmayên wî bi wê rêwîtîyê ra kuta dibin. Muzefer dixwaze çîroka xwe bi guhdaran/ xwîneran bide ezberkirin. Muzeferê Subhdem trawmaya çîroka xwe, li gel çîroka xwe şahidîya gelek çîrokan trawmatîk dike û di dawîyê da dengê wan însanan digihîne xwîneran. Di dawîyê da bimire jî dê xemgîn nebe, çûnkî çîroka êndin vegêrand.

Ez piştrast im eger di vir de bimirim jî, dê tiştêk vedenga min bibe dûr. Dê tiştêk dengê min tev li dangan bike. Dê tiştêk vê çîroka min ber bi paş okyanosan ve bibe. Tiştêk, mirovek, awazek ku taliya talîyek tê û kodên wê dixwîne û digihîne êndin... (HDD. r. 345).

Di Bajarê Mosîqarên Spî da gelek rêwîtî hene ku her carî rola terapîyê pêk tînin. Celadet her cara ku diçe Bajarê Mosîqarên Spî di vegeerê da bêtir kemilî ye, bêtir aram e. Heman aramî piştî rêwîtîyên ber bi Okyanosa Hawarê jî pêk tê. Qîmeta rêwîtîyê di hevokên Îshaqê Lêvzerîn da veşartî ye. Ew çaxên ku Îshaq herdu xwendekarên xwe hînî mosîqayê dike bi wan ra dest bi rêwîtîyê dike, Îshaq jî wan ra behsa sê cure rêwîtîyê dike.

Wî got ku mirov li pêşberî sê rêwîtîyên mezin e, rêwîtîyek bo nav xwezayê, rêwîtîyek ber bi asîman û rêwîtîyek bo nav hundirê xwe. Mirov bo ku bibe mirov, divê yek ji wan rêyan bigire pêşya xwe. Îshaq digot: “Di van rêwîtîyan de mirov bi tenê ye, ti kes nikare alîkariyeke giring digel kesekî din bike, dema ku mirov diçe nav xwe, dema ku diçe nav xwezayê, dema ku ber bi aliyê Xweda ve diçe, bi tenê ye. (BMS, r. 29).

Di Qesra Balindeyên Xemgîn da jî rêwîtî xwedî giringîyê ye. Sewsen xanim hersê xwezgînîyên xwe dişîne rêwîtîyêkê ku ev rêwîtî heyst salan dikude. Yê dinyayê nas bikin, yê balindeyan nas bikin, yê bikemilin û ya herî muhîm yên ji mekanên trawmayê dûr bimînin. Di vegeerê hersê xortan da em dibînin ku bi rastî jî bandoreke erênî li ser du xortan çêbûye. Berî ku biçin rêwîtîyê Kameran ji bo eşqa xwe Mensûr dabû ber kêrê. Piştî vedigere Sewsen jê dipirse, gelo mimkun e careke din tişteki wereng bike. Kameran behsa poşmanîya xwe dike. Kameran di rêwîtîya xwe da hîn bûye, jîyana balindeyan zehf biqîmet e û piştî ku tu hînî vê yekê dibî êdî tu carî nikarî zirar bidî însanan. Kameran kemiliye. Sewsen çavên xwe digire û ji destên wî dest pê dike û hemû bedena wî bêhn dike, dawîyê da diheyire. Bedena Kameranî bêhna dinya û jîyanê dide. (QBX, r. 279). Ya muhîm, Kameran berî rêwîtîya xwe tolazek e, lê rêwîtî ew kemilandiye, trawmayên wî pak kirine. Heman tişt ji bo Mensûr jî li dar e. Mensûr ne li pey tolhildanê ye ne jî li pey eşqê ye. Hê jî ji Sewsenê hez dike lê belê rêwîtîyê ew, ew qas guhirandiye ku êdî ne mimkun e li wan mekanên trawmayê bijî, dê heta hetayê biçê û careke din venegere. Ew jî têra xwe kemiliye. Yê ku rêwîtî tu bandoreke erênî lê nekiriye Xalid Amûn e, jixwe trajedîyên rojên bê li ser vê esasê ava dibin. Tolhildan, birakujî, mirin, trawma pêşîra wan bernade.

2. Hogirtî

Di hilsengandina romanên trawmayê da, çarçove û hûrgilîyên trawmayên takekesî û her weha çarçoveyên kolektîf çîh digirin. Rexnegir bi giştî didin li pey bersivên van pirsan. Bûyera ku (şer, şerê navxweyî, şîdeta nav malê, destavêtin, lêdan û hwd.) di navenda vegêranê da çi ye? Piştî ku atmosfer diguhire karakter dikevin nav tevgêrên çawa? Bûyera ku dibe sebeba şikestina trawmatîk, li ser hemû kolektîfê heman bandorê dihêle? Têkilîya şexsan bi civak û neteweyê ra di çi astê da ye, şexs ji wan çawa bandor digirin? Di têkilîyên şexsî da, mirov ji bo hev roleke çawa hildigirin? Nick Bentley ji bo ew kesên ku trawmaya mexdûr yan saxmayîyan guhdar dikin, têgeha “*informal psychoanalyst, surrogate psychoanalyst / psîkanalîstê cîgir*” (Bentley, 201, r. 28-29) bi kar tîne. Wekî dayika cîgir, bavê cîgir, birayê cîgir... hwd. Gelo kî vê

rolê hildigire/ hildigirin? Trawmayên ku bi nasnameyên kolektîf ve girêdayî ne, di çîroka kesan da bi çi awayî hatine bicîkirin? Qîmeta vegêranê û fonksiyona vegêranê çi ye? Romanên postkolonyal çendî ku behsa têkçûyîn, êş, windakirinan bikin jî; behsa pakbûnê, berxwedanê, jîyaneke gulvedayî jî dikin. Rabirdûya trawmatîk ya şîdeta civakî, pergala ku hewl dide bikerê bêdeng bike, zexta hegemonîk, bandorên şeran, şewazên berxwedanê yên li dijî vê zilmê; rêwîtiya pakbûnê di romanên trawmayê da mimkun e were temsîlkirin. Di vê rêwîtiya pakbûnê da rola hogirtîyê gelek muhîm e. Hogir di heman demê da psîkanalîstên cigîr in.

Karin Mlodoch (2014) ji bo pakbûnê çend pêşniyazan dike. Xêncî qewîniya şexsan, ewlehîya fizîkî û aboriyê, torên civakî yên biistîkrar, guhdarên empatîk û mirovên havirdorê yên ku mirov bawerîya xwe bi wan tîne, ev faktor dikarin pakbûnê pêş ve bibin. Li gel van faktorên, faktoreke din jî heye ku dikare hêzê bide mexdûran. Ew jî qebûl e. Ew şîdeta ku pêk hatiye, heke ji aliyê hêzên sîyasî û civakî ve neyê tepisandin, berevajî bê qebûlkirin; tevkarî li serederîpêkirina mexdûr dike. (Mlodoch, 2014, r. 43). Mlodoch behsa jinên Enfalê û trawmayên wan dike. Ew jinên ku navê "*bewajjin-î Enfal*" (2014, r. 425) li wan kirine, piştî ew qas trawmayan bi saya kolektîfan rabûne li ser pîyan, tu yekî jî tedawîyeke terapotîk nedîtiye, bes piştî xwe daye hev û kolektîfa xwe. Di nav wê kolektîfê da birînên xwe pêçane. (2014, r. 496).

Di romanên navhatî da roleke muhîm ya hogirtîyê heye. Ew şertên civakî û sîyasî yên ku tu caran derfet nadin ku şexs li der dora malbateke şanaz bicivin, berê însanan dide hogirtîyê. Pîrî caran mexdûrên heman şertan in. Em dibînin ku di hemû metnan da hogirtî pîrî caran yekane derman e ji bo ku bikaribin ji tarîyê derkevin, xwedî hêz bin, birînên xwe bi hev ra bipêçin. Di Êvara Perwaneyê da Perwane û Mîdya li Aşiqistanê hesreta xwe, hêvîyên xwe, tirsên xwe, mirazên xwe, bi hev ra aş dikin, ew hemû mirazên ku di ber wan da mane. Bi şevan li daristanê derd û kulên xwe ji hev ra dibêjin. Mîdya dixwaze Perwaneyê aş bike, dixwaze hêvîyekê di dilê wê da şîn bike, dibêje: "Xema te ya bive diçe nava pelan, diçe nava hêkên tutiyan, diçe nava rihê şitlan; divê tu ji vê xemgîniyê derkevî." Lê Perwane ji xelesa van xemên bixof dernakeve." (EP, r. 205). Heta wê roja ku mecbûr dimînin daristanê biterikînin, her tim li cem hev in, piştevanên hev in, di dawîya çîroka xwe da jî bi hev ra ne. Bi hev ra tîrî kuştin û bi hev ra tîrî çalkirin. Piştî ku ew ji mal direvin herdu xwişkên wan yên piçûk berdela gunehên wan didin û li dibistaneke dîni tîrî perwerdekirin. Piştî ku Perwane direve, meta Perwane û Xendanê ku rêbereke jinên dîndar e, ji wê revê û koçberîyê pir aciz dibe, li gorî wê ew keçik koçî welatên gunehkaran dikin. Di vê navê da birayê xwe jî şîret dike ku ji Xendanê ra çarenûsekê peyda bike. Xwîner li vir hay jê dibe ku Xendan ji çardeh salî nû borîye. (EP, r. 134). Esreke hênîk bavê wê, wê teslîmê jinên tobekar dike. Ew merasîm bi tamamî bi tirsê, bi endîşeyê hatiye şayesandin. Xendan wekî ku li meydana şer be, şerê ku metê xwe jê ra amade kiriye. Bi dehan keçikên piçûk ên mîna Xendanê li wir in û bavên mîna bavê wê li wê merasîmê keçên xwe teslîmê metê dikin. Met xwedî dezgeh e, met xwedî îqtîdar e. Xendan bes

ditirse. (EP, r. 136-137). Xendan û ew keçên din kêfaretê didin; lê belê ne ji ber kirin yan sûcekî xwe. Melayê ku merasîmê bi rê ve dibe, hemû sûcên dinyayê dide hev û ew şev dixê stûyê wan bavan û keçan. Xendan wê şevê Fetaneya Xemgîn nas dike. Xendana Piçûçik û Fetaneya Xemgîn piştî wê şevê di dibistaneke leylîmecanî da bi cî dikin û li wê dibistanê di bin zilma Zeyneba Kwêstanî da ew qas tèn ecîqandin ku; ji bo ku aqilê xwe nexwin mil didin hev, çîrokan vedigêrin, kitêban dixwînin, bi şev û rojan sohbet dikin.

Nesredînê Bêhnxweş, Ferîdunê Melek û Govend berî ku berê xwe bidin Aşiqistanê bi rojan hêvî û xeyalên xwe parve dikin, Nesredîn dibêje: “Bajar bi eşqên bê-miraz û nîvcomayî dagirtî bû.” (EP, r. 77). Govend jî xortekî din e ku ew jî ji vê desthilatdarîyê aciz e. Li bajêr bi tenê mekanek tune ye ku keç û xort lê rûnên û hev nas bikin, çend gotinan bi hev ra bikin. Ferîdunê Melek demeke dirêj bi tenê jîyaye, ji dehsalîya xwe ve weke zarokekî tenê û bêkes di maleke vala da xwe bi xwe mezin kiriye. Piştî mirina dê û bavê wî, ew ji destê apên xwe reviyaye û vegehiyaye wî xaniyê ku dikeve kûçeyê kevn û girtî ya bajêr, wî çaxî her çiqasî temenê wî deh sal be jî, qilafetê wî yê ciwanekî panzdeh salî bûye. Çîroka her yekî ji ya/yê din stuxwartir e. Ferîdun zemanekî kêrbaz bûye. Ferîdun dixwaze biçe çiyên dûr. Dîxwaze ji wî bajarî biçe. Govend jî dixwaze. Nesredîn, Ferîdun û Govend dibin hevalên nêz û pirî caran digihîn hev û bi hev ra radibin û rûdinên. Pirî caran Ferîdun li hember wan rûdinê û napeyive, ger bipeyive jî behsa bajar û welatên fantastîk yên di nav xeyala xwe da dike. “Çend û çend salan ew studyo bû cihê jîyan, vexwarin û hevdîtina wan hersê mirovên ku hergav piştî gera xwe ya rojane vedigeriya wir.” (EP, r. 89). Mîdya ji bo Perwaneyê, Xendan û Fetane ji bo hev psîkanalîstên cîgir in, ew jî nebin yê nîkaribin bi tu awayî serederî bi trawmayên xwe ra bikin.

Di Qesra Balindeyên Xemgîn da jî hogirtî ji bo aşkirina trawmayan têkilîyeke muhîm e. Kameranê Selma xortekî kêrbaz û hêrsok e, çendî ku tiştên baş fêrî wî neke jî Mengurê Babagewre ji bo wî hogirekî hemû dem û dewranan e. Ji bo Kameranê Selma bextewar be çî ji destê Mengur were, ji Kameran teksîr nake. Piştî ku Sewsen ji xwazgîniyên xwe dixwaze ku biçin seferêke dûr û dirêj; Mengur, Kameran fînanse dike, bi salan bi saya nameyan tu caran têkilîya xwe pê ra qut nake, di dawîya seferê da gava Kameran vedigere welêt, ji bo wî piştevanê herî muhîm dîsa Mengur e. Ew mala ku piştî zewacê Sewsen û Kameran û balinde lê bi cî dibin, ji aliyê Mengur ve tê kirîn. Ev piştevanî çima muhîm e, ji ber ku saya vê piştevaniyê Kameran dikare ji mekanên trawmatîk dûr bikeve, piştî sefera xwe biguhere û wekî xortekî kamiltir vegere welêt. Di wan hemû salan da ku şerê kolonyal û navxweyî tu caran pêşîra wan bernade, ji bo Sewsenê bavê wê Fîkret Guldançî û xwîşka wê Piroşe piştevanên herî muhîm in. Her çî bixwaze, kîngê xwe lawaz hîs bike her tim li ber serê wê ne; lê belê ji bo Sewsenê hogirek heye ku di nav bîst salan da haya kesî ji hebûna wî çênabe. Aryan Cewdet nêzikî bîst salan ji bo Sewsenê resman dineqîşîne, di wê malê da wekî xeyaletekî ye. Her kes dizane ku aşiqê Sewsenê ye; lê tu caran soza xwe binpê nake û hestên xwe nade der. Bi rojan û saetan resman çêdike, gava cî namîne cîyekî bi bo-

yaxa spî boyax dike û resmeke nû dineqîşîne. Dîwar di nav van salan da rewşeke palimpsest werdigirin. Palimpsesta resman, palimpsesta êş û trawmayan, palimpsesta têkçûyîn û hêvîyan li dar e; çunkî şer naqede.

Gava ku di sala 2004an de, şer li Iraqê şêweyeke din wergirt, Sewsen bi berdewamî ji wêneyên teqîn û laşên şewitî yên li ser cadeyan direviya û di wêneyên Aryan de noq dibû. Bi berdewamî ji xwe dipirsî dê kengî sîbera mirinê bigihe vî şarî. Di wê demê de, tenê ew yek di xeyala wê de hebû ku Huzar ji cengên vêga û sibê rizgar bike. (QBX, r. 404).

Aryan Cewdet di nav wan salan da bi resmên xwe Sewsenê aş dike, terapîyeke muhîm pêşkeşî Sewsenê dike. Ji bo Sewsenê bavê wê, xwîşka wê, Aryan Cewdet û ya herî muhîm 'balinde', psîkanalîstên cîgir in. Piştî gelek karesatan di dawîya romanê da Elî çend kesan tîne ba hev ku rasterast amaje li giringîya hogirtîyê dike. Di bihara sala 2003yan da gava ku Sedam Huseyn têk diçe Sewsen gelekî kêfxweş dibe (QBX, r. 398), lê dawîya salê wekî ku rojên xirabtir li ber derî bin û balindeyên xanimê jî ew yek hîs kiribin yek bi yek dimirin. "Di sala 2006an de, rojekê Mengur vegeriya şar... por û riheke spî berdabû, pir ji berê lawaztir bû." (QBX, r.399). Vegêr dibêje: "... wî ji me re got ku ew hatiye da ku li vir bimire." (QBX, r. 400). Roja duyan diçe qesrê. Sewsen wî efû dike û dibe hundirê malê. Guldançî, Saqî Mehmud û Mengur. Sê kalemêr, sê tecrûbeyên dîrûdirêj. Jineke jinebî, nûciwanek (kurê Piroşeyê). Ew kî ne ku nivîskar di dawîya romanê da di malekê da wan dicivîne û bi awayekî aştîyane bi hev ra dijîn? Bûyeran bi rengekî hemû daye ber diranên xwe û hêrane, ji kînen xwe, şikestinên xwe hatine xwarê, xwe li hogirtîyê girtine...

...bêhêvîtiyên jiyana wan bi cûrekî gewre bûn ku divabû di çavên hev de li hinek hêvî bigerin... gava ku Saqî û Mengur hev hembêz kirin, li cem Fîkret Guldançî hembêzkirina wan li lihevhatina du mirovên zindî nediçû, bi qasî ku li lihevhatina du terman diçû. Piştî çend rojan gava ku her sê bi hev re li ser taştê rûniştin, Fîkret bi ken ji wan re got, "Yê ku em kirin dost, nêzîkbûna mirinê ye. (QBX, r. 401).

Di romana Hinara Dawî ya Dinyayê da tu kes nîne ku trawmayên giran nejiyabe. Seryasê Yekem, Seryasê Duyem, Seryasê Dawîn, Muzeferê Subhdem, Mihemedê Dilşûşe, Nedîmê Şahzade, Îkramê Kêw û Xwîşkên Spî hemû jî însanên baskşikestî ne. Ya muhîm ew e ku bes hevaltî û hogirtî di wan rojên tarî da digihîje hawara wan. Seryasê Yekem, Seryasê Duyem, Mihemedê Dilşûşe û Nedîmê Şehzade gava diçin bin hinara dawî ya dinyayê, li wê lûtkeyê ji mekanên trawmatîk dîr dikevin; di heman demê da bi saya hogirtîyê ji bo demekê be jî birînên xwe dipêçin. Behsa zaroktîya xwe, behsa hêvîyên xwe, behsa şikestinên xwe dikin. Ji bo hev dibin sitar. Mihemedê Dilşûşe dibêje:

Ji ber ku mirov li vir hest dike ku mumkin e jiyana bi awayekî din be. Hinara dawîn ew dar e ku ji min re dibêje mumkin e jiyana bi awayekî din be, mumkin e em di dinyayeke ronak û saf û bêguneh de bijîn. Ev dar tiştê e ku îlhamê dide me. Îlham û hew... Dara biratîya me. (HDD, r. 236).

Hewcetîya wan bi biratîyê, hewcetîya wan bi hogirtîyê heye. Ne Mihemedê Dilşûşe lê hersê xortên din sêwî û êtîm in. Nebûna malbatekê berê wan dide hevdu, ji bo demekê dibin gumana hev. Şer, mirin, koçberî hemû jîyan dorpêç kiriye, di wan şert û mercan da bes hogirtî wan aş dike. Ew jî ji bo hev psîkanalîstên cigîr in. Heman rewş ji bo Muzeferê Subhdem jî li dar e. Piştî bîst û yek salan gava ji girtîgehê derdikeve û dixwaze Seryasê Subhdem bibîne li ser dinê kesekî wî nîne, di wê navê da Xwedê li rûyê wî dikene û Îkramê Kêw derdixe pêşîya wî. Îkramê Kêw mirovekî qenc e, Muzeferê Subhdem ji bo wî dibêje: “Ew ji wan kesan e ku da tu hemû bedewîya wan bibînî, diviyabû tu hertim bi wan re bî... Bêhêvîyê wî ya mezin ji însên rê li ber negirtibû ew bi xwe heta dawî mirov be.” (HD, r. 267). Îkramê Kêw derbarê Seryasan da agahîyan bi destê dixwe, Muzefer û Xwîşkên Spî bi hev dide nasîn, wan li gundekî li malekê bi cî dike. Qencîyên wî ne bi tenê ev in, hin caran wînda dibe û Muzeferê Subhdem bêrîya wî dike, gava jê dipirse gelo ew li ku bûye. Îkramê Kêw behsa serpêhatîyên xwe yê qencîyê dike.

Welat tije kesên belengaz e, ku tenê nikarin êş, derd û birînen xwe derman bikin. Na tiştek ji destê min nayê, lê hest dikim divê herim û bi gotinekê be jî, bi alîkariyeke sade û piçûk be jî, destê xwe dirêjî mirovên din bikim. Min efû bike, min bikaribûya hemû derd û mîhnetên xwe bikirana yek mîhnet, ez ê hertim bi te re bûma, hertim. Lê ne mumkin e hemû mîhnet bibin yek mîhnet... ne mumkin e.” (HDD, r. 267).

Trawmayeke kolektîf û kerr li dar e; her kes birîndar e, her kes xizan e, her kesî ya hezkirîyeke/î xwe yan xizmeke/î xwe wînda kiriye. Ji ber ku di civakên wereng da mekanîzmayên profesyonel ên pakbûnê yê wekî psîkanalîzmê, psîkoterapîyê tune; hin şexs yan sazî van baran hildigirin. Îkramê Kêw ne bi tenê ji bo Muzefer, ji bo dehan, sedan însanan vê trawmaê hildigire. Gava Muzeferê Subhdem biryar dide ku li pey Seryasê Dawîn biçê û êdî xatir ji Îkram dixwaze, Îkram rola xwe cardin bi bîr dixwe. “Divê ez li wir bim, li wê daristanê bim û bendewar bim çî teyrekî birîndar li nêzîkî min dilûse da ez wî derman bikim.” (HDD, r. 268). Civakên ku bi salan di bin bandora şer da mane, heta mekanîzmayên dewletî saz bin mecbûr dimînin bi mekanîzmayên civakî li ser pîyan bimînin. Îkramê Kêw tesbîtên Karin Mlodoç piştrast dike, civakên wereng ancax bi saya mekanîzmayên kolektîf serederî bi trawmayên xwe ra dikin û nisbî be jî pak dibin.

Di nav ew qas salan da her cara ku ba Cemşîd xan dide li ber xwe û dibe, lê her carî bi awayekî dîsa vedigere malê û Salar xan û Smayîl xan ên ku birazîyên wî ne, ji bo wî heman rolê hildigirin. Di esasa xwe da ji hogirtîyê bêtir mecbûrîyet e ya ku Smayîl û Salar dikin; lê belê di nav wan salan da dibin hembextîyên hev. Cemşîd xan piştî her trawmayê bi saya piştevanîya wan radibe li ser pîyan, bi saya keda wan sax dimîne.

Hogirtî di Bajarê Mosîqarên Spî da jî babeteke bingeîn e. Piştî ku Celadet ji mala birayê xwe tê qewirandin Serheng Qasim û Mamoste Îshaqê Lêvzêrîn nas dike. Wê roja ku Îshaqê Lêvzêrîn li ber dikana gulfiroşekî Celadet dibîne, du havalên Celadet

li cem in. Her du hevalên wî her ku hewl didin behsa mosîqayê bikin Celadet behsa zivistanê dike. Ji ber ku ew du sal in li ber sermaya zivistanê qefilîye “...wê demê zivistan mijara herî metirsîdar a jiyana Celadet bû ku li ser vê baweriyê bû ku li gel nêzîkbûna bidawîhatina biharê jî, hêsta metirsiya mirina di nav sir û sermayê de her bihêz e.” (BMS, r. 25). Îshaqê Lêvzerîn bi xwe jî xwedî trawmayan e, lê dîsa jî hewl dide ku herdu xortan perwerde bike û mosîqaya heqîqî hîn wan bike. Herdu xortan dibe mala xwe. Piştî sê hefteyan cara ewil diçin bajarokekî. Bajarokekî ku bi her halê xwe di bin bandora şer da. “...piraniya mêhvanên wî bajarokî ew leşker bûn ku yan ji şer vedi-geriyan yan jî diçûne şer.” (BMS, r. 36). Îshaqê Lêvzerîn dişibe derwêşekî, xwe û ruhê xwe bi mosîqayê perwerde kiriye, xwedî bedewîyekê ye lê civak wê bedewîyê nabîne. Bi gotina Celadet bes ew û Serheng dibînin. Li gorî Îshaq “Mosîqa dengê Xwedê bi xwe ye, dengê wî ye di henaseya wî ya herî saf de.” (BMS, r. 41). Gava cara ewil mamosteyê wan li bilûrê dixe Celadet hîs dike ku difire. Celadet çavên xwe dimiqîne û hest dike ku li esman e. “Bo yekem car piyên wî li ser erdê bilind dibûn, bo yekem car didît ku valatiyeke mezin dikeve navbera laş û rihê wî... hest dikir ku laşê wî tamam sivik û sa-nahî xwe amade dike bo jibîrkirineke kûr.” (BMS, r. 41-42). Hogirtî û mosîqa dikin ku Celadet cara ewil xwe aşbûyî hîs bike. Piştî ku Serheng Qasim û Îshaqê Lêvzerîn ji aliyê Samîrê Babilî ve tînin kuştin û Samîr Celadet dibe Bajarê Sozanîyan û vê carê Daliya Siracedîn û Dr. Mûsayê Babek vê rolê hildigirin. Celadet bi dehan trajedî bijî jî, sê caran ji mirinê vegere jî însanekî bextewar e, Bextiyar Elî wî tu caran bêhogir nahêle. Daliya û Dr. Mûsa birînen wî yê fîzîkî jî ruhî jî dipêçin û wî pak dikin. Piştî ku şer digihîje Bajarê Sozanîyan vê carê Samîrê Babilî digihîje hawara wî, çendî ku kujerê wî yî berê be jî ji bo demekê bi hevaltîya xwe aliyê Celadet dike. Di wê navê da Celadet kesekî din nas dike ku ew kes deriyên nû li pêşîya wî vedike. Ew jî Mistefayê Şewnem e. Celadet bi van gotinan behsa wî dike. “Çaremîn û dawî mirovê rastîn û mezin e ku ez li ser vê stêrkê dibînim, li gel Îshaqê Lêvzerîn û Dr. Babek û Daliya Siracedînê vê çargoşeya me-zin dirust dike ku ez di nav de xaleke piçûk bûm û min bangewazên dûr û jevveqetiyayî pêkve girê didan...” (BMS, r. 247-248). Dema ku Celadet ji mirinan vedigere, di rêyan da winda dibe, sêwî û etîm e, li kuçe û kolanan dijî û ji nedîyarîyekê ber nedîyarîyeke din diteriqe, her tim hogirek li kêleka wî peyda dibe. Elî para herî mezin ya hogirtîyê dike para Celadet û her carî jî trawmayên Celadet bi saya wan hogirtîyan aş dike, pak dike.

Em dibînin ku di romanên navhatî da rola herî muhîm ya pakkirinê li ser piştî psîkanalîstên cigîr e. Di nav wê bêparîyê da însan dermanê însan in, di nav bêparîyê da her kes bi saya keseke/î din serederî bi trawmayên xwe ra dike. Ji bo hev guh-darên empatîk in. Giringîya ku Bextiyar Elî daye hogirtîyê di heman demê da îşaretî nebûnîya mekanîzmayên civakî û dewletî jî dike, gava karakterên metnan di timtêl û hewalê xwe da dişewitîn û wan çaxan jî bes hogirek heye li cem wan.

3. Şingirêdan

Şingirêdan, ji bo pakbûnê hem ji aliyê rîtuêlên herêmî ve hem jî ji aliyê pisporan ve wekî berteka herî rewa û normal tê hilsengandin. John Bowlby qonaxên şîne bi

çar xalan diseniffne. Qonaxa ewil tevizîn e. Mimkun e ji çend saetan heta çend mehan bidome. Ew pêvajo carinan ji aliyê bertekên wekî diltengiyên kûr û hêrsa giran ve qut be jî mimkun e demeke dirêj bidome. Qonaxa duyem hesret û lêgerîna figura/ê winda ye ku çend meh û carinan bi salan jî didome. Qonaxa çarem belawelatî û qonaxa bêhêvîtiyê ye. Di qonaxa çarem da kesê ku şînê girê dide kêm yan zêde xwe ji nû ve dide hev. (Bowlby, 1980, r. 85). Elisabeth Kübler-Ross jî, şînê di pênc qonaxan da diseniffne: Înkar, hêrs, bazarkirin, depresyon û qebûlkirin. (Kübler-Ross, 2008, r. 1). Laurence J. Kirmayer û Gail Guthrie Valaskakis dibêjin şîngirêdan ne bi tenê ji bo pakkûn û şîfadîtinê muhîm e di heman demê da gava em şîna windayên xwe girê didin rabirdûyê jî bi bîr tînin, tevkarî li hafizaya dîrokî, nasname û nerîtê dikin. Şîn bi xwe ra nûbûnê jî tîne, ku mirov şînê red bike di heman demê da windabûna nasên xwe jî red dike. (Kirmayer û Valaskakis, 2009, r. 456).

Şîn, li gorî hemû nerîtan, dînan û bawerîyan tekane derfeta xatirxwestinê ye; kesê mayî piştî ya/ yê çûyî bi saya rîtuêlên şîngirêdanê hem hezkirina xwe îfade dike, hem xatir dixwaze, hem jî şîfa dibîne. Çendî ku li gorî dînan bi qasî jidayîkbûnê mirin jî heq e, dîsa jî ew kêfxweşîya ku bi zayînê ra xwe dide der, di mirinan da dewsa xwe dide kesereke kûr, ji ber vê çendê ye ku şîn rîtuêleke êşdar e, lê dîsa jî ji bo qebûlkirinê, rûbirûmanê û şîfadîtinê tekane rê ye. Tammy Clewell di kitêba xwe ya bi navê *Mourning, Modernism, Postmodernism* da şînê di çarçoveya edebiyatên modern û postmodern da hildisengîne. Bi modernîzm û postmodernîzmê ra formên şînê çawa dirûv guhirandin; modernîzm û postmodernîzmê çawa dirûveke melankolîk li şînê bar kir, vê yekê gengeşe dike û berra jî îdfaya xebata xwe dîne pêş. Li gorî wê şîn ji holê ranebûye û bi heman fonksiyonên xwe li dar e. (Clewell, 2009, r. 13). Hin birîn, êş nehatin qeydkirin, dîroka hin gelan, vedekirîyan nehate nivîsîn, îrroj gelên ku hatine kolonîzekirin û şexs yan komikên ku wekî êndin hatine senifandin li pey hafizayeke kolektîf in. Jin, reşik, çermSORên Amerîkayê û hemû şexs û civakên ku dengê wan hatiye tepisandin hê jî li pey çareseriyên pakkûnê ne. Clewell vê rewşê bi têgeha “ongoing convalescence/ pakkûna berdewam” îfade dike. Li gorî wê ev pêvajoya berdewam di heman demê da redkirina teselîyê ye û şîneke neqedîyayî temsîl dike, ji ber ku rabirdûya êşdar û bandorên wê yên trawmatîk hê kuta nebûne, belkî bi saya pakkûna berdewam û şîna berdewam însan bikaribin xwe ji encamên kujer ên rabirdûya êşdar bişon. Estetîka modernîst ferasetên çandî dan ber êgir, postmodernîzmê şîn û rîtuêlên çandî kêmi xwe dît. (2009, r. 3). Clewell romanên William Faulkner û Virginia Woolfê di vê çarçoveyê da dinirxîne û îdfîa dike ku ew teselîyê red dikin û şîna berdewam ya windakirinê temsîl dikin. (2009, r. 6). Poul Connerton jî tiştên bi heman rengî niqaş dike. Ew jî îdfîa dike ku şîn di heman demê da alîkarîya dîrokê dike, ew dîroka ku nehatîye nivîsîn bi saya şînê ji nû ve tê nivîsîn û şîn dike ku ew dîrok meşrûyetê bi dest bixe. Dibêje: “Gava em balê dikişînin li ser rabirdûya êşdar bi tenê meşrûyetê bi dest naxin di heman demê da wê rabirdûya êşdar temam jî dikin. (Connerton, 2011, r. 29). Gelên bindest, şexs yan komên xwedî dezavantaj di heman demê da ji şînê jî bêpar mane. Şertên ku tê da jîyane, şîdeta domdar û traw-

mayên kerr kiriye ku rojek be jî destên xwe nedin li ser zîkê têt; di heman demê da di wan şertan da nemimkuniya şîngirêdanê jîyane.

Romanên Elî yên navhatî jî taybetiyên wereng dihewînin ku mimkun e bibin nava nîqaşên wiha. Berî her tiştî divê em bêjin ku di her pênc romanên da jî şînen veşartî yên berdeyam hene, gava em bala xwe didin formên şîngirêdanê yên di metnan da, em rastî rîtuêlên nas ên Kurdan nayên. Ne kesek porê xwe vedirû, ne kesek rûyê xwe dirûçikîne, ne kesek bi rojan digirî, ne por û rîyê kesekî tevlihev dibe, ne jî kesek bi kulman sîngê xwe dikute. Ji ber ku trawmaya kerr li dar e; şert û mercên ku trawmayan diweldînin hê jî li dar in. Kolonyalîzm, şerê navxweyî, komkuji, koçberî, xizani, bêkes û bêkûsî, rolên zayenda civakî, parçewelsebûna axê, malê, welêt bi xwe ra 'nemimkuniya şîngirêdanê' jî tîne. Bi rastî, dema ku em li fiksiyona romanên dinhêrin, em dibînin ku wext û rehetîya kesî tune ye ku bisekine û şîne bigire. Sewsen piştî ku Kameran ji aliyê Amûniyan ve tê kuştin bi metaneteke nedîtî pêşwaziya cinazeyê wî dike û nagirî, bi tenê laşê Kameran bêhn dike û bi destê xwe cilên wî ji wî derdixe û bes wan yadgaran vedişêre. (QBX, r. 382). Dûra şîna wê ya berdeyam bi salan didome, çarek din ji qesrê dernakeve, careke din tevî însanan nabe. Ew qesr bi awayekî dibe mezêlê wê, ta ku Huzar mezin dibe û ji malê diçe ew jî mirina xwe vedixwîne û dimire. Mirin, trajedî, trawma rûtîna jîyana wan e, ku bixwazin şîne bigrin dê şîna kê bigrin şîna kê negrin nizanin. Elî loma şîneke şênber naxe para karakterên xwe, her karaktereke/î wî xwedî şînen berdeyam in.

Di Hinara Dawî ya Dinyayê da kes ji bo demeke dirêj şîna kesekî nagire. Silêmanê Mezin piştî ku kurê wî Mihemedê Dişlûşe ji ber eşqa xwe dimire, bi hêsanî vê trajediyê qebûl dike û bes ji Xwîşkên Spî dixwaze ku li ser gora kurê wî stranên bêjin. Silêmanê Mezin hefteyek piştî mirina kurê xwe careke din tevî nobedarên xwe tê mala Xwîşkên Spî. Ew wekî xelkê, wan keçikan, bi taybetî Lavlavka Spî tawanbar nake. Bêtir xwe tawanbar dike û derbarê xwe da hin tiştan dibêje. Bi van gotinan rasteqînîya jîyana wan, rûtîna jîyana wan dide der. Mirin ew qas li jîyana wan rûniştîye ku nikarin şînen dirêj bigirin. "Ez li we venaşêrim, ez mêrkuj bûm, ez mamosteyê mirinê bûm... Ez fêr nebûme ji bo rehm û dilşewitînê lava bikim. Şores li pey şoresê û şer li pey şer ez di wan çiyayan de pîr bûm." (HDD, r. 67). Ne bi tenê bavê Dilşûşe, Xwîşkên Spî û Seryasê Subh-dem jî şîneke dîr û dirêj nagirin, jixwe zêde nakişîne Seryas jî tê kuştin. Vê carê şîna Seryasê Yekem û ya Dilşûşe dibe para Seryasê duyem. Muzeferê Subh-dem ji hemû şînan bêpar dimîne; ji ber ku pêşiyê hîn dibe ku Seryasê Yekem hatiye kuştin, paşê hîn dibe ku Seryasêkî -yê Duyem- din heye ew jî li cîyekî dîrîdest girtî ye. Bes ne ev qas Seryasêkî din, yê Sêyem heye ku ew jî di agirê şer da şewitîye, bûye kût. Muzeferê Subh-dem şîna kê bigire ya kê negire nizane.

Nemimkuniya şîngirêdanê dibe para Xendana Piçûçik û Fetaneya Xemgîn jî. Piştî ku wan mecbûr dikin ku înfaza xwîşkên xwe temaşe bikin, xwe di nav merasîmeke sosret da dibînin. Çavê metê her tim li ser wan e, ne dikarin dengê xwe derxin, ne dikarin hawar bikin, ne jî dikarin xwe bigihînin xwîşkên xwe. Ew kesên ku Perwane

û Mîdyayê înfaz dikin, layiq nabînin ku wan li goristana gund veşêrin, ditirsin ku ew keçik mirfîyên wan bilewitînin. Xendan û Fetane temaşe dikin, li derdora xwîşkên wan perperîk difirin. Birayên wan di dawîya merasîmê da tivingên xwe bilind dikin û gulle dibarînin wan. Heq e ku bira û mêrên ji malbatên wan vê peywira birûmet bi cî bînin. "...meleyek hate pêş û bi çend fermanan hemû agahdar kirin ku ji bilî bira û merivên keçan heqê kesekî din yê beşdarîkirinê nîne..." (EP, r. 302). Xendan û Fetane li hevdu dinhêrin û têdigihîjin ku Perwane û Mîdya mirî ne; çavê xwe digirin "... ew mirî bûn, me dinerî û me mirina wan li ezman û di nav berf û li ser riyên didît, cîhan piştî vê pêzanîne germtir, xemgîntir û dojhêtir dixuya." (EP, r. 303). Hevdu hembêz dikin û digirînin. Ew civak wan ji şîne jî bêpar dihêle, çunkî li gorî feraseta wan şerm e ku mirov piştî du xwîşkên xirab bigirî û şîne bigire.

Di Bajarê Mosîqarên Spî da her kes di Erafekê da dijî. Celadet bi caran ji mirinê vedigere, di navbera mekanên berdest û alternatîf da bi caran rêwîtiyan dike, Celadet tu caran derfeta şîne bi dest naxe, Daliya bi salan li pey şopa Basim Cezaîrî digere, Samîr Babilî dixwaze kêfareta sûcên xwe bide, hem mexdûrên Samîrî hem malbatên wan dixwazin Samîr bê cezakirin, Şaroxê Şarox wekî temsîlkarê hemû bêmirazan di navbera du dinyayan da tê û diçe. Jîyan heta gewrîyê bi trawmayan tije ye. Di vê atmosfere da nemimkuniya şîne ji bo karakterên Bajarê Mosîqarên Spî jî li dar e. Mexdûrên Samîrî û di şexsê wî da mexdûrên zilma kolonyal piştî dadgehkirina Samîrî hinek be jî aş dibin û şîna xwe ya taloxkirî digirin. Daliya bi salan şîneke veşartî digire û tarmayîyan dike şîrîkê şîna xwe ku ew xeyaletên piçûk bi şevan hogirtîya Daliyayê dikin. Em gava li wan xeyaletan û rola wan dinhêrin em dibînin ku ew xeyalet di konteksta hilsengandinê Esther Peerenê da xwedî fonksiyon dibin. Peeren, hebûna xeyaletan bi vî rengî hildisengîne. "Bandora dîrok û nerîtê ya li ser şert û mercên civakî, hûrgilîyên trawmayê û hafizaya şexsî û kolektîf; bandorên teknolojiyê; dîrxistin, jiholêrakirina pîvanên normên civakî yên di derbarê zayendê da; nijad, çîn, gazî xeyaletan dikin." (Peeren, 2014, r. 2). María del Pilar Blanco û Esther Peeren di xebateke din da dîsa vê mînavê da xeyaletan hildisengînin. "Pirî caran xeyaletên manewîyatê yên ku rihetker in bi dilxweşî tîne pêşwazîkirin." (Blanco and Peeren, 2013, r. 3). Daliya şîna xwe bi temamî talox nake, nisbî be jî digire. Tarmayîyên piçûk ên ku derdora wê dipêçin xeyaletên rehetker ên manewîyatê ne. Peeren zimanê vegêranê û yê trawmayê mîna hevalên razanê hildisengîne, ji bo ku mirov bikaribe bi herdûyan ra serederî bike, dikare serî li aporîyayan û kînyeyan bide. Ev ne cîyê methelmanê ye. Peeren xeyaletan bi vê hişmendîyê hildisengîne. (Blanco and Peeren, 2013, r.16). Xeyalet ne bi maneya xwe ya occult, bêtir bi maneya xwe ya saxker, pakker li dar in, hewcetîyek in. Jîyana berdest, Daliya ji malbatê, ji heval û hogiran bêpar hiştiye, lê belê ji bo ku mirov li ser pîyan bimîne hewcetî bi piştgirîyan heye, hebûna xeyaletan tam li gorî vê hewcedarîyê hatiye şêwandin. Daliya û xeyaletên piçûk şîneke bêdeng digirînin. (BMS, r. 236). Şevêkê Daliya mîna dînan dide rê Celadet jî dide dû. Ew digihîje nêzî wan deryayên bêsinor û fetisîner ên tarîfîyê û li wir disekine, ta rast li wir dengêkî bisaw bilind dibe, hawara bi hezaran mirovan tev li givegiva bahoze

û reşebayê çolistanê dibe. Li alfyê din yê wî dîwarê bilind û wan perdeyên metirsîdar ên tarîfyê, di nav zilmateke bê mînak de, Celadet bi hezaran tarmayî dibîne ku hawar dikin, hezaran tarmayî wek bayekî ber bi derwazeya cehnemê wan bifirîne. Wekî ku destek bi zorî wan ber bi cîhekî tirsnaq ve bibe, wisa diqîjîn, wek dîmeneke qîyametê dixuye. Bi hezaran tarmayî di navbereke dîyarkirî da direvin û vedigerin, ên ku direvin têkelî wan dibin, bilez vedigerin. Yê ku digihîjin dawîyê, wek hêzeke sêhrawî wan bizivirîne, dîsan tên destpêkê. Celadet dibîne ku ji cîhekî dîyarkirî ve dibe, tarmayîyan dixwe û tarmayîyan ber bi nav cergê xwe qurt dike, yê ku dikevin bin erdê, hawarek ji wan bilind dibe ku pêştir ew qet guh lê nebûye, hawareke ku divîya ew guh lê bigire da ku nebihîze... “Min li wan tarmayiyên êşkişandî dinihêrî ... min guh didayê û ez ditirsyam ew hawar heta mirinê di serê min de bin.” (BMS, r. 236-237). Mekanên trawmayan çî qas bêjî kaotîk in, ji saxan bigire heta mirîyan her kes di vê atmosfere da êş dikişîne, şînen ku nehatine girêdan, mirîyan jî saxan jî didin ber agirê xwe, rolên pêknehatî her kes nivîşkanî hîştîye. Heta ew şîn neyê girêdan yê nivîşkanî bimînin.

Ew bedewî û êlên windabûyî yê rêya wan dikeve ser wan goran, guhê wan li nalenal û hawara miriyan bûye ku di bin erdê de dikin nalenal. Hindek ji wan leşkerên têne vî bajarî, hikayeta wan tarmayiyên birîndar vedigêrin ku li ser şeqam, rê, lêva cogeh û peravên rûbaran sergerdan û beredayî ne û bi xwînî hawarê dikin. (BMS, r. 143).

Ne bi tenê sax, mirî jî li pey pakbûnê ne. Şîna nemimkun bûye sebeb ku her yek bide li pey çareserîyekê. Nivîskar trajedîyan dide dû trajedîyan û nahêle ku karakterên wî bi dilê xwe şîna xwe girê bidin; ji ber ku rasteqînîya jîyanê vê derfetê nabexşîne wan. Loma ne bi tenê şîna karakteran şîna metnan bi xwe jî şînen berdeham in û pakbûna berdeham ne bi tenê ji bo karakteran ji bo metnan jî li dar in. Metnên Elî bi xwe şîne girê didin, bi saya şîne dîrokê ji nû ve dinivîsinin, bi saya şîne rûxandinên kolonyalîzmê tînin rojevê, bi saya şîne derfetên pakbûna derengmayî dibexşînin gelekî bindestkirî, bi saya şîne dengên tepisandî digihînin dinyayê.

4. Nivîsîn

Cathy Caruth *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (1996), Shoshana Felman û Dori Laub *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* (1992), û Dominick LaCapra *Representing the: History, Theory, Trauma* (1994) teorîyên xwe bêtir di ser metnên edebî ra pêş xistin û wê geşedanê kir ku metnên edebî bêtir bibin corpusa teorîya trawmayê. Em ji xebatên wan têdigihîjin ku edebîyat, nivîs, vegêran bi qasî ku ji bo temsîla trawmayan muhîm e, ji bo pakkirina trawmayan jî ew qas muhîm e. Md Abu Shahid Abdullah dibêje: Jîyana bi trawmayê ra nayê wê maneyê ku trawma bi temamî însanan dadiqurtîne û diperçiqîne. Berevajî, çî devkî çî jî nivîskî bi vegêrana çîrokê ra şexs bi rabirdûya xwe ra rûbirû dimîne, kontrola çîroka xwe û jîyana xwe bi dest dixwe û nasnameya parçebûyî cardin radixe li ber çavan. (Abdullah, 2020, r. 19- 20). Eugene L. Arva jî dibêje: “Çî devkî

çi nivîskî be, ziman jî di ontolojîya xwe da potansîyeleke dermankirinê dihewîne.” (Arva, 2011, r. 153). Nasnameya parçebûyî, dengê êndin yê ku hatiye tepisandin bi saya nivîsê; bi zimanê xwe, dara xwe di cîhana vegêranê da diçîne. Ewald Mengel, Michela Borzaga û Karin Orantes ku edîtorên kitêba bi navê *Trauma, Memory, and Narrative in South Africa* yê ne, di destpêka kitêbê da dibêjin ku: “Trawma, hafiza û vegêran bi hev ra di têkilîyeke nêz da nin; çunkî awayekî rûbirûbûna rabirdûya trawmatîk ya kes yan neteweyekê tê wê maneyê ku bi vegêrana çîrokê ra hafizaya trawmatîk (hafizaya germ) vediguherînin hafizaya vegêranê (hafizaya sar). (Mengel & ûyd... 2010, vii). Hem romanên navhatî yên Elî bi xwe hem jî nivîsarîya karakterên Elî xizmetî vê ferasete dikin.

Di romana Êvara Perwaneyê da kesa herî aram, têgihîştî Mîdya ye. Taybetîya ku Mîdyayê ji yên din diqetîne, nivîs e. Mîdya hem trawmayek hilgirtîye hem jî bi nivîsê ra aram dibe. Nivîs roleke terapotîk hildigire. Bextiyar Elî qîmeta ku dide qeydê û nivîsê di vê romanê da dike para Mîdyayê. Mîdya divê karê xwe bibe serî. Mîdya şahid e. Haya Mîdyayê ji trawmaya wê heye. “Hemû tişt diqedin, divê şahidek bimîne, şahidek ji hemû دنیا û demsalan bibeqatir be. Dibêje: “Perwane, roja heşrê ew roj e ku mirov nikare binivîse, roja axretê, ew roj e ku nivîsandin tê de bidawî tê, ku êdî mirov nikare tiştan bi nav bike, dinyayê wesif bike.” (EP, r. 239). Mîdya bi saya nivîsê, Fetane jî bi saya hikayetbêjîyê serederî bi trawmayên xwe ra dikin. Her du jî bi awayekî dikarin li hember hemû trajedîyan li ser pîyan bimînin. Mîdya li daristanê ji bo Perwaneyê pişt û pal e, Fetane li dibistanê ji bo Xendanê. Mesûme li ser wê fikrê ye ku Fetane çîrokbêjeke baştir e; lê belê çîrokbêjeke devkî ye. Xendan dibêje: “Divê hemî çîrok herin ser kaxezan, yan na wê bimirin... ji min re ev çîrok ne çîrokek e û hew, lê anîna Perwane bo vê cîhanê ye.” (EP, r.17). Xendan li pey defterên bîranînên Mîdyaya Xemgîn e. Loma bi Nesredîn ra ketiye pêwendîyê. (EP, r.21). Ji Nesredîn van defteran dixwaze. Ev defter qeyda hafizaya demekê ne. Îhtîmal e xwînerê bi saya wan agahîyan çîroka Perwaneyê hîn bibe. Rojek ji rojan Nesredîn defteran di serpêçeke spî da datîne li ber Xendanê. “...dizaniyê serpêhatîyekê datîne ber destê min ku qehremanên wê yan mirî ne, yan bar kirine û yan xwe di devekeke wî welatî de veşartine.” (EP, r. 22). Defter çima ev qas muhîm in? Elî di destpêka romanê da fokûsa romannûsîya xwe eşkere dike ku ew jî giringîya ‘nivîsê, qeydkirinê û hafizayê’ ye ku em dikarin bêjin ev taybetî di hemû berhemên navhatî yên vê xebatê da xuya ne. Xendan û Fetane bi salan li Dibistana Xwîşkên Tobekar, bi saya vegotina hikayetan li ser pîyan dimînin. “Em di navbera van herdu cîhanan de rawestiyane û dinêrin, çîrokan vedibêjin, çîrokbêj ne girêdayî tu dinyayê ne.” (EP, r. 307). Çîrokbêjî seknek e li hember hemû zilm û zordarîyan. Çîrokbêjî ne bi tenê qîmeta hafizayê dinimîne, di heman demê da azadî û îradeya nivîskar jî dinimîne. Nivîskar bi saya çîrokbêjîyê, nivîsê li hember serdestî û otorîteyan jî radiibe, dibe nûnerê heqîqetê ku bi salan hatiye bêdengkirin. Tirsê Perwaneyê ya herî mezin jibîrçûn bû. Nivîskar ji bo xatirê hemû Perwane û perperîkan xwe davêje bextê nivîsê, tomarkirinê. Hafiza û nivîs yekane dermanên vê jibîrçûyîne ne. Xendan û Fetane bi xwendinên kûr mijul dibin,

bi hîkayetan û bi hêvî ne ku "...hinek sal bi rê de bin, di salnameyên wan de êvara perwaneyan tunebe." (EP, r. 307). Xendan piştî ku nivîsîna çîroka wan salan, wê tragedî, têkçûn û trawmayê diqedîne, gawa dibêje "Êdî bes e." ew bêhna ku bi salan e hîs nedikir çardin vedigere jîyana wê. Xendan pak dibe, "Xwedêyo, Xwedêyo... ew bêhn bi xwe ye.' Vedigerim balkonê, destê xwe bilind dikim, hewayê bi bêhnê dagirtî ya wê êvarê hildimijim û dikim hawar, Ev bêhna pak ya rîhanan e, bêhna pak ya rîhanan." (EP, r. 323). Mîdyâ, wê rojên ku li daristanê jîyane, şahidîya wan rojan dike û wan rojan bi nivîsê qeyd dike, Xendan hem serpêhatîyên xwe hem ên Fetaneyê, hem jî çîroka Perwane û Mîdyayê qeyd dike. Xwendan ji destpêka romanê heta dawîya romanê tevdiqere ku Perwaneyê nede jibîrkirin. Ji nivîsê çêtir tu rê nîne ku nav û çîroka Perwaneyê mayînde bike û di heman demê da, Xendan pê ra bikemile û trawmayên xwe aş bike.

Di Bajarê Mosîqarên Spî da gava Celadet hîn dibe ku Samîrê Babilî kujerekî bê-rehm bûye û bûye sebebê mirina mamoste û hevalê wî, gava dibihîze ku Samîrî failê bi dehan, sedan sûcan e li ser tohildanê serê xwe diêşîne. Di nav du agirana da dimîne, Samîr hem fail e hem jî mexdûr e, nizane wî çawa bi nav bike, nizane ji bo wî çi hîs bike. Dr. Mûsa digihîje hawara Celadet. Dr. Mûsa Babek şîretan li Celadet dike:

Min bawerî bi tiştêkî din heye, min bawerî bi bedewiyê heye. Mirov nikare dadperwer be lê dikare di bedêla êş û azarê de bedewiyê dirust bike... tola herî mezin ji neheqiyên dinyayê ew e ku mirov helbestvan be, mosîqayê bedew bijene, tabloyekê çêke ku li hember sersam bimînin, ji wê zêdetir ti dadperweriyek tune ye. (BMS, r. 226).

Ev tez di heman demê da teza romanê û teza Elî bi xwe ye. Arşîva Okyanosa Hawarê ji bo vê armancê hatiye sazîkirin. Bi sedan, hezaran berhemên hunerî loma li wir hatine veşartin û ya herî muhîm jî Bextiyar Elî hê di rûpela ewil da berê nivîskarêkî dide Kurdistanê, ew kes li Ewropayê dijî, da ku biçê û çîroka Celadetê Kotir binivîse bi rê dikeve. Hem roman bi xwe hem qeydên Elî Şerefyar bi hev ra diherikin. Dr. Mûsa gava behsa nebûna dadmendîyê dike dibêje: "...zulm li ser tirsandina mirovan ya ji mirinê kar dike, lê bedewî berevajî, li ser vê yekê kar dike ku bibêje mirovan tu namirî, tu rêwî nînî, tu ji nav naçî." (BMS, r. 227).

Elî amaje bi hêza hunerê dike, huner hem dikare trawmayan temsîl bike hem jî dikare trawmayan pak bike. Trawma bi tohildanê, bi rikberîyên heyfildanê pak nabin, axivtinên Dr. Mûsa û Celadet vê angaştê romanê dipeyîftînin. Doktor dibêje: "Dadperwerî ew nîne zaliman bikujî, ew e ku tiştêkî cuda bixî nav rihê zulmê. Dadperwerî ew mosîqa ye cihê mirinê digire, ew awaz e cihê tirsê digire, ew nîgar e cihê êş û azarê digire..." (BMS, r. 228). Huner li gel bedewiyê dadperwerîyê çawa dibexşîne? Elî amaje bi hêza hunerê dike, huner mafê axivtinê dibexşîne însanan, bi axivtinê ra dîwarên bêdenkirinê tîne şikandin ku ew bêdenkirin pirî caran piştî xwe dispêre yasayan. "Mirov bi hawarekê bersiv dide ku digihîje ebediyetê û vedigere, ew hawar, hawara mirov e..." (BMS, r. 229). Ew hawar edebîyat bi xwe ye, rêya herî dirûst ya

hawarê, eşkerekirinê, pakbûnê edebîyat bi xwe ye. Însan ancax bi saya hunerê, edebîyatê ji alîyên xwe yê qirêj paqij dibin, dibin însanên saf. Roman li ser vê angaşte ava bûye û bi saya hunerê, nivîsê karakterên xwe dihewîne û aş dike. Celadet piştî salan, piştî gelek serpehatîyên trawmatîk di dawîya romanê da ji her kesî xatir dixwaze. Berî ku ji bo heta hetayê biçê Bajarê Mosîqarên Spî bi emdamên Tîpa Mosîqayê ya Gemiya Spî ra dicivin. Her kesî hemû alavên xwe yê mosîqayê anîye. (BMS, r. 700). Elî Şerefyar kitêba Celadet nivîsiye, Celadetê kopîyeke kitêbê bibe Okyanosa Hawarê. Elî Şerefyar piştî ku Celadet ber bi Bajarê Mosîqarên Spî diçe, winda dibe, bi salan kitêbê naweşîne. Bi salan li benda vegera Celadet dimîne, bi salan li benda nihênîyên dîtir dimîne. Di vê navê da du caran vedigere Kurdistanê. Li balafirgehan dide dû şopa Şaroxê Şarox. Li hêvîyê ye ku Daliya ji cîhekî derkeve.

Hemû meraqa van salên min ew bû ku ez vê tekstê bigihînim wî cihî ku Celadetê Kotir behsa wê dike, sînorek di navbera jîyan û mirinê de. Sînorek ku bikare ji wir ve, di navbera niha û ebediyetê de bilîze. Rojekê ji rojan piştî çar salên karkirina berdewam, min biryar da ku êdî her çawa be, divê ev teksta çap bibe. (BMS, r. 705).

Di dawîya romanê da Elî Şerefyar ji bo çapkirina kitêbê cardin diçe Kurdistanê. Diçe pêşîya wê hotelê ku niha avahîyeke modern ya sikûsar e. Ew kêlîya ku bikeve çapxaneyê xortek bangî wî dike û nameyekê radestî wî dike, gava vedike dibîne ku li xwarê nameyê nivîsiye ‘Celadetê Kotir’, nameyê naxwîne, dixê bêrîka xwe û dikeve dikanê. Ji Celadet, Celadetê Kotir, Celadetê Qeqnes xatir dixwaze. Ya ku bimîne yê nivîs be.

Romana Apê Min Cemşîd Xan Ku Hertim Bê Ew Li Ber Xwe Dibir jî giringîya nivîsê angaşte dike; lê belê ne bi awayekî eşkere. Cemşîd xan cara ewil di hevdeh salîya xwe da dikeve girtîgehê û şkenceyên xedar dibîne. Piştî wê şkenceyê, êdî wekî kaxizekî ye, êdî bayekî sivik jî wî dide li ber xwe û dibe. Ba tevahîya romanê û hemû serpehatîyên Cemşîd dide li ber xwe, ta ku hemû jîyana xwe li ser laşê xwe dide nivîsîn. Heta ku Cemşîd nekemile, heta ku Cemşîd ji trawmayên xwe xalî nebe, pak nebe yê nikaribe çîroka xwe qeyd bike. Sebeba vê yekê çî ye, ji ber ku Cemşîd ne carekê, bi caran biryar dide çîroka xwe binivîse lê her carî averê dibe. Rojekê dîsa Cemşîd xan biryar dide ku bîranînen xwe binivîse. Ev biryar Salar xan gelek kêfxweş dike, li gorî wî “ew daxwaza xan nîşana wêrekîyeke mezin û amadebûneke nehênî bû ji bo rûbirûbûna bi xwe re” (CX, r. 102). Lê balkêş e dewsa ku behsa serpehatîya xwe ya rasteqîn bike, behsa geşteke dike ku “ew serdarê keştîyeke mezin bûye, dêwên mezin hatine pêşberî wî, periyên avê ew xapandine, ketiye giravekê ku hemû xanimên lê dijîn gelek qeşeng bûne, li deverêkê dîlê cinawerekî mezin bûye ku bes çavekî wî cinawirî hebûye. (CX, r. 102). Li gorî Smayîl, xan çîroka rêwîtiya Odysseus bi tevlihevî nivîsiye. Nizanin xanê kîngê rastîya xwe qebûl bike, xanê kîngê vegere xwe? Herî dawî gava Cemşîd dîsa li ber bayê dikeve, vê carê zêde dûr naçe, ba wî dibe li milkê mesûlekî datîne. “Mesul endamê bîroyeke sîyasî ya partîyekê ji partîyên me yê mezin bû, navê wî Şasiwar Begê Hîcrî bû.” (CX, r.115). Şasiwar Beg, Cemşîd

dike qefesekê û di şahî û vexwendinên xwe da wekî meymûnekê bi kar tîne. (CX, r. 117). Piştra Cemşîd ji destan derbasî destên din dibe, di dawîyê da wî difroşîn kompanîyeke tirkan. Cemşîd xan li bajêrê listikê wek pêlîstokekê tê bikaranîn. Çaxê bi saya televîzyonê haya Salar xan ji vê yekê çêdibe, radibe diçe wî bajarî, piştî rojan bi planeke baş dikare Cemşîd ji wir birevîne. Tê malê, Cemşîd bes dixwaze bimire, ew qas ji rumeta xwe daketiye ku xêncî mirinê tu çareserîyê nafikire. Salar xan pêşnîyazî wî dike ku ji vî welatî biçe. Lê Cemşîd xan her cara ku diçe winda dibe, her tiştî ji bîr dike, loma naxwaze biçe. Dîsa bi pêşnîyaza Salar xan ressamekî tattoyan peyda dikin, ew ressam hemû çîroka Cemşîd xan li ser laşî wî dinivîse. Êdî biçe ku, yê çîroka xwe jî bi xwe ra bibe. Şevêkê Salar xan û Cemşîd xan ji hev xatir dixwazin û cara dawî Salar xan wî ber bi esman bilind dike û benî wî berdide. Cemşîd xan piştî geşteke dirêj ya di tevahîya Asyayê da li çîyekî bi cî dibe. Li wir însan xwedîtî li wî dikin û giranîya laşî wî hino hino zêde dibe û êdî li ber bayê nakeve, dikare bi tena serê xwe bimeşe. Elî di dawîyê da berê Cemşîd xan dide dîyasporayê, li hember kolonyalîzma domdar, trajedî û trawmayên domdar tu çareserî ne mimkun e, hemû hewldanên Cemşîd wî ber bi tarîyeke kurtir dikişînin; keda wî dibe keda bersîs. Em dikarin çîroka wî wekî çîroka Bextiyar Elî jî hilsengînin, ji ber ku Elî piştî ku diçe dîyasporayê dest bi romannusîyê dike. Salar xan van agahîyan ji nameyeke Cemşîd xan hîn dibe, ew şev bayekî xurt li derve heye. Ew şev Salar xan ji bayê ew qas ditirse xwe davêje nav malê û biryar dide ku çîroka Cemşîd xan binivîse. Cara ewil e ku Salar xan li ser navê xwe ji bayê ev qas ditirse, Salar êdî ne ew Salarê berê ye; piştî serpêhatîya, şahidîya bi salan Salar êdî çîrokbêjekî kemilî ye, divê êdî binivîse yan ne bayê cardin çîroka wan bide li ber xwe û bibe. “Di destpêka sal 1979an da gava Cemşîd xan cara yekê hat girtin temenê wî hivdeh sal bûn...” (CX, r. 120- 126). Salar, piştî wan salên dijwar û trawmatîk vediguhêre çîrokbêjekî. Celadet ji bo ku çarenûsa xwe biguherîne nade dû çareserîyên bêmane, êdî lingên wî erd digire. Qîmeta nivîsandinê û nirxa tomarkirinê dibe dawîya çîroka Cemşîd jî, Salar jî. Hasan Sun dibêje “Cemşîd bi saya nivîsê xwegiramîya xwe ji nû ve bi dest dixê.” (Sun, 2014, r. 107). Elî, pir êşkere amaje bi vê yekê dike, nivîsê bimîne. Cemşîd êdî xwedî hafiza ye, xwedî nasname ye û ya herî muhîm piştî ew qas trawmayan, pak dibe.

Encam

Hilsengandinên Freud û Cathy Caruth ya “Qudusa Azadkirî” ya Tasso ji hêla gelek rexnegiran ve hatiye rexnekirin. Tancred du caran Clorindayê dakuje. Freud ev kiryarên Tancred wekî “dubarekirina pasîf” dihesibîne. Ji hêla Caruth ve wekî “dengêkî paradoksî ku ji birînê derdikeve” hate binavkirin. Amy Novak dibêje ku ev nirxandin rê nadin xwendina serpêhatîya kesên din. “Ez difikirim ku çîroka Tancred, heke ew sehneya nivîsandina psîkanalîtîk be, êşkere dike ku axivtina trawmayê li ser jêbirina dengê êndin e.” (Novak, 2008, r. 32). Novak dîyar dike ku dengê êndin “dengê aporetic” e. Ji ber ku di çîroka Tasso da, Clorinda temsîla jineke Afrîkî ye ku ji cewhera xwe tê derxistin û ji bo zilamê spî kirasekî spî lê dikin. Clorinda du caran ji aliyê Tancred

ve tê kuştin, di her duyan da jî faîltîya Tancred tê tepiskirin û wekî mexdûr tê nîşandan. Faîltîya wî di bin navê trawmayê da tê meşrûkirin. Ev yek dike ku nîqaşek derkeve pêş. Gelo çîrokên trawmaya postkolonyal dikarin çî li qada psîkanalîtîkê zêde bikin? Ji ber ku teorîya trawmayê ya klasîk, ku sînorên wê li ser têngîhîştina trawmaya gelên Rojavayî ye, hem alîgir e hem jî dengên êndin nabihîze. Romanên Elî ji vê dualîteya kolonyalîst wêdetir in, dengên alternatîf pêşkêş dikin. Her çend di axivtin, xweîfadekirin û şîroveyên karakteran da anakronîzmên eşkere hebin jî dengê otantîk heye ku teknîkên vegotinê yên herêmî, rêbazên dermankirinê yên çandî dihewînin û ew cil û berg û dengê ku kolonyalîstan li wan bar kiriye ji xwe dikin. Romanên Elî bi van taybetîyên xwe dikevin nav cureya romanên trawmayê ya hemdem. Li gel ku tu carî enîyên şer û şîdetê bi rengê berbiçav ranaxê li ber çavan jî, lê balê dikişîne ser bandora bûyerên trawmatîk ên li ser jîyana sivilan. Bi bêdengkirina şer û komkujîyan ra di jîyana însanan da ji berê heya niha bandorên mayînde pêk hatine. Ew hewl dide ku bandorên mayînde yên kolonyalîzmê rave bike û nîşan bide bê ka çawa ew mîrata trawmatîk di navbera nîşan da hatiye veguhestin. Çand û hafizaya kolektîf ji alîyê kolonyalîstan ve yan tê herimandin yan ji holê tê rakirin. Trawma vediguhêre rûtînekê. Esmanê ku dagirker bi rengên xwe boyax kiriye, ne esmanê wan e. Di van metnan da şopa vê rûtîne bi hemû rengên xwe ve di nav vegêranê da xwe dide hîskirin. Ew esmanê derewîn tê qelaştin. Di heman demê da Elî her carî rêyeke pakbûnê jî dide pêşîya karakterên xwe. Karakterên Elî bi saya rêwîti, hogirtî, şîngirêdan û nivîsê serederî bi trawmayên xwe ra dikin û rêyên pakbûnê bi dest dixin. Ew rêyên pakbûnê di heman demê da kemilînekî jî dibexşîne karakteran û ya herî muhîm metnên navhatî yên Elî bi xwe trawmaeke muhîm pêk tînin, trawmaya gelekî temsîl dikin û şahidîyê dikin, bê ka ew gel çawa li serpîyan ma û xwe pak kir.

Çavkanî / References

Abdullah, Abu S. (2020). *Traumatic Experience and Repressed Memory in Magical Realist Novels: Speaking The Unspeakable*. Cambridge Scholars Publishing.

Arva, Eugene L. (2011). *The Traumatic Imagination Histories of Violence in Magical Realist Fiction*. Amherst, New York: Cambria Press.

Bentley, N. (2017). *Narratives of Trauma and Loss in Caryl Phillips's Crossing the River and a Distant Shore*. URL: <https://journals.openedition.org/ces/4448>. DOI: 10.4000/ces.4448. ISSN: 2534-6695 r:29

Bowlby, J. (1980). *Loss, Sadness and Depression. Attachment and Loss III*. London: Hogarth Press.

Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative And History*. Baltimore: Johns Hopkins UP.

Clewell, T. (2009). *Mourning, Modernism, Postmodernism*. London: Palgrave Macmillan.

Connerton, P. (2011). *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body*. Cambridge University Press.

Craps, S. (2013). *Postcolonial Witnessing: Trauma Out Of Bounds*. New York: Palgrave Macmillan

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders -DSM IV-TR. (2002). *Fourth edition, Text Revision*. Washington. DC: Published by the American Psychiatric Association.

Elî. B. (2012). *Apê Min Cemşîd Xan Ku Hertim Bê Li Ber Xwe Dibir*. (Wer: Besam Mistefa). İstanbul: Avesta.

Elî, B. (2014). *Qesra Balîndeyên Xemgîn*. (Wer: Besam Mistefa). İstanbul: Avesta.

Elî, B. (2015). *Êvara Perwaneyê*. (Wer: Besam Mistefa). İstanbul: Avesta.

Elî, B. (2017). *Hinara Dawî ya Dinyayê*. (Wer: Besam Mistefa). İstanbul: Avesta.

Elî, B. (2021). *Bajarê Mosîqarên Spî*. (Wer: Şehap Xalidî). İstanbul: Avesta.

Felman, S. û D. Laub. (Edt.) 1992). *Testimony. Crises Of Witnessing In Literature. Psychoanalysis And History*. New York. NY and London: Routledge.

Herman, J. (2015). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence From Domestic Abuse To Political Terror*. New York, NY: Basic Books.

Hunt, Nigel C. (2010). *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press.

Keown, M. (2007). *Pacific Islands Writing: The Postcolonial Literatures of Aotearoa/ New Zealand and Oceania*. Oxford, UK and New York, NY: Oxford University Press.

Kirmayer, Laurence J. & Valaskakis, Gail G. (2009). *Healing Traditions the Mental Health of Aboriginal Peoples in Canada*. Vancouver Toronto: UBC Press.

Knudsen, E. R. (2004). *The Circle & The Spiral: A Study of Australian Aboriginal and New Zealand Maori Literature*. Amsterdam: Rodopi.

Kurtz, J. R. (2018). *Trauma and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kübler-Ross, E. (2008). *On Death and Dying What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

LaCapra, D. (2001). *Writing History. Writing Trauma*. Baltimore. MA and London: Johns Hopkins University Press.

Madsen, Deborah L. (2008). On Subjectivity and Survivance Rereading Trauma Through the Hei Ofcolumbus and the Crown Ofcolumbus, Vizenor, G. (Ed.). *Survivance: Narratives of Native Presence*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Mbembe, A. (2001). *On The Postcolony*. Berkeley. Los Angeles, London: University Of California Press.

Mengel, E. Borzaga & M. Orantes, K. (2010). Trauma, Memory, and Narrative in South Africa. *Matatu Journal for African Culture and Society*. Number 38. Amsterdam- New York: Rodopi.

Mlodoch, K. (2014). *The Limits of Trauma Discourse Women Anfal Survivors in Kurdistan-Iraq Studien 34*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Najita, S. Y. (2006). *Decolonizing Cultures in the Pacific: Reading History and Trauma in Contemporary Fiction*. New York, NY: Routledge.

Novak, A. (2008). *Who Speaks? Who Listens? The Problem of Address in Two Nigerian, Trauma Novels Studies in the Novel*, Volume 40, Numbers 1 & 2, Spring & Summer 2008.

O'Connor, E. (2003). Preface For A Post-Postcolonial Criticism. *Victorian Studies*. 45: 217–46.

Peeren, E, & Blanco María del P. (2013) (Ed.) *Introduction: Conceptualizing Spectralities. The Spectralities Reader: Ghosts and Haunting in Contemporary Cultural Theory*. New York: Bloomsbury.

Peeren, E. (2014). *The Spectral Metaphor: Living Ghosts and the Agency of Invisibility*. New York: Palgrave Macmillan.

Sun, H. (2014). *Kürt Romanında Travma ve Psiko-Politik Çevrelenmişlik: 2000'den Sonra Yazılan Kürt Romani*. (Teza çapnebûyî). İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırmalı Edebiyat Yüksek Lisans Programı. İstanbul.

Visser, I. (2012). The Trauma of Goodness in Patricia Grace's Fiction. *The Contemporary Pacific*. 24 (2), 297–321.

Visser, I. (2015). *Trauma Theory and Postcolonial Literary Studies. Humanities*. 4. 250–265; doi:10.3390/h4020250.

Visser, I. (2018). *Trauma in Non-Western Contexts. Trauma and Literature*. J. Roger Kurtz (Ed.). Philadelphia: Drexel University.

Vizenor, G. (2008). *Survivance: Narratives of Native Presence*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Extended Abstract

The use of the concept of 'trauma' for psychological damage in addition to physical injuries after the great tragedies experienced in the nineteenth century caused researchers and critics to attribute an interdisciplinary meaning to the concept. Especially after the First World War, the symptoms displayed by veterans returning from war, then veterans returning from Vietnam; the devastation caused by the Second World War and the situations and stories of victims and witnesses who survived the Holocaust expanded the boundaries of the concept considerably. The concept reached a breadth of scope that also defined many sociological conditions, including psychological disorders that had not been diagnosed before. The behaviors displayed by witnesses, victims and even perpetrators after many tragic events experienced in the world were gathered under the umbrella of PTSD. Although these behaviors could not be clearly placed in certain patterns, they showed some common characteristics. Behaviors such as silence, hysterical behaviors, long-term mourning, loss of ties with society, forgetting or suppression, trembling, and a sense of insecurity were exhibited. Although experts state that trauma inhibits a person's ability to narrate and speak, literary texts in particular have become the corpus of important research with their mission to refute this discourse. Cathy Caruth, Shoshana Felman, Dori Laub and Dominick LaCapra, who are among the deconstructionists developed trauma theory, have particularly focused on literary texts in their studies. With the developing world, one of the most debated topics has been coloni-

alism and postcolonialism, and the concept has gained many new dimensions. The most important objection of postcolonial researchers and critics was this: Classical trauma theory does not have a sufficient perspective to understand people in colonies. Another issue at the center of these discussions was methods of coping with trauma and methods of recovery. Classical trauma theory particularly emphasized therapeutic methods; however, this was not seen as a very possible path of recovery, especially for colonies and all marginalized and disadvantaged people. At this point, local beliefs, cultural codes, local narrative forms, forms of mourning, festivities and rituals were accepted as the paths of recovery that trauma theory considered. Postcolonial critics, in particular, have focused their studies on the effects of local codes on post-traumatic recovery, and in this context, non-Western literature and narratives have gained great prestige because literary works provide the opportunity to understand the tragedies experienced by indigenous people and all othered individuals and collectives, their subsequent traumas, and how they cope with these traumas; and to hear about what happened from them.

In this study, we aimed to determine the methods of Eli and her characters to cope with trauma and recover by focusing on five of Bextiyar Eli's novels. The novels *Hinara Dawî ya Dinyayê*, *Qesra Balîndeyên Xemgîn*, *Êvara Perwaneyê*, *Bajarê Mosîqarên Spî û Apê Min Cemşîd xan Ku Hertim Bê Li Ber Xwe Dibir*, which are the subjects of our study, contain many tragic events. The Helebce massacre, internal conflicts, great migrations, endless wars, gender and religion-centered problems and many other issues cause the characters of the novel to experience never-ending traumatic situations. In these novels, the traumas are event-centered but rather insidious and intergenerational. These texts, which we consider to be both trauma novels and postcolonial novels, offer the opportunity to record the memory of a society and to witness the traumas experienced by a society on an individual and collective basis. In these novels, Eli tries to heal his characters through various methods instead of burying them in post-traumatic silence. Some find ways to heal, albeit relatively, after journeys, some through friendships, some by trying to live the un-lived grief, and some by choosing to write. Another important point is the author's mission, which is that with these texts, the author rejects post-traumatic silence and tries to make visible the great tragedies and traumas experienced by the society he is a member of, the Kurds, which we can also consider as the author's method of coping with trauma. Writing and storytelling both develop empathy and tolerance, make the invisible visible, and enable people who have lost touch with the world to enter into dialogue with others. We believe that the novels in question, which are the subject of our study, convey these concerns and contain these qualities.

كورد د هزروبیرین كوردناسی بهریتانی میچهر سونی (Major Soane) دا

The Kurds in the British Kurdologist Major Soane's Views

Karwan SALIH

Karwan SALIH | 0000-0001-9116-1843 | salih.waisy@uoz.edu.krd
Dr., The University of Zakho

Citation:

Salih, K. (2024). كورد د هزروبیرین كوردناسی بهریتانی میچهر سونی (Major Soane) دا. *Nubihar Akademi* 22, 127-160. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1561652

Research Article	Research Article
Submission Date	04.10.2024
Acceptance Date	10.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

كوردناسين رۆژئاڤايي ژ ئهوان بين بهریتانی رۆله کي گرنگ دديارکرن ميژووييا کوردان و رهوشا ئهوان يا سياسي، ئابووری و کومه لايه تي و زمانی گيرايه، چونکي ئه هاتينه دناڤ کورداندا و رهوشا ئهوان ب چاڤين خو ديتيبه، ديسان ئهوان ههولدايه خو فيري زمانی کوردان بکن، داكو پتر شاره زايي کاودانين کوردان بن و ب هویری ل سهر هه می لايه نين گريډايي ب رهوشا کوردان نڤيسه هزره بيرين خو نڤيساينه، ئیک ژ ئهوان کوردناسين بهریتانی بين گه له ک لسهر کوردان و زمانی کوردی نڤيسايي ميچهر سونه، پيگه هي ئه وي دناڤ کوردناسان دا زور بهرچاڤه، ژ بهر هندی ب فهر هاتيه زانين فه کولينه کا ديروکی لسهر هه ولين ئه وي ل دور کوردان بهيته نڤيسين. ئارمانجا سه ره کی يا فه کولينی ديارکرن هزره بيرين ميچهر سونی ل دور بارو دوخين کوردان و زمانی کوردينه، ژ بهرکو ئه وي ب شيويه کي بهر فرده لسهر ئه فان بياڤان کارکيبه. دگهل نڤيسينا خو ئه ف فه کولينه هه ولدهت بهر سفا چه ندين مژارين ب بابه تي فه گريډايي بدهت مينا بوچوونين ميچهر سونی لسهر رهوشا کوردان چاوانن؟ ب چ شينواژ ئه وي بهر يخودايه کوردان و رهوشا ئهوان يا ئابووری و سياسي؟ ئارمانجا ميچهر سونی ژ به لاکرنا رۆژنامه يا پيشکه قتن چ بوو؟ بوچ ميچهر سونی خو فيري زمانی کوردی کرييه؟ چاوا ميچهر سونی باسي ژنين کورد مينا عاديله خانم کرييه؟

Peyvên Sereke

كوردناسيا بهریتانی، كورد، زمانی كوردی، رۆژنامه يا پيشکه قتن و ميچهر سون

Abstract

The western Kurdologists especially British played a key role in showing the Kurdish history and their condition of political, economic, society and Language, as they left among the Kurds and witness their conditions, the attempted to master the Kurdish language as they desired to have knowledge on the Kurdish situations so they wrote all aspects that related to the Kurdish situations from their views, one of these British Kurdologist had played significant role on writing the Kurdish and their language is Major Soane, his position among the Kurdologist is greatly appeared, as a result this subject is being chosen to show his viewpoints on the Kurds. The main objectives on this study is to depict Major Soane's point of views upon the Kurdish conditions and language as he paid much attention on these aspects. Within its writing this study attempts to answer some key questions that related to this subject such as Major Soane's point of views on the Kurdish situation? How he viewed the Kurds and their socio-political situation? What were major Soane's objectives behind of publishing Peshkawtin (development) newspaper? Why Major Soane learnt Kurdish Language? How he viewed the Kurdish women for instance Adala Khanim?

Keywords

British Kurdologist, Kurds, Kurdish Language, Peshkawtin newspaper, Major Soane.

دهستپیک

دانه نیاسینا کوردان ژلایسی کوردناسین بهریتانیفه دیرۆکهکا دوویر و دریز هیه و بیگومان کومهکا نه گهران بووینه جهی سه رنجراکتیشان و گرنگییدانا گهروکین بهریتانی ب کوردان ، و هندهک ژ گهروکین بهریتانی د نهجامدانا پروسهیا نیاسینا کوردان دا گههشتنه ئهوی یهکیه یوکورد میلهتهکی جیاوازن و هه لگرا تایه تمه ندیین جیاوازن و ژلایسی گهروک و سیاسه تمه دارین بهریتانی یفه چه ندین فه کولینین بهر فرهه لدور کوردان هاتینه نهجامدان و سه رجهم لایه نین ژانا کوردان باس کرینه ، ئیک ژهوان کوردناسین بهریتانی حاکمی سلیمانینی (میچەر سون) بوو ، له ورا ب فه هاتییه دیتن، کو فه کولینهک لدور ژانا ئهوی و هزروبیرین ئهوی دهربارهی کوردان بهیته نفیسین .

ئارمانج ژ ئهقی فه کولینی دیارکرن و زانینا دیرۆکا کوردایه د هزروبیرین زانین بیانیدا نهخاسمه یین میچەر سونی، ژبه رکو گهلهک ل سه ر دیرۆکا کوردان نفیساینه و هزروبیرین خو لسه ر دیرۆک و کهلتوری ئهوان داینه دیارکرن.

ئهف فه کولینه ژ دهرازینکهک و چوار پشکا پیکدهیت. د دهرازینکی دا کورتییهک لدور دهرکهفتنا زانستی کوردناسی و گرنگیدانا سیاسه تمه دار و گهروکین بهریتانی ب کوردان هاتییه ئامازهدان. د تهوهری ئیکی دا ژیانمهیا میچەر سونی و کارین ئهوی یین زانستی دهربارهی کوردان هاتییه کرن. تهوهری دووی ژ خالان تهوهران پیکدهیت ، د خالا ئیکی دا باس ل دیرۆکا کوردان هاتییه کرن ژلایسی میچەر سونی فه ل ههمی ئهوان قوناغین میژووی یین میچەر سونی باس کرین (نافین ، نوی ، هه فچه رخ) و د خالا دووی دا باس ل رهوشا ئابووری و کومه لایه تییین کوردان د هزروبیرین میچهری سونی فه هاتییه کرن. د تهوهری سیی دا باس ل کاریگه ریییا ریکهفتنامه و پهیمانین نیقدهولهتی لسه ر کوردان کرییه و دگه لدا باسی پيشهاتین سیاسی یین ئهوان هاتییه کرن. دیسان د پشکا چوارئ دا د باسی به لاکرنا رۆژنامه و گرنگییدانا سونی ب زمانی فه هاتییه باسکرن.

سه بارهت ژیده رین فه کولینی پشتبهستن لسه ر په رتووکین زمانی کوردی و عه ره بی و چه ندین ژیده رین ئه لکترونی و نامه یا ئه کادیمی و رۆژنامه و گوڤاران هاتییه کرن و فه کوله ری مفایه کی مه زن ژ په رتووکا میچهری وه رگرتیه یا بناقی (سلیمانی ناوچه یه کی کوردستان) کو ژ زمانی ئینگیزی بو زمانی کوردی هاتییه وه رگیران هه ره وسا مفا ژ په رتووکا رۆژنامه یا (پیشکهوتن) یا سونی ب زمانی کوردی به لاف دکر هاتییه وه رگرتن.

رینبازا ئهف فه کولینه پیهاتیه نهجامدان رینبازا شرؤفه کرنا چه ندایه تیا میژووییه، ژبه رکو لدویف ئهقی رینبازی دئ شین بدروستی هزروبیرین سیاسه تمه دار و کوردناسی بهریتانی لدور

دیروکا کوردان و گرنگییدانا ئەوی ب زمانى کوردى دیا دیار بکەین. دیسان دى لدويف ئەفى ریبازى مەرەما مێجەرى سۆنى ژ خو نيزیکرنا دگەل سیاسەتمەدارین کورد، گرنگیدانا ئەوی ب زمانى کوردى و دەرکرنایا رۆژنامەیان ب زمانى کوردى چ بوو، چونکی دگەل کارى خو وەک حاکمى سەربازى یى بەریتانیا ل سلیمانى ئەوی هەولدابوو چەندین رۆژنامەیان بزمانى کوردى بەلاڤ بکەت و گرنگی ب زمانى کوردى بەت.

1. دەرزانیک: کورتییە کادیروکی لدۆر پەیدا بوونا کوردناسیى ل

بریتانیا و گرنگیا ئەوان ب کوردان

دەرکەفتن و گەشەکرنا پیگەهى کوردناسیى ل بریتانیا لئافەرەستاسە سەدئ نوزدئ . کورد ژ ئەوان ملەتین کەقنە یین رۆژەلاتا نافرەستاستن و کوردستان ژى بەشەکی بەرفرە ژئەفى بەشى پێک دئینت، بەلى دگەل ئەفى چەندئ دەرکەفتنا کوردا گرنگیا رۆژئاڤایا ب رۆژەلاتى هەتا سەدئ نوزدئ ل چارچوڤەکی بەرتەنگ دا بوو، چونکی رۆژەلاتناسى بابەتەکی هزرى و مەعریفیە ل ناڤ جەرگى مەملانى و بەر ئیک کەفتنا شارستانیه تا رۆژەلاتى و رۆژئاڤای ژ دایکبوویە، ئەو پێشکەفتنن سیاسى و ئابوورى و کەلتورى نە رۆژەلاتى و رۆژئاڤای نيزیکى ئیکودوو دکن و دبیتە ئەگەر نیاسینا رۆژەلاتى بۆرۆژئاڤای زیدەتر بکن، و دگەل ئەفى چەندئ کو سنورى راستەوخو یى کوردستانى دگەل رۆژئاڤایدا بوویە، خودان قەوارەیهکی سیاسى و سەرەخو یا مەزن بى کو ئەڤە هوکارەک بوو بۆ نيزیکبوونا سیاسەت و دیپلوماسى و بازرگانى دگەل رۆژئاڤایدا. ئەڤە ژ لایەکیڤە و ژ لایەکی دیتەرڤە زمانى کوردى زمانى نەتەوهیى بوو نەک زمانىسیاسەت و ئەدەب و فەرەنگى بوو (Ahmed, 2014, 14).

پەيوەندى دنأقبەرأ ئیمپراتوریەتا بریتانى و بەشى رۆژەلاتى کو دبیزنئ (رۆژەلاتا نافرەست) دزڤریت بووسەدئ هەڤدئ، دەمى ئەدەبیاتین کوردناسیا ئینگلیزان دا ل هەردوو سەدەین هەڤدئ و هەژدئ دا دەرکەفتیه، بەلى ب شیوەک دروست و دمیژوو یاراستەقینە دا کوردناسى ژ لایى بەریتانیا ئە دزڤریتبوو سەدئ نوزدئ، کو سەردەمەک بوو ژ دەستکەفتین مەزن دبواری کوردناسیا بریتانیدا، کو شاندهک ب ناڤى سیرجۆن مالکۆلم (۱۷۶۹_۱۸۳۳) ب نوینەرأتیا ئیمپراتوریەتا بریتانى دچیتە ئیرانى، کو ژمارەیهکا مەزن ژ پەسپۆرینسیاسى و راویژکاری دگەل دا بوویە، ئیک ژ ئەوان (جۆن مەكدۆنالد کیننیر John McDonald Kinnear ۱۷۸۲_۱۸۳۰) بوو، کو شیرەتکاری جۆنمالکۆلمی بوو، لەوړا ل ئەڤیره دەیتە دانان سەدئ نوزدئ بەدەستپیکا میژوو یا کوردناسیا بریتانى (Abdullah, 2022, 37-38).

بـو و ئیکه مـین جـار زاراقـی کوردناسی ل سـالال (1769) ل قاموسا ئینگلیزا (ئوکسفورد Oxford) دهرکه فـتیه ،پاشی ل سـالال (1828) ل قاموسا ئه کادیمیا فـره نسی دابکاره اتیه ، مه به ست ژ زاراقی کوردناسی لدویف ئه وان دویچـ وونین ئه وروپیـ ان ئه نجامـ داین ئه و گـل و نه ته و نه یـ دکه فـه روژه لاتی کیشورئ ئه وروپا، کولدویف ئه فـیچه ندئ ئه وروپی ژئ هاتینه دابه شکرن لسه سـی به شاننه ژئ (روژه لاتا نزیک ، روژه لاتا نافه راست ، روژه لاتا دوویر) (Hawraz, 2003, 11)

سه باره ت پیگه هی کوردا ل روژه لاتناسیا بریتانیدا،هنده ک بوچوون هه نه، کو دیاردکن ئیکه م ئاشتی دناقبه راکورد و ئینگلیزان دا فه دگه رت بو سه رده می شه ری خاچپه ریسان ، لدویف ئه وئ چهنئ ژماره به کا زورا کوردا بسه رکرده تیا سه لاهه ددینئ ئه یوبی و ئینگلیز ژئ ب سه رکرده تیا پاشایی بریتانی (ریچارد شیردل-ریتشارد قلب الاسد Richard the Lionheart 1157_1199) ل به ره یئ ئه وروپیا پشکداری دئه فی شه ریدا کریبه ، سه رنج راکیشانا ئینگلیزان بوو کوردا دزفرت بوو که لتووری کوردان، به لیته ف بوچوونه راستی نینه، چونکی دئه وی دمیدا بتنیقایی موسلمانان یان تورکان ژ لای بریتانیا فه هاتیه، به لی دراستیدا ده ستیقا به رژه و نه دینئ ئینگلیزان بکوردان دزفرت بوو نافه راستا چه رخی نوزدئ (Ahmed, 2014, 53) . ل ئه وان گه شتین ئینگلیزان ئه نجامداین (جۆنمیلدهال John Mildenhall 1560_1614) ل ئیکه مین گه شتیارین ئینگلیز بوو کو ل سالا (1599_1600) ل دووماهیا سه دئ شازدئ و ده ستیقا سه دئ هه فدئ گه شته ک بوو ئیمپراتوریه تا هندستانی ئه نجامدیه و پاشی سه رده نانیمپراتوریه تا ئیرانی و ئیمپراتوریه تا عوسمانی کریبه ، ل سالا (1625) ل له نده ن چاپکر ب نافئ کوردستانده ربا زکریبه (Abdullah 2022,14)

ل سالا (1581) ل بازرگانی له نده نی (جۆن نیوبری John Newberry) گه شته کی ئه نجامدئ ل روژه لاتا نافه راست به ره ف ده فـه رین کوردستانی، ل سالا (1583) ل چهنئ بازرگانه کین دی گه شتا خوه ئه نجامدنه ن ژ ده ریا نافه راست وکه نادفی به ره ف هندستانیقه ب ریدکه فن و چهنئ ده فـه رین کوردستانی رادچن ، ئیک ژئه وان بازرگانان ژئ ب نافئ (رالف فیچ Ralph Vitch) بوو ژ میسوپوتامیا زفری و سه رده نانا موسل و ماردین و ئورفه کریبه .

که سه کی دی یئ بریتانی ب نافئ (أ.هاملتون A. Hamilton) بوو، کاپته کی سکوتله ندی بوو ، ل سالا (1721) ل ئه فان ده فـه رئ گه ریایه و هویریبنین گه شتا خوو تومارکریه ، کو تیدا به حسی ناوچه یین کوردستانی دکه ت. دیسان جون ماکدونالد کبیر کوسه رکرده کی سیاسی یئ کومپانیا هندی بوو ل روژه لاتیدناقبه را سالین (1813_1814) ل ب مه رده ما کومکرنا زانیاریان گه شته کی ئه نجامدده ت بوو ئاسیا بچووک وئه رمه نستان و کوردستانی، هه ر ب ئه فی نافئ به لاف کریبه کو تیدا به حس ل ئه وئ چهنئ دکه ت، کو گه له ک باژیرینمه زن ین کوردستانی ده ربا زکریبه و

ل دهمی زقرینا خوورپورتهکی دهربارهی گهشتا خوو ددهته کومپانیا هندی یاروژهلای، کو بهحس ل نهخشی کوردستانی و دهقرین ویدکته (Ahmed, 2014, 54-57).

2. ژیاناما میچرسونی

ناقئ ئهوی بین دروست (ئیلی بانسته سونه Ely Bannister Soane) ل ۱۶/۸/۱۸۸۱ ل (کنزکت Kensington) ل بهریتانیا ژ دایک بویه، ناقئ بابئ ئهوی (ولیم سون William Soane) و دهیکا ئهوی (ماری سیکل Mari Cycle)، ژ ئهگهری مرنا بابئ ئهوی بناقئ میچر سون هاته نیاسین و ههژاروبونا ئهوان ل سالا ۱۸۸۹ چوو قوتابخانهیا (مهتران لاسیمر Bishop Latymer's) و ل سالا ۱۸۹۵ چوو قوتابخانهیا لاسیمر یا جیهانی و ههتا ژیبئ ئهوی دبیته (16) سال ل ویری دمینیت.ل سالا ۱۸۹۶ و ۱۸۹۷ خلات و پلهیا شهرهفی وهرگریه، ل سالا 1898 بریار دابو سهرا دهقرین پوژهلایا ناقین بدهت. ل سالا ۱۹۰۲ی ساخلهتی زمان زانین لدهف پهیدابویه (Rauf, 2018, 72-77; Rasheed, N.D, 149).

میچرسون ب ناقئ (غولام حسین شیرازی) ل وهلاتی مه وهک جاسوسهک هاتیه بهحس کرن، بهلی ئهو ئیکه ژ روژهلانتاس و گهروکفانا خزمهتهک مهزن دیوارین ئهدهب وروژناماو خواندن و کهلتوری کوردی کرییه. ل سالا ۱۸۹۸ (زانکویا کامبریج Cambridge University) خواندییه و خلاس کرییه، سونی ل دهستییکا ژیانا خوو یا گهنجاتییه ههزا فیرونا زمانین روژهلایان ههبوو، هه ژبهر ئهقی چهنئی ل سالا ۱۹۰۲ سهرهدانا ئیرانی دکته و ل تههرانوکه ژمیریاری بانکا شاهنشاهی کاردکته لدویف دا دچیته باژیری شیراز ول ویری خوو فیتری زمانی فارسی دکته. ل سالا 1903 دهست ب وهرگیرانا چوارینهین هوزانقانی فارس (عومه ر خهيام) دکته و ل سالا 1904 دچیته بوشههر و پاشی شیراز و دبیته ژمیریاری بانکا شاهایهتیا ئیرانی و ل سالا ۱۹۰۵ی دچیته شهرو ل ئهویری لسهرمهزههبی جهعفری دبیته موسلمان، ل سالا ۱۹۰۶ی وهک ریقهبهری بانکی ل کرماشان کارکرییه ل ویری گهلهک ب باشی خوو فیتری زمانی کوردی دکته و زانیاریا لسهر کوردان کوم دکته.ل سالا ۱۹۰۷ی دزقریته بهریتانیا پاشی دهست ب گهشتا خوو یا ب نافودهنگ دکته ل ئیستهنبولی ب ناقئ (غولام حسین شیرازی) زانیاریین هویر لسهر میژوو و جوگرافیا و داب نه ریتین گهلی کورد کوم دکته وئهفه د پهرتوکهکی دا ل ژیر ناقو نیشانین (گهشتهک بو وهلاتی میسوپوتامیا و کوردستانی) ل سالا ۱۹۱۲ی بهلاف دکته (Mustafa, 2019; Abdullah, 2016).

ل سالا ۱۹۱۶ ل گهل لهشکهری بهریتانیا دچیته باژیری بهسرا ول ویری روژنامهیا (بهسرا تایمز) ب زمانی ئینگلیزی و عهرهبی و فارسی دهردئخیت. ل سالا ۱۹۱۸ی ل باژیری بهغدا روژنامهیا (تیگههشتتا راستین) ب هاریکاریا (شوکری فهزلی) دهردئخیت و (۶۷) ژماره ژئ بهلاکرن.ل سالا ۱۹۲۰ی سون حاکمی سیاسی بین بهریتانیا بوو ل سلیمانین، چاپخانهکی دروست دکته ب سهپرشتیا ئهوی و ب ههفکاریا هندهک رهوشهنبیرین باژیری سلیمانین روژناما

(تیگه‌یشتنی راستی و پیشكه‌فتن) دهردیخت، روژنامی گرنگی ب بیافین سیاسی و كومه‌لایه‌تی و ئەدهبی و ره‌وشه‌نبیری و میژوویدایه ب گشتی (۱۱۸) ژماره ژئ به‌لافكرن. زیده‌باری هندى ئەف روژنامه ژ لایئ ئینگلیزان فه دهركه‌فتیه به‌لى گرنگیه‌كا زیده ب گه‌لى كورد دایه، چونكى میژوویا رویدانین وی سهردهمی كوردستان و باژیرین دی ین كوردستانی توماركرینه گرنگی ب زمان و ئەدهب و میژوویا كوردا دایه بوینه بناغه‌یی چه‌سپاندنا روژنامه‌یان ل باژیری سلیمانی، زیده‌باری ئەوان هه‌می روژنامه‌یین پشتی روژنامه‌یا پیشكه‌فتن به‌لاف بوین مفا ژ ئەزمون وشوواز و نافه‌روكا ئەوان روژنامه‌یا وەرگریه (Mustafa, 2019; Abdullah, 2016).

میچهرسون ئیکه‌م كه‌س بوو ترومبیل ل سلیمانی داهینای، و پتر ژ كوردان شاره‌زایی دزمانی كوردی دا هه‌بویه، نقیسه‌نك د ژماره‌یا (۴۵) ل روژا ۳ ئازاری ۱۹۲۱ دروژنامه‌یا پیشكه‌فتندا به‌لافكر بوو: مه‌جید كورئ عه‌لی هه‌ماوه‌ندی ژیبی ئەوی (۲۷) ساله و كه‌سه‌ك سمبیل دریژ و مبین ئەوی سورن گوت هه‌ر كه‌سی دهنگوباسین ئەوی مه‌جیدی بگه‌هیت من ك ل كیفه‌یه و بینیه ده‌ف من یان بگه‌هینیه حكومه‌تی دئ (۳۰۰) روپیان وەرگریه (Salih & Salih, 2011, 174). میچهرسونی ل سالای ۱۹۱۸ ئ شیا روژنامه‌یا به‌یز یا (تیگه‌هشتنا راستی) ل باژیری به‌غدا دهردیخت^ا، ژ ئەگه‌ری بارو‌دو‌خین سیاسی و تیکچوه‌نا په‌یوه‌ندی دناقه‌را به‌ریتانیا و شیخ مه‌حمودی دا روژنامه‌یا ئەوی به‌رده‌وام نه‌بوو، به‌لى دهمی دهركه‌فتنا ئەوی گرنگیه‌كا مه‌زن هه‌بوو، چونكى د ئەوی دهمیدا خه‌لك ب زمانى فارسی یان تورکی د ئاخفتن یان ژى نه‌ خوینده‌وار بوون، خه‌لات بو هه‌ر نقیسه‌ره‌كى كورد ته‌رخانكر بوو كو بابه‌تا بو روژنامی فریکه‌ن و خه‌لات پیک ده‌ات ژ (۲۰) تا (۳۰) روپیان پیک ده‌ات. میچهرسون ئەفسه‌ره‌كى به‌ریتانی بوو ل جهی (میچهرنوئیلی Major Noel) کارکرپیه، شیخ مه‌حمودی حه‌فید نامه‌یه‌كى بو (سیر ئارنولد تالبوت ویلسونی Sir Arnold Talbot Wilsoane) فریدكه‌ت كو دوی دهمیدا حاكمی عیراقی بویه كو پشتی هینگى بویه سه‌روك وه‌زیری به‌ریتانیا داخاز ژیکر ل ژیر ده‌سته‌ه‌لاتادارییا به‌ریتانیا ده‌وله‌تا كوردی بو دروست بکه‌ت، هه‌ر دوی نامه‌ییدا داخاز ژیکر نوینه‌ری خوو فریکه‌ن سلیمانی ویلسونی ژى داخازا شیخ مه‌حمودی قه‌بول كر میچهرنوئیل کره حاكمی سیاسی بی كه‌ركوك و سلیمانی (Chaw, 2021, Major Soane).

ئارنولد ویلسونی میچهرسون پالدا بی لیپرسین هه‌نارته سلیمانی هه‌می کارکرنه ده‌ستی دا به‌ری هاتنا سۆنی ب چه‌ند روژه‌كا بو هاتنا سونی کارین پیدفی هاتنه ئەنجامدان، گرینه‌واسی شیخ مه‌حمود ئاگه‌هدار كر بو پیشوازیی چ پیدفی بکه‌ت ئەنجامده‌ت پتر ژ (۵۰۰) سوار چاکان و (۱۰۰) پیاده و گه‌له‌ك جادر ل ده‌شتا موشیر ئاوا دانان، چاقه‌ری حاكمی نوی بون حاکم گه‌هشت ژ فروکخانی هاته‌ خوار به‌ری خوه‌دا جادران و چوو ده‌ستین هه‌میان و ب هیچ شیوه‌یه‌کی به‌ری خوه‌ نه‌دا ده‌سته‌ه‌لاتداران به‌لى حوکمدار شیخ مه‌حمود ئەو ناسکرن پاشی

حوکمداری جادر و میتهقان بجه هیلان و زفریقه سلیمانین ژبلی بهریتانیا کهس نه مابوو ویری (Xowaca, 2013, 28).

ل سالان ۱۹۲۲ نه خوشیا (سیلی) ل دهف سۆنی په یادابیت نه چاردبیت بزفریته له ندهن، پشتی وهرگرتنا چاره سه ری حکومهت ژ بۆ مه ره ما گه شته کی دهنیریته ئه فریقیا وهک وه فاییهک ژ بهر کارین ئه وی بین گرنک ژ بهر کو نه خوشیه کا گران گرتبوو. ل سالان ۱۹۲۳/۲/۲۲ لدهمی زفرینا ئه وی ژ ئه فریقیا بۆ له ندهن ژ ئه گهری خرابیوونا باری ته ندروستیا ئه وی ل ناڤ گه شتی دمريت و تهرمی ئه وی دهافیزنه دناڤ ده ریای دا (Mohammed, 2019; Rauf, 2018, 78).

هه ژبیه ئاماژه بهندی بدهین راسته میجر سۆن سه ربازهک، دیپلوماتکارهک و پوژه لاتناسه کی بهریتانییه دگه ل کارین خو بین له شکه ری و سیاسی گرنگی ب نفیسینا راپورتان بۆ وه لاتی خۆدایه و دگه ل هندیدا هه ولدایه ب شیوهیه کی تیروته سه ل لسه ر کوردان ب تابه تی لدۆر زمانی کوردی بنفیسیت و باسی رهوشا کومه لایه تی، ئابووری و سیاسی یا کوردان یا کری، ژ بهر هندئ دئ ل ئه فی هه کولینیدا به ریخۆدهین ددینا ئه وی لدۆر رهوشا ئابووری، کومه لایه تی و کاریگه رییا په یمان و ریککه فتنامه یین نیقه دهوله تی و رۆلی ئه وی دپیشه برنا پوژنامه گه رییا کوردی.

3. زمان و دیرۆکا کوردان د هزرۆبیرین میجره سونیدا

3.1. زمان و کهسایه تییا کوردان د هزرۆبیرین میجره سونیدا

میجره سونی گرنگیه کا مه زن ب کوردان و زمانی ئه وان دایه و شاره زاییه کا تمام دزمانی کوردیدا هه بوییه، ژ ئه گه ری ئه وان گه شتین ئه نجامداین وهکی (ره فیق حلمی 1898-1960) دبیره وه ریین خۆدا دبیت: "میجره سون دئوئ گه شتا بوو کوردستانی ئه نجامدای بۆ ماوه یه کی زور ل سلیمانین و هه له بچه مابوو، زمانی کوردی ب ته مامی فیربوو" (Rasheed, N.D, 156-157). هه ره سا میژونفیس کورد (مه مه د ئه مین زه کی 1880-1948) ل (خولاسه یه کی تاریخی کورد و کوردستان) دا دهر باره ی کورد زانییا میجره سونی دبیت: "زیده تر ژ کورده کی زمانی کوردی دزانی ژ زانیه کی کورد زیده تر شاره زایی دزمانی کوردیدا هه بوییه" (Ahmed, 1978, 104). دیرۆکنفیس کورد (که مال مه زه ره ئه حمه د) خۆیاکریه ب ئه فی چهندی دیار دبیت پیندقیه ژ هه می لایه نقه به ریخۆدهین سۆنی و دشین خۆیا بکه ین وهک مروقه کی ئارمانجا ئه وی ئه و بۆ بیه (لۆرانسی کوردی) مینا فه رمانبه ره کی، زه لامه کی ئازا، زانا و شاره زا دگه ل هندیدا سۆنی دهسته کی بالا دزمان و پوژنامه فاندیدا هه بوو (Ahmed, 1978, 107).

میجره سونی ئه ف کاره بۆ رومه تی دکرن خوو دیارکر دۆستی کوردایه و گرنگی ب کوردان و زمانی کوردی ددهت، به لی ئه ف چهنده هه می لسه ر خاترا کوردان نه بوو، به لی ل

سلیمانیه گهلهك كه سین تورك هه بون ، میجرسون ل دژی ئەوان بوو ب ههولو گرنگییدانی ب زمانی كوردی دتیا بهرهنگارییا توركان بكت و ئەف چالاکیه ژی بتنی دناف سلیمانیدا هه بوو و ریک نهان ل چ جهین دی ئەف جوره چالاکیه بهینه ئەنجامدان (Rasheed, N.D, 156-157).

میجرسون وهك مهلا ئەحمده عه ره بی بوو كه سهكی بهرنیاس بوو و ب نافودهنگ بوو ل مزگه فتا مه زنا سلیمانیه ژبه ر كو په یفا (عه ره ب) پیقه بوو ژ سلیمانیه هاته دهرئخستن ب په یفا كوردینیه هاته ل قه له م دان، هه ژیه بیژین ئەو چالاکیین میجرسونی ئەنجامداین، ژبه ر كوردان نه بوویه چونکی میجرسون دوژمنی شیخ مه محمودی بوویه هه ر ژبه ره ئەفئ چه ندی میژوونقیسی كورد كه مال مه زه ره ئەحمده دبیتیت (میژوونقیسی ب نافودهنگی عیراقی (عبدالرزاق هه سه نی) میجرسون ب ماموستا و هانده ری كوردان دانا، به لی ل ئەفیرئ ناییت كو ئەم چ جارن ئەفئ ژبیركه ین كو سون ب خوینا سه ری شیخ مه محمودی هه فید دروژانین گه رمین بزافین ئەوی دا تیهنی بی ،وئ ئەفئ ژی بیژم كو خودی وانا بگریت یین كو كوردا نه چار دكه ن په ناییه ببه بهر بهریتانیا و غهیری بهریتانیا (Rasheed, N.D, 156-157).

میجرسون چه ندین كار و فهكولینین زانستی دهرباره ی كوردان كرینه ژ گرنگترین ژئه وان:-

1. سه رنج دایه دیالیکتا زمانی كوردی، لقا شادی د کرمانجی دا ساللا ۱۹۰۹ی.
2. سترانین فلکلوری یین باشوری كوردستانی لسه ر دیالیکتا کرمانشان ساللا ۱۹۰۹ی.
3. میسوپوتامیا و كوردستان گرنگیا میژوویا ئەوان دهرباره ی عه شیره تین كوردی و ده فهرین كوردستانی ساللا ۱۹۱۲ی.
4. گرنگیدان ب دیالیکتا كوردی ل سلیمانیه و هوزین باشوری كوردستانا تورکیا.
5. ریزمانا کرمانجی د زمانی كوردیدا ساللا ۱۹۱۳ی.
6. گرنگیدان ب هوزین باشوری كوردستانی ساللا ۱۹۱۸ی.
7. راپورتهك لسه ر سلیمانیه و ده فهرین كوردستانی ساللا ۱۹۱۸ی.
8. بنه مایین ریزمانا كوردی ل باژیری سلیمانیه.
9. لیستا په یقین كوردی _ئینگلیزی (دیالیکتا سلیمانی) ساللا ۱۹۵۵ی ئەف كتیبه دووماهی كاری میجرسونی بوو دهرباره ی زمانی كوردی و دیالیکتا سلیمانی ل دووماهی ژيانا خو نقیسیه ساللا ۱۹۵۵ی به لاف دكه ت (Rasheed, N.D, 156-157).

هەر ل دەستپێکا گەشتا سۆنی ئەگەر ئاماژەیی بەدینە ئامرازین ئەوی یێن نەرینی ل کوردستانی ل دەه سالین دەستپێکی ژ چەرخێ بیستی، ژ نیاسینا ئەوی بۆ هەندەک هوزین کوردی یێن مللی ل باکووری کوردستانی، سۆنی وەسا تییینی کرییه کو کورد ژ کەسانین غەریب (بیانی) نە کورد دوودل دبین ل دەما سۆنی ب کوردی وەسا دیارکری کو ئەو تورکیی تیناگەهن و ئەقی ئارامی و پازیبون ل دەف ئەوان دیارکر و هژمارت وەک (برایەک کوردان).

و چ گومان تیدا نینە ئەقە بوو مەرەمین سیاسی و نەتەوهیی بووینە و گومان نینە کو ئەقان خیزانین کورد خرابی ژ تورکان دیتیە و بەلگە پتیریا ئەوان تورکان ژ جەندەرمان و فەرمانبەر یێن مەدەنی بوینە کو دەاتنە سەر سەری کوردان ب کورتی ئەقا سۆنی دیارکری ژ هەلوێستی خیزانا کوردی یا مللی وینەیی نەرینی یێ ئەوی دەمی دیارکەت (Sindi, 2003, 193-203).

((العربية رنائة... والتركية منجزة... والفارسية مسكرة... والکردية كریهة...)) وەسا هزردکەن کو ئەق جورە بەیتە هۆزانە دبنا تادا نە کوردییە، بەلی سۆنی بخۆه ژ کوردان گوہ لیبوییە و ئەقە ژ ی بەشەک بو ژ شویشتنا میشکی کوردان ب مەرەمقە و بئی مەرەم و راستە و خو و نەراستە و خو ب درێژیا چەرخان ئەق چەندە کرییە و هەمی ئەو هیزین دەستەهلات ل کوردا دکر ئەق سیاسەتە بۆ ئەوان گرنگ بو کو ئەقلی کوردان نەهیلن و هەمی شیوه یێن باوهری بخۆبوونی و خویەتیی و نەمانا رەوشە نبیری ل دەف کوردان کیم بکەن یان نەهیلن. سۆنی وەسا دایە دیارکرن ل ئەوی ماوہیی سەرەدان بو کوردستانی کری پەيوەندیین ئەوان یێن سیاسی دباش بون یێن دەر قە و ئەوین پەيوەندی ب ئەوان قە هەمی و پەيوەندیین وان دگەل دەستەهلاتی (Sindi, 2003, 193-203).

و زانینا سیاسەتا دەر قە پتر گریدایی سەرۆک هۆزا و کەسایەتیی چفاکی بوو ژ ئەوان جوتیار و پتیریا خەلکی دگەل ئەقی چەندێ نە، کو سۆنی بەراوردی کرییە دناقەرا جووتیارین کورد و تورکاندا و دبیت (و ئەقە بوچوونا ئەوی یا تاکە کەسی یە)، و دبیتت جووتیارێ کوردی زیرە کترە و پتر زانینە ب کاروبارین سیاسی ژ جوتیارین تورک و یێ تورک وەسف کرییە ب گەمژە و کیمتر ئاستی هوشیاریی هەیه ژ جوتیارێ کورد و پاشان سۆنی گوتیە، کو کورد گەنگەشی و دانوستاندنی ب راستی دکەن و ئەو نۆینە راتیا بارە دوخەک گەلەک باش دکەن کو گریدایی حکومەتەکا تاکرەوی یال تورکیا و ئاسیاوی یا پۆژەهلاتی و کوردستانی، سۆن ل دەما چوو ییە دگەل (طاهر بەگی جاف) سەحکرە هەردوو چیرۆکین بەلقانی و کریتی (البلقانیة و الکرتیة) و سون مەدح و ستایشان و زانینا طاهر بەگی دکەت و سیاسەتا دەر قەدا و دیارکرییە کو کورد پتر بۆ لاین سیستەمی حوکمرانیا مەلکی (پاشایەتی) دچن ژ یا کوماری (جمهوری) (Sindi, 2003, 193-203).

سۆن دبیزیت دناف کورداندا هیچ زهلامه‌ک نه‌شیت مافی ژنه‌کا موسلمان بخوت یان ژئ بستینت هنده‌ک حاله‌تین کیم نه‌بت و کارین شه‌ری رادوه‌ستاندن ل دهمی دهما نقیژئی دهات و ب راستی هر ژ که‌قندا ئە‌فه لده‌ف کوردا هه‌بوو ریزگرتنا ل ئافره‌تی هر ل سه‌رده‌می زه‌راده‌شتیان ل به‌ری هاتنا موسلمانا ئافره‌تی چه‌کی تایه‌ت هه‌بوو. سونی هه‌لو‌یسته‌ک ئیکلا‌که‌ر فه‌دگوه‌یزیت و دبیزیت کو هنده‌ک ژ هۆزان هنده‌ک سه‌رۆک هوزا هوشداری دایه‌ کو ده‌ست ژ عه‌ره‌بان بکیشت و دبیزیت ئە‌ف هوزه (هه‌ماوه‌ند، بابان، شوان و جاف) و سونی دیت کو هنده‌ک ژه‌وان ژ به‌ر ئاینی پیز ل زمانئ عه‌ره‌بی دگرن و ئە‌وا بوویه ئە‌گه‌ر کو تورکین سوننی و کوردی خوه ب ئە‌فی چه‌ندئ نافی بکه‌ت (Sindi, 2003, 193-203).

سون گه‌هسته‌ بنکواراستیا جفاکی کوردی کو ئایدولۆژیه‌یکا درسته‌ نه‌بوو ژ نا‌فا ئە‌ردی وان و ملله‌تی بخوه و ژ به‌ر سه‌رکه‌ده‌یین ئە‌وان به‌لی ب لیبورین فه‌ کورد بونه‌ قوربانین دهرقه‌ ئە‌وین خۆه‌ لسه‌ر ئە‌وان زال دکر (دسه‌پاند) ده‌وله‌تا عوسمانی شیا هه‌ستی (نه‌ته‌وايه‌تی) ده‌ست ب سه‌ردا بگرت ب نافی ئاینی و ئاین بی‌ گه‌نه‌هه‌ ژ سه‌ر سه‌ریا عوسمانیا و ئە‌وا وانا ئینایه‌ سه‌ری کوردان. و ئە‌م هزرده‌کین کورد پیندقی ب (بطل) قاره‌مانه‌کی زه‌بلح هه‌بوو ده‌زری و گشتگیری و ئارمانجی و نه‌هاتبیت ئیله‌ بو هندی کو جفاکی کوردانه‌می بکه‌ته‌ ئیک، به‌لی کورد هه‌می دهما پیندقی ب ئیکی وه‌سا بوینه‌ و نه‌بوونا ئە‌فی قاره‌مانی نابینه‌ ئە‌گه‌ری بی هیفی بوونی و ئە‌گه‌رین لۆژیکی هه‌نه‌ بو ئە‌فی چه‌ندئ (Sindi, 2003, 193-203).

دگه‌ل ئە‌فی چه‌ندئ سون به‌حس ل راستیه‌کا میژوویی دکه‌ت دهما دبیزیت ئە‌و چ دهما ناوه‌ستن و شانازی ب ئە‌وان ده‌یته‌ کرن و خون بوو که‌سی ناچه‌مین ناھینه‌ ژیک جودا کرن، به‌لی پسپارا دروست ئە‌فه‌یه‌ بوچی ژیکه‌ه‌بوون د نا‌خویا ئە‌واندا هه‌یه‌ و سه‌رکه‌دایه‌تیه‌کا جه‌گرنینه‌ و به‌رده‌وام لاوازییا ئاگه‌هی هه‌یه‌ کو کورد نه‌شیاینه‌ ئارمانجین خوه‌ بین سیاسی بجه‌ بین و ئە‌فه‌ دگونجیت دگه‌ل ئە‌وان یا هاتیه‌ گوتن ل سالا ۱۹۵۵ دبیزیت کوردان که‌یسه‌کا مه‌زن د ئیرانی و تورکیادا هه‌یه‌ و هه‌تا نوکه‌ نه‌ شیاینه‌ جه‌کی دروست ل چ ده‌وله‌تان بخوه‌ دروست بکن و ده‌نگی ئە‌وان ناگه‌یه‌ته‌ جیه‌انا دهرقه‌ ب تنی کیم جارن، دشین بیژین کو کورد نه‌شیاینه‌ بینه‌ گروویه‌ک ئیکگرتی چونکه‌ نه‌شین ژ تورکیا و ئیرانی جودا بین (Sindi, 2003, 193-203).

1.2. میچەر سۆن و عاديله‌خانم

پشتی میچەر سونی بریاردای بچیه‌ هه‌له‌بچه‌، ریکا باشووری رۆژه‌لاتی باژیری سلیمانیه‌ دناف ده‌شتا شاره‌زوردا دا دبۆریت. به‌ری بگه‌یه‌ته‌ هه‌له‌بچه‌ چاف ب بازارگانه‌کی هه‌له‌بچه‌یی دکه‌فیت و ئە‌و بازارگانه‌ دبیزیتی (که‌سه‌کی وه‌ک ته‌ زانا و هشیار دقیت بچیه‌ مالا عاديله‌ خانمی به‌لی ل ده‌ستپیکئ باشتره‌ ئە‌گه‌ر بچیه‌ مالا تاهر به‌گی کو ته‌نشت مالا عاديله‌ خانمی یه‌، خه‌لکی ساده‌ دهما دچونه‌ هه‌له‌بچه‌ خانی نه‌بوون ژ به‌ر کو عاديله‌ خانم بخوو خودانا هه‌له‌بچه‌ بوو بره‌ مالا

خوو بهرسقا میجهرسونی کو ئه و نفیسهرهکی فارسیه بۆ کارئ بازراگانی قهستا ههلهچه کرییه
دئوی دهمیدا سئ کوچکین مهزن ههبوون ژئوان ژئ :-

۱- کوچکا ئوسمان پاشایی (مالا عاديله خانمی).

۲- کوچکا تاهیر بهگی.

۳- کوچکا مهجید بهگی (Ali, 2010, 63-66).

پشتی ماوهیهکی میجهرسونی بریاردا بچیته مالا عاديله خانمی پشتی دهمهکی دوو
خزمه تکارین مالی هاتن و بهریخودا میجهرسونی و پسپارژیکر توو کیئ سونی ههرب ئهوی
شیوهیی وهکو پیلان بوو هاتیه داریشتن خودا ناسکرن پاشان ئهوان خزمه تکارا عاديله خانم ب هاتنا
سونی ئاگه هدارکر و پاشی خزمه تکار هاتنه دهف سۆنی و گوته یئ هر دهمهکی دهرهفت بوو
پهیدا بووی پیخوشه چاف ب فارسهکی شیرازی بکه فیت، پشتی بۆرینا ماوهیهکی عاديله خانم
کسهکی فریدکهت لایئ میجهرسونی و دبیزیتی پشتی دوو روژین دیتر عاديله خانم چافیکهفتنی
دگه ل تهکتهت و ل روژا چافیکهفتنی هات ئهف دیداره لدویف دابونه ریتین کوردا دیدارهک گرنگ و
تایبته دهیته دانان، لدهمی سۆن دگه هیته ئهوی ژورا عاديله خانم لئ ئاماده چافئ ئهوی ب ۱۲
خزمه تکار و چه کداران دکه فیت، کو لهر دهرگههی راوه ستیایبوون ژورهکا دریز و لاکیشه بوو ب
فه رشین گهلهک باش هاتبوو رایشستن، سۆن دبیزیت ئیکه م چافیکهفتنا نیشانیین رهگهزی
کوردی دناف چافو که سایه تیا عاديله خانمی دیاردکر (علی، ۲۰۱۰، ۶۳-۶۶). ل دهمی سۆن چووییه
ژور خانمی ب دیمهکی گرئژین ئاماژه ب جهی روینشتنا ئهوی کر پاشان لسه رشینوایی
(جاقایه تی) بخیره هاتنا سونی کر گوت ((وه بخیره هاتی وه بانئ چاو، ئه حواله که تان خاسه ئیشه لالا
(، لدویف ئاخفتنا سونی کوب شیوایی جافی وه رده لانی نهک سلیمانئ به رسقدا، چونکی بهری
ساله کی ل روژه هلاتا کوردستانی ئهف زمانه دزانی، ههروهسا بهحسی هندئ ژئ دکهت کو خانم ل
دهمی ئاخفتنی ئاوازهکا تایبته هه بوو، په یف و رسته یئ ئهوی یئ ئاخفتنی ب ساناهی و رهوان بون
و زمانی فارسی باش تیدگه هشت (Ali, 2010, 63-66).

پاشان چه ندین پسپار سه بارهت گه شتا ئهوی ژیدکهت و رهوشا شیراز و ئاکنجین ئهوی
پسپاردکر پاشی داخازئ ژیدکهت نامه یهکی ب فارسی ژ تارانئ هاتبوو بۆ بخوینیت وهک سۆن
دبیزیت ب دنگ و ئاوازا شیرازی نامه یئ بۆ دخوینیت پاشان خانمی بهریخودا خزمه تکاران گوت
دهستخوش ئها ئهقهیه زمانی فارسی خوشترین زمانه د جیهانیدا و داخاز ژیکر ژ ئهقرو پیقه ب
زمانی فارسی ب ئاخفت دگه ل هندهک زاراقین شیوایی شیرازی بۆ روندکرن نه دزانیین . ئهف
دیداره نیزیکی دهمژمیرهکی فه کیشا لدویف ئاخفتنا سۆنی خانم گهلهک که یخوش بوو ب ئهفی
دیدارئ . سۆن ل ئهوی باوه ریی یه کو (ب راستی ل نائف کومه لگه ها موسلمانان هه بونا ژنن خودان
شیان دکیمن، ژنهک بوو خودان دیوان و دهسته لاتدار ب دهستی خوو هیزا بکارئینانا چهکی هه بیت

(Ali, 2010, 63–66). عادیله خانم سهرنجا میجر سونی ب شارهزاییا خو رادکیشته و ئه و زور په سنا ئه وئ دکهت و دیار دکهت پتریا ژنن سرکرده بین کورد مینا عادیله خانم خودان ریز و هیبهتن دناف جفاکی کوردیدا و دشین ل روژین بهرتهنگ جهی زهلامان بگرن.

1.3. میجرسون و زمانی کوردی

خزمهتکرنا زمانی خو و هک فهرزهک دایه دیارکرن و ئه رکهکی ئه بهدییه لسه ر ملین گه لان، بهلی خزمهتکرنا زمانی نه ته وه یه که دی هم زیرهکی و هم چه ژیکر نه که مهن پیدقی یه . میجرسون نمونه یه که بؤ بهشی دووی یه ئه فی گوته میجرسون هنارتین تایهت یه بهریتانیانه بؤ ناف حکومهتا شیخ محمودی. وهک بهری نوکه ئامازه پی هاتیه کرن میجرسون خزمهتکاری بهرژه وندیین بهریتانیا ل کوردستان بو، ئه ف خزمهتکاری به هیج رهنهگی مفایی گهلی کورد و حکومهتا شیخ محمودی نه بویه. بهلی ئاماده بونا ئه وی ل ناف باژیری سلیمانی چه ند لایه نه کین ئه رینی هه بوون، نایب بهیته ژبیرکرن ئیک ژ ئه وان کار و پینگافین گرن سونی هافیتی ئه وژی خزمهتکرنا زمانی کوردی بو. سونی قهستا کیژ باژیری کرنا خو فیری زمانی ئه وی جهی دکر ئیکه م جار دکه فیهته بهرانه ر زمانی کوردی ل باژیری کرمانشان بو دئوی باژیریدا بؤ ماوی سالا که دمینیته خو فیری کوردیه کا باش دکهت و ئارمانج ژ ئه فی کاری هانتا ئه وی بو هه له بچه و سلیمانی بو، دهمی میجرسون بهر هه له بچه دچیت قهستا مالا عادیله خانم دکهت وهک بهریا نوکه ئامازه پنهاتیه کرن خو ب کهسهک فارس ددهته نیاسین ب نافی (میرزا خولام شیرازی) ژ ئه گه ری ریکوپیکیا زمانی کوردی لدهف سونی ئه فه چهنده دبیته ئه گه ر کو زویکا نه هیته ناشکه راکرن مانا سونی ل هه له بچه و سلیمانی کارتیکر نه که مهن لیکر کو شارهزاییه کا باش دزمانی کوردی دا هه بیت. وهسا دیاردبیت میجرسونی قیانه کا زیده بؤ زمانی کوردی هه بو و گه لهک خزمت دئه فی بیافیدا کریه. هه روهسا ئیکه م کهس بؤ چاپخانه هینایه باژیری سلیمانی دو روژنامه ده ر ئیخستن (Roj, 2021).

ئیک ژ گرنترین کارین دی بین میجرسونی ئه نجامدای کومکرنا دیوانا (مه حوی) بؤ کو دوی دهمیدا نه هاتبو و چاپکرن، ئه ف کاره ژی پشتی راویژکاری ب شاعیری دیار (عهلی که مال باپیر ئاغا) بهر نیاس ب (که مالی) کری. بهلی میجرسون ژ لای نه ته وایه تیغه ب دژی هزا نه ته واتیه بویه ژ لای کوردان بهر دهوام پیکولا سه ر ئیخستنا ئو فی هزری کریه و دبیزیت جاره کی میجرسون قهستا بازاری سلیمانی دکهت دچیته دوکانه کی، بهلی دوکاندار ل بهرانه ر نارابیت ژ بیان قه سون دبیزیتی توو من دنیاسی! توو بوچی ل بهرانه ر من نارابی؟ دوکاندار دبیزیتی توو داگیرکری و ئاینی من ریکی نادهت بهرانه ر داگیرکریه کی رابم، ئه ف چهنده دمینیته دلی میجرسونیدا دبیته گری و پیلانه کی ددانیت داکو ئه وی کهسی بگریته پشتی بورینا چهنده هیغه کا گازی ئه وی کهسی دکهت و پینشیار دکهت کو هه یفانه موچه یی بوو ته رخان بکهت، بهلی ئه وی دوکانداری ب هه مان

شێوه دبێژیتى ئابنى من رێكى نادهته من موچهیى ژ داگیرکه رهکی وه رگرم مێچه رسۆن دبێژیتى ((دهی برو خوا بتکات به قوربانى عهقت که پهت کردهوه)) ئەگەر ته وه رگرتبان دا وهلته کم ریکا مالا خوو ژبیربکه ی ل دووماهیى ژ ئەگه رى هه فیکیا دگه ل شیخ مەحمودى به رى چه ند روژهکان ژ هیریشین به ریتانیا بۆ سه ر حکومه تا شیخ مەحمودى مێچه رسۆن سلیمانین بجه دهیلیت و دووماهیى ب خزمه تا خو ژبو زمانى کوردی دئینیت (Roj, 2021)

4. رهوشا ئابووری و کۆمه لایه تی یا کوردان ده زرین سۆنیدا

1.4. رهوشا کۆمه لایه تی و ئابووری یا کوردان دبوچوونین مێچه رسۆنیدا

رهوشا ئابووری و کۆمه لایه تی لایه نه کی گرنه گه د لیکولینین میژوویدا، هه ره وه سا پرۆسه یه کا دییه بوو روژه لاتناسین به ریتانیا و کاریگه ریه کا مه زن هه بوویه د ده رکه فتن و گه شه کرنا نفیسینا میژوویدا کوردان. د ئه وى ده میدا به ره م و کارین به ریتانیا روله کی گرنه گه هه بوویه وه ک سه رچاوه بوو لیکولینا میژوویدا کوردان. چونکی به ریتانیا هه ر ل ده ستپیکا هانتا خو بۆ ده فه رین کوردستانى سه رنه که ژۆر ب لایه نى ئابووری و کومه لایه تی یی کوردستانى دایه و گه ریده و بازرگانان هه ر ل سه ده ی شازدئ زانیاری د ئه قى بواریدا کرینه و تومارکرینه. ل سه ده ی نوزدئ گرنه گه ئه قى لایه نى بۆ روژه لاتناسین به ریتانیا زیده تر بوویه، روژه لاتناسا ب شیوه یه کی زانستی سه رده رى دگه ل ئه شان زانیاریا کرینه و تومارکرینه ئه ف کاره ل نیفا سه ده ی بیستی دا ب زانیاری و بابه تقه بوونه به شه ک گرنه گ ژ به ره مه یین به ریتانیا و کارین ئه کا دیمی و سه ره بوژی د ئه قى لایه نى دا ئه نجامداینه (Ahmed, 2014, 230-233).

مێچه رسۆن به حسی ئه وان به ره بوومان دکه ت یین ل کوردستانى به ره م ده یین و دچنه بازاری و ده فه را ژ ویرى به ره ف ده فه ره کا دیقه دچن ئه و به ره مه یین ژ ئه وان ده فه را دچن بازاری، مه به ست پى ده فه رین کوردستانى کشتوکال و ئاژهل بوون، به لى ئه و به ره مه یین ژ ده ره فه ده یته بازاری پیشه گه رى و پیشه سازى بوون، ئانکو ل کوردستانى د ئه وى ده میدا زیده تر به ره مه یین کشتوکالی و ئاژهل بوون ژبو به ره مه یین پیشه سازییى ژى پشت ب ده فه رین دى فه گریده ت (Ahmed, 2014, 230-233).

کورد ب هندى به رنیاسن کو په یوه ندیین کۆمه لایه تی و ئابووری دگه ل هه مى ملله تان دباشن و ژماره یه کا مه زن ژ روژه لاتناسان دا کوکی لسه ر ئه قى چه ندئ کرییه و دیارکرییه کورد ره گه ز په رست نین (سندی، ۲۰۰۸، ۳۵). کومه لگه ها کوردی رهنه گ و جه هک دیارکری نه بوویه به لکو ژ لایى کۆمه لایه تی ئابووری فه ب شیوه یه ک پله به ند بخوفه گرتیه، به شه ک ژ چینین جفاکی ژ ئەگه رى بارودوخین ئابووری په یدا بوینه، کو ژ (چینا میران، ئاغا، به گ سه روک، خیل، مسکین) پیک ده یین و

هندهکین دی ب ئەگەرین ئاینی دروست بوینه ئەوژی ژ (شێخسەید، مەلا، سۆفی، دەرویش) پێک دەین و دەرکەفتنا ئەقان ناسناقان و بکارهینانا ئەوان ژ بوو جوادرکنا ئەندامین دناف کومەلگەها کوردی دابوون (Othman, 2022, 35).

بەنگەهی بازراگانی ل سلیمانێ و کەرکوک و ئالتون کوپری (قەنتەر) گرنگیه‌کا مەزن هەبوویە ژبۆ تەمامبوونا بەره‌بوومین سروشتی ئەو بەره‌مەین ژ کوردستانی دەین (توتن، خووری، بینیشت، گال، مەر، پیستە، گا و مانگا، گوێز، بیستە ریوی، بادەم، گەزۆ، فاسولیا)، ئەف بەره‌مە ب ریژەیه‌کا ژۆر بەره‌م دەین و دەنیزنە ژ دەرڤە بۆ بەغدا و ئەوروپا. ئەو بەره‌مەین ژ دەرڤەیی کوردستانی دەین قوماش و کراسین نەخشکری، کو ژ بەغدا دەین دگەل چایی و فافۆن و فەخفوری و چرا و فانۆس و شوشە.... هەرۆه‌سا ل مووسلی ریژەیه‌کا مەزن ژ قوماشی لۆکە ل حەلەب و دیاربه‌کری دەین کو دبیژنی (شەیتان بیزی).

ریژەیا گشتی یا بازراگانی د سالەکتیدا وەکو هاتیه‌ دیارکرن (٧٥٠٠٠ لیره) هەر چەندە ژ ئەگەرێ هەبونا تورکان و شیخان ئەف ریژەیه‌ بەره‌ف کیمبوونی ڤە چوینه، پترین بەره‌م کو دەنیزنە ژ دەرڤە تویتنە، بازراگی سلیمانێ هەمەجورە و گەلەک دوکان لی هەنە ژبۆ دروستکرنا پیلان. هەرۆه‌سا ل کەرکوکێ مژیلی بازراگانیه‌کا مەزن یا (قوماشی و کراسین نەخشکری) یە، چرا و شوشە و مس و ئاسن و شەکر و چا و قەهوه ... هەرۆه‌سا ئەقان بەره‌مان فریدکەت ژ دەرڤە ژ مووسلی بۆ سلیمانێ و بەروڤاژی ژی . ل کەرکوکێ بازاره‌کی مەزن وەک ئاسنگەری و مسگەری هەیه، بازراگانی باوهرپیکری ل هەردوو لایان دا زیدەتر مەسیحین مووسلی نە کو زەنگین و راستگۆنە کو د بەرژۆه‌ندییا هەمی کومەلگەهی دا کاردەن (Soane, 2007, 167-168). ل ئەڤیری ب شیوه‌یه‌کی ئاشکەرا دیار دبیت کاودانین ئابووری و کومەلایەتی دیتنا میچەر سۆنیدا نەخۆش بوون، بەلی پەیه‌ندیین خۆشین کومەلایەتی یین کوردان وەل ئەوان کربوو، خۆ دگەل کاودانین خۆ یین ئابووری ب گونجین و پیدڤیین خۆ یین رۆژانە ژ داها تین خۆ یین ناڤخۆیی دابین بکەن و هاریکاریا ئیکودو دبیافی پیشڤه‌برنا رەوشا ئابووری و کومەلایەتیدا بکەن.

5. کاریگەریا پێکەفتنە و پەیمانین نیڤدەوله‌تی ل سەر کوردان دیتنا میچەر سۆنیدا

5.1. پێکەفتنە و پەیماننامە یین نیڤدەوله‌تی ژبۆ دابه‌شکرنا کوردستانی

د ئەڤی بواریدا میچەری سۆنی خۆیاکریه‌ هیشتا شەڕی جیهانی یی ئیکێ ب دووماهی نەهاتبوو دۆله‌تین هەڤه‌یمان ب تاییه‌ت (فەرەنسا و بەریتانیا و روسیا) رابوون ب دابه‌شکرنا ئەردین ل ژێر دەستەه‌لاتا دۆله‌تا عوسمانی. وەسا دیاردبیت کو شەستن و لاوازبوون و گەندەلییا

دناڤ دهولهتا عوسمانیدا هوکارهک بۆ ژبوو دهولهتین زلهیز، کو دهستپوهردانی دکاروبارین دهولهتا عوسمانیدا بکه ن .

نڅیسهری کورد (محهمه رهسول ههوار) دیار دکهت میجهری سونی باس ل دهستپوهردانا دهولهتان دناڤ دهولهتا عوسمانیدا دکهت ب جۆرهک ئه و دهقهرین ژیر دهستههلاتا عوسمانی تورکیا و میسوپوتامیا (عیراق) و دهقهرین دی بین ئاڤا عهرهبی ل ژیر دهستههلاتا تورکان دا بوون. دگه ئهقی چهندی ههر چهنده ئهف دهقهره پربیت و بهرهکهتیبون، بهلی خرابیا ب ریقهبرنا دهولهتا عوسمانی وهلیکریبون، کو مللهتین ئهقان دهقهره برسی و پاشکهفتی بوون مفا ژ سامانی ئهقی وهلاتی وهرنهگرتبوو. وهلاتین سهرمایه داری بین روژئاڤایی دهمهکی دریز بوو زانیاری دهبرارهی سامان و ئابوو و نهخشی ئهقان وهلاتان دروستکریه ل دهما دهستپوهردانی دکاروبارین ناڤخوییدا دکه ن ئهوین ل ژیر دهستههلاتا عوسمانیدا.

وهسا دیاره کو ئهف ریکهفتنامه و پهیماننامه دناڤهرا دهولهتان دا ژبو دابهشکرنا کوردستانی گرنگیهکا مهزن ژبوو دهولهتین زلهیز ههبوویه، چونکی کاریگهرییا هندهک ژ ریکهفتنامه ههتا نوکه ژی لسه کوردستانی دیاره .دئهقی بیافیدا میجهری سونی رونکرن دانه لسه هندهک ژ مادهیین ئهقان ریکهفتنامه دهبرارهی سنوو و دهقهرین کوردستانی بوینه .

1.1.5. ریکهفتنامهی سایکس-بیکو

میجر سون دیار دکهت ئهف ریکهفتنامهیهکا نهینی ل باژیری پترسپورگ(لینینگراد) دناڤهرا مارک سایکس نوینهری بهریتانیا و جورج بیکو کانسولی گشتی یی فهرنسا ل بهیروتی و سازانوڤ وهزیری دهرفه یی روسیا قهیسهری ل سالا ۱۹۱۶ هاته مورکن، ئارمانج ژ ئهقی ریکهفتنامهی دابهشکرنا مولکین دهولهتا عوسمانی (کوردستان و ئهرمهستان و روژههلاتا عهرهبی وئنادول)بوو.

لدویڤ ئهوی سیاسیته میجهری سونی لدویڤ بنه ماین سیاسیته دهرفهیا بهریتانیا دارشتی ئیمپراتوریته عوسمانی ل دویڤ ریکهفتنامه سایکس-بیکو هاته دابهشکرن بوو سه پینج دهقهره:

۱-دهقهره سوور: ئهف دهقهره راسته وخوو ژ لایی ئیدارهیا بهریتانیا هه هاته ب ریقهبرن، دهقهرین بهغدا و بهسرا ل عیراقی و بهندهری زهریای حهیفا و عهکا ل فهلهستینی.

۲-دهقهره شین :ئهفه دهقهره راسته وخوو ژ لایی ئیدارهیا فهرنسا هه هاته ب ریقهبرن، کو کلیکا و بهشهک ژ ئهنادولی و پارچهیهک ژ روژئاڤایی سویری بهرکهفت.

۳-دهقهره (أ) دهیته نافکرن پارچهکه ژ ئیمپراتوریته عهره ب کو دکهقیته ژیر چاڤدیرییا فهرنسا و ویلیایهتا شام و حهلهب و مؤسل دکهقیته فی دهقهری .

۴-دهه‌قەرا (ب)دهیتە نافکرن کو زەریابین دناقبەرا فەلەستین و عیراقی بەر دکەفن، ئەقەژی پارچەکە ژ ئیمپراتوریەتا عەرەبی کۆ ل ژیر چاقدیرییا بەرتانیانە.

۵-دهه‌قەرا بۆرە کو فەلەستین بەر دکەفیت دکەفیتە ژیر ئیدارەیا دوەلی (Soane, 2007).

2.1.5 کونگرەیی ئاشتی پاریس

دیسان میچەر شروقه‌کرنا لۆر ئەف کونگرە پشتی ب دوماهیک ئینانا شەری جیہانی یی ئیکی ل پاریس پایتەختی فەرەنسا ۶ شوباتا ۱۹۱۹ی هاتە گریدان. ئارمانج ژ ئەفی کونگرەیی چەسپاندنا ئاشتی بوو ل جیہانی و ئاقەدانکرنا وان دەقەرین شکەستن ئینای ل شەری، دئەفی کونگرەیدا زۆرەیا نوینەرین وەلاتان و مللەتان بەشدار ی تیدا کر، مللەتی کورد ژ ی د ئەفی کونگرەیدا ب نوینەرانتیا (جەنرال شەریف پاشا) کو راپورتەک پیشکیشی ئەفی کونگرەیی کر. ناقەرۆکا ئەفی کونگرەیی دیاردکەت:

۱- دانپیدان ب مافی ئوتونومی ل کوردستان.

۲- دەرئێخستنا وان یاساین پیویست ژ بۆ ئەنجامین ئەوان بریارین بەری هینگێ هاتینە دەرکرن.

۳- جیبەجیکرنا هەمی ئەو کار و پابەندیین ژ یاسایی دەین ب شینوہیک ریکوپیک.

۴- کورد پابەند بن وەک بەشەک ژ ئیمپراتوریەتا عوسمانی بمین ژ پیخەمەت دەستەلاتا سولتان و خەلیفەیی بەردەوام بین.

3.1.5. پەیماننا سیفەر و دەرئەنجامین وئ :

پشتی ب دوماهیک ئینانا شەری جیہانی یی ئیکی ۱۹۱۴-۱۹۱۸ی کونگرەیی سیفەر ل ۱۰ی ئابا ۱۹۲۰ی هاتە گریدان

دناقبەرا (تورکیا، بەرتانیان، فەرەنسا، ئیتالیا، ژاپۆن، ئەرمەنستان، بەلجیکا، یۆنان، پۆلەندا، پرتوگا ل، رۆمانیا، سربیا، کرواتیا، سلوانیا، چیکو سلوفاکیا و حیزان) دگەل ویلايەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەک چاقدیر هاتە دانان، دئەفی کونگرەیدا بریار هاتە دان کورد ب نوینەرانتیا (جەنرال شەریف پاشا) بەشدار یی تیدا بکەن. ئارمانج ژ گریدانا ئەفی کونگرەیی چارەسەرکرن کیشەیین وەلاتین هەقەیمان بوو دشری جیہانی یی ئیکیدا. ئەف ریککەفتنامە ژ (۴۳۲) ماددە پیکھاتبوو مادەیین (۶۲- ۶۳- ۶۴) (Ahmed, 1978, 108).

مادهی (٦٢): لیژنه‌یه‌کا سسی قولى پىك دهیت باره‌گایی ئەوی ل ئەسته‌نبولی بوو. دا ئەف لیژنه ژ لایین به‌پیتانیا و فه‌هنسا و ئیتالیا و نوینه‌ری کورد ژبو ئاماده‌کرنا پرۆژه‌یی ئوتونومی ل ده‌فه‌رین کوردستانی پشتی شه‌ش هه‌یفان ژ مورکرنا ئەفی په‌یمانێ هه‌ته دروستکرن. سنورین ئەوان ده‌فه‌را ژى پىك دهیت ژ رۆژه‌لاتی فورات و باشوری رۆژئاقای سنوری تورکیا و سوریا و میزۆپوتامیا (Ahmed, 1978, 108)

مادهی (٦٣): -لده‌می حکومه‌تا عوسمانی یا تورک بریار دایی ب رازیبونا ئەو بریارین ل هه‌ردوو لیژنه‌یان ئامازه پى هاتیه‌کرن ل به‌ندێ (٦٢) هاتبوو دماوه‌یی سسی هه‌یفان دقیت به‌هه‌ته جیه‌جیکرن.

مادهی (٦٤): پشتی ساله‌کێ ئەگه‌ر پرانیا کوردان ل سنوری مادهی (٦٢) دیارکری پشتی سه‌ربه‌خویی یان ژى کومه‌له‌یا نه‌ته‌وه‌کان (عصبه‌ الامم) قیان ژ تورکیا جودابین و کومه‌یه‌یا نه‌ته‌وان ئەگه‌ر زانی دشیانین ئەوان دایه ئەفی سه‌ربه‌خویی ب په‌یقه‌بین دقیت تورکیا دانپیدانی بکته (Rasheed, N.D, 133-142)

4.1.5 ریکه‌فتنامه‌یا لوزان

ئەف ریکه‌فتنامه ل ٢٤ی ته‌موزا ١٩٢٣ی ل باژیری لوزان ل سويسرا دناقه‌را ده‌وله‌تین (به‌پیتانیا، تورکیا، فه‌هنسا، ئیتالیا، ژاپون، یونان، روؤمانیا، سربیا، کرواتیا و سلووانیا) هاته گریدان. ئارمانج ژ ئەفی ریکه‌فتنامی ژبو نیاسینا ده‌وله‌تا نوی یا تورکیا و پیدچوون د په‌یمانا سیقه‌ر دا .

-ژگرنترین به‌ندین ریکه‌فتنامه‌یا لوزان:

1. مادهی (٣٧): حکومه‌تا تورکیا مافی ده‌رکرنا هه‌ر بریاره‌کێ هه‌یه.
 2. مادهی (٣٨): حکومه‌تا تورکیا سوزی دده‌ت ئاکنجین تورکیا، کۆ به‌رگیریی ژ ماف و سامان و ئازادیا ئەوان بکته بن جیاوازییا (ره‌گه‌ز و زمان و ئاین).
 3. مادهی (٣٩): حکومه‌تا تورکیا هه‌چ ئاسته‌نگه‌کێ نا ده‌ینیه‌ به‌ر چ که‌سان، کول ژیر چافدیرییا تورکیا دابن (Soane, 2007)..
- ئەفان په‌یمان و ریکه‌فتنامه‌یان ده‌رفه‌ت و ده‌لیفین زور باش بین ستراتیجی دابوونه به‌پیتانیا ژبو به‌رفه‌هکرنا پىگه‌هی خو یی ئابوری دناف ده‌وله‌تا ئوسمانیدا. بو نمونه ل ١٦ ته‌باخا ١٨٣٨ی، په‌یمانەک دناقه‌را ده‌سته‌لانداریا به‌پیتانیا و ئوسمانیانیدا هاتبوو مۆکرن، دئەفی په‌یمانیدا پىگه‌هی به‌پیتانیا دناف ده‌وله‌تا ئوسمانی به‌رفه‌هه و به‌یزکر بوو. ژبه‌ر کول ژیر به‌ندین ئەفی

ریکه‌فتننامی دا، بازگرتن به‌پیتانی د نازادبوون ژ ئینان و برنا هه‌می جورین که‌لۆپه‌لان و نه‌نجامدان چالاکیین ئابوری دناف سنووری ده‌وله‌تا ئوسمانییدا (Masiha & Waisy, 2019, 34).

به‌پیتانی ل ده‌ستپیکا حوکمی خوه ل ده‌قهرین کوردی گرنگیه‌کا تاییه‌ت دابوو وه‌رگرتنا باجی، ئەوی یاسایی توند بۆ وه‌رگرتنا باجی ده‌رئێخستبوون، ب ریژا ۱۰٪ باجه ژ چاندنی ده‌اته وه‌رگرتن، هنده‌ک باجین دی بین گران هه‌بوون، ل گه‌له‌ک کاوداناندا ریژا باجی گه‌له‌ک گران دبوو، بۆ نموونه ل باژیری سلیمانی و پستی سه‌ره‌لانا شیخ مه‌حمودی یا ئیکئی و ل سه‌ر ده‌می حوکمی میچه‌رسونی ل سلیمانی باجه ب ریژا ۱۵٪ ژ سه‌رده‌می حوکمی تورکان ل ده‌قهری گرانتر بوو (Mahmud, 2015, 62).

باجین گران و ریکیین نه‌باش بین وه‌رگرتنا وی کارتیکن لسه‌ر سه‌روه‌ری ده‌قهری یی ئابووری یی لاواز کربوو، نه‌خاسمه هیشتا ده‌قهرین کوردی ل ژیر کاریگه‌ریا کاودانین سالیین شه‌ری جیهانی ئیکئی ده‌رباس نه‌ ببوو، دماوی سالیین شه‌ری دا کولپ و تالانکرین مه‌زن ب سه‌ر ده‌قهرین کوردی دا هاتبوون.سیاسه‌تا ئەفسه‌رین به‌پیتانی به‌رامبه‌ری سه‌رۆک ئیلین کوردان ئەگه‌ری لاوازی ده‌سته‌لاتداریا وان سه‌رۆک ئیلان بوو بتاییه‌تی ل سه‌ر ده‌قهرین وان، نه‌خاسمه ده‌می حاکمین به‌پیتانی هنده‌ک که‌سین دی وه‌ک کارمه‌ندین ده‌وله‌تی بۆ وه‌رگرتنا باجی دیارکری، کاتیکن مه‌زن لسه‌ر ره‌وشا ده‌قهرین کوردی هه‌بوو نه‌خاسمه ژ لای سیاسی و جفاکی و ئابووری قه‌، ئەقه هه‌می ببوو ئەگه‌ری په‌یداکرنا دژاتیه‌کی لده‌ف کوردان به‌رامبه‌ر قی هیزا ده‌سته‌لاتدار (Mahmud, 2015, 62).

دئه‌قان ریکه‌فتننامه‌یانا خویا دبیت میچه‌ر سونی رۆله‌کی گرنگی گیرایه و کاریگه‌ریه‌کا خراب ب دۆزا کوردی که‌فتیه. چونکی میچه‌ر سونی لدویف به‌رژه‌وه‌ندیین وه‌لاتی خو سه‌رده‌ری دگه‌ل کوردان و دۆزا ئەوان یا نه‌ته‌وه‌ی دکر. ئەگه‌ر به‌ویری به‌ریخۆبه‌دین لاپه‌رین رۆژنامه‌ین تیگه‌یشتنی راستی و پیشکه‌وتن دی مرۆف باش دئه‌قی چه‌ندئ گه‌می،ت چونکی میچه‌ر سونی دگه‌ل راپورتین ئەوان رۆژنامه‌یان دا باسی کاریگه‌رییا ئەقان ریکه‌فتننامه‌یان لسه‌ر کوردان بین کریین.

6. پۆلی میچه‌رسونی د ده‌رکرنا رۆژنامه و پیشقه‌برنا زمانی کوردیدا

6.1. پۆلی میچه‌رسونی د رۆژنامه‌یا تیگه‌یشتنی راستیدا

لسه‌رده‌می جه‌نگی ئیکئی یی جیهانییدا به‌پیتانی ئیک ژ ده‌وله‌تین به‌یز و سه‌رکه‌فتین جه‌نگی بوو، مل بملی هیزا خو یا شه‌ری گرنگی ب راگه‌هاندنی ددا، ژ به‌ر هندی هه‌ر ده‌قهره‌کا داگیردکر هه‌ولدا رۆژنامه‌یه‌کا تاییه‌ت و ب زمانی خه‌لکی ئەوی ده‌قهری به‌لاف بکه‌ت داکو هه‌لویست، سیاسه‌ت و هزوبیرین خو بریکا ئەوان رۆژنامه‌یان بگه‌هینته خه‌لکی، دئه‌قی چوارچووه‌قیدا دناف

داگیرکەهین خۇدا گرنگی ب کوردان ژى دایە، ئەهەقى بواریدا پوژنامەین تاییەت بزمانی کوردی ئە بین بەلافەکرین داگو سەرنا کوردان بو لاین خۆ رابکیشیت، پوژنامەیا (تیگەیشتی راستی) ل سالاً 1918 ل بەغدا بەلافەکر، ئیک ژ ئەوان پوژنامەیان بو یا ئاراستەى کوردان دکر و ئەف پوژنامە ژلایى میجر سونیفە دهاەت ریفەبرن (103, Ahmed, 1978). هەمی ژیدەر ل سەر هندی دکوکن میجر سون ریفەبەر و ئیکەمین سەرنقیسەری ئەوی بو (Salih & Salih, 2007, 33).

ئیکەمین ژمارەیا ئەهەقى پوژنامەین ل 1 کانوونا دووی 1918 دەرچوویە و تا 27 کانوونا دووی 1919 بەردەوام بو، ب هەردوو زمانین کوردی و برینقیسی فارسی و پیتین عەرەبی دەرچوو، ژمارا لاپەرین ئەوی چوار لاپەر بوون و نەرخى ئیک دانە (ئیک ئانە) بو، پوژنامەیا سیاسى و کۆمەلایەتی بو و دئیکەمین ژمارەیا خۇدا ئەف چەندە دابوو دیارکرن: دى پوژنامەیا تیگەیشتی راستی خزمەتا ئیکبوون، سەربەستی و سەرکەفتنا کوردان کەت، هەمی میلیەتین جیہانی مژوویلی ئەفان ئارمانجین پیروژن" (Salih & Salih, 2007, 33).

ناقى خودانى ئیمتازى، سەرنقیسەری ل سەر نینە، بەلى یا رون و ئاشکەرایە میجر سونی سەرپەرشتیا ئەوی دکر و نقیسەر و ئەدیین کورد شوکری فەزلى هاریکاریا ئەوی دکر. لدەستپیکى حەفتی دوو ژمارە ژى دهاەتە وەشاندن، پشتی هینگی بو حەفتیانە و ب هەمیفە (67) ژمارە ژى دەرچوویە، سەرەرای هندی ئەهەقى پوژنامەین دەربرین ژ سیاسەتا فەرمى یا بەریتانیا دکر، بانگەشە بو ئەهەقى سیاسەتی دکرن دگەل هندی وەک پوژنامەیا کوردی خزمەتەکا باش دیبایى زمان، ئەدەب و دیروکا کورداندا کریبە (Ahmed, 1978, 103; Abdullah, 4 January, 2020). ب ئەهەقى رەنگى خویا دبیت پوژنامەیا تیگەیشتی راستی ژیدەرەکی گرنگە لدور میژوویا کوردان، رەوشا ئەوان یا سیاسى، ئابووری و کۆمەلایەتی ل عیراق.

سۆنى دقیا زمانى کوردی پیشکەفت و ببته زمانى نقیسنى، بو جیبەجیکرنا ئەهەقى چەندی پەنابره ئەجامدانا گەلەک کاران، ژبەر هندی لدەمی بوویە حاکمی سلیمانی زمانى کوردی کرە زمانى خواندن و نقیسنى و پوژنامە ب زمانى کوردی دەرکرن و گرنگیەکا زور ب ھۆزان و پەندین کوردی دایە، لەورا دى بینن دزۆربەیا وتارین تیگەیشتنا راستیدا ب ھۆزانین ھۆزانقان، پەندین پیشیان ب جوانی رازندییە و سەرپەرشتین ئەهەقى پوژنامەین ھەولین باش ھەلبژاردن و دارشتنا پەیفین کوردی بین رەسەن بو ماناین نوی، دیسان بو ئیکەمین جار دنفیسیندا پەیفین مینا ئوتومبیل، ئەلەکتریک، گالیسکە و پەیفین دیتەر بکارهینایە، دیسان زور جارن پەیفین زور رەسەن تیکەلی نقیسنین خۆ کرینە وەک گوتیبە، دبیزن، رند، خۆبخۆی، خۆمالی، شوینەون-148, Ahmed, 1978)

150)

ژلایەکی دیفە، میجر سونی د تیگەیشتنا راستیدا گرنگیەکا زور ب ئەدەبی کوردی دایە، ب تاییەتی بەرھەمین ھۆزانفانیم نافدارین کوردستان، دژمارەیا ئیکدا تیگەیشتنا راستی ھۆزانین کوردی

تیکهلی نفیسینا کرییه و دئهقی ژماریدا باسی لاوین تورک دکهت و دیارکرییه خوینا بی گونههان گرتن و ههناسهیا مهزلومان ناگری تیگرییه:

ئهی جامیعی دونیا وو قیامت به خهیاالات

ئهو رۆژهکه رۆین نه ئهوت بۆ نهئمت بوو.

دژمارهیا شازده دا تیگهیشتنا راستی گوشهیهکا تایهت بۆ (ئهدهبی کوردی) تهرخانکریه. بایهخا ئهقی پشکی چ ژلاین رۆژنامهنفیس و چ ژلاین فهکولینی فه بۆ پیشقهچوونا ئهدهبی کوردی بوو، دئیکهمین گوشهیا ئهدهبییا کوردیدا تیگهیشتنا راستی ئهف بهیتا هوزانقانی مهزنی کورد نالی به لافکرییه:

له دوگمهی سینه دوینن بانگی شیوان

بهیانی دا سفیدهی باخی سیوان

لهخوونی طهلهتی رۆژ ههروهکو شینت

بهرۆزهردی ههلات و کهوته کیوان

مهکهن لومهی پهشیوی دل کهئهمشهو

پهشیواوه له بهر پهچهم پهشیوان

دۆ چاوی من کهوا کهیلی سوروشکن

دهپیون ئاوی بهحری خوین به پیوان

شهرابی له علی رومماتی له (نالی)

ههرامه بی مهزهی ماچیکی لیوان (Salih & Salih, 2007, 45).

ديسان میژوويا كوردی د رۆژنامهیا تیگهیشتنا راستیدا رهنگهه دایه و دشین بیژین تیگهیشتنا راستی ئیکهمین ژیدهری کوردیه ههولدایه باسی رهگهزی کوردی ب شیوهیهکی زانستی بکهت، ديسان ئیکهمین ژیدهری کوردیه پهیههندیین میدی و کوردان بهرچاڤ بکهت، دژمارهیا یازدهدا تیگهیشتنا راستی وتارهک بنافی (نهتهوهیی کورد) به لافکرییه و تیدا دیارکرییه: "نهتهوهیی کورد ژ میلیهتین ئارییه و ژ گرووی زهندییه، زهندی پشکهکه ژ کورد، فارس، ئهفغان، ئهرمهن و بلوچان، ئهف پینچ نهتهوهیه ههه جیرانین ئیکن و ههه زۆر دگهل ئیک تیکهل بووینه، ژ بهر هندی دابوونه ریت

و کولتوری ئەوان گەلەک وەک ئیک، ئەفان نەتەویدان باوەری ب ئیک نەمایە، دگەل تیکەلیا خو دگەل نەتەویدان (سامی و مەغولی) یێن تیکەل بووین" (Salih & Salih, 2007, 55).

دیسان د ژمارهیا دوازده جارەکادی باسی نەژادی کوردان دکەت و دوتارەکیدان ل ژیر ناھی (میژووییا نەتەویدی کورد و نیشانین سەیر- سەمەر) دایە دیارکرن: "میژوویا بەری یا گەلی کورد وەک یا گەلەک گەلین دیتەر هیشتا دیار و رۆن نەبوویە، دناقبەرا فەکولەران نیشانین سەیر و سەمەر و نقیسەرین میژووییا کەفەن دەربارە ی نەژادی کوردان جوداهیین هەین، پتیریا بۆچوونین ئەون کورد نەتەویدیەکی ئارییە" (Salih & Salih, 2007, 88).

لژیرقەرێژا ئەف چەندا هاتیە دیارکرن خویا دبیت سونی فیاہ بریکا رۆژنامەیا تیگەیشتنا راستی رۆلی بەریتانیا دچارەسەرکرن دوزا کوردی دیار بکەت و دژمارە دوویدا رۆنکرییە: چارەنقیسی کوردان ئەقرو وەک عەرەبان ب حکومەتا مەزنا بەریتانیا فە گرتدایە، چونکی چاھی کوردان ل مال و مۆلکی کەسی نینە و ئارەزوویا ئەوان ئازادکرن ئەوانە" (Salih & Salih, 2007, 39). دیسان دژمارهیا چواریدا سونی خویا کرییە: "حکومەتا بەریتانیا مەزن رۆژھەلات بۆ رۆژھەلاتیان دفتیت، ئەفی شەری مەزن بۆ سەربەستبوونا میللەتین جودا عەرەب، کورد و ئەرمەنان دکەت" (Salih & Salih, 2007, 39).

ژلایەکی دیفە سونی بریکا رۆژنامەیا تیگەیشتنا راستی دفا پشتەفانیا کوردان بدەستفەبیتت و بۆ کوردان دیار بکەت بەریتانیا کورد خوش دفتین و دیارکرییە: "حکومەتا بەریتانیا کورد زور دفتین... چونکی دزانیتمیژوویا جیہانیدا کوردان نافەکی مەزن هەییە و ب مەردی و میرخاسی تا نوکە خۆراگرتییە، حەز ناکنە ب ئەفی رەنگی بمین و خزمەتا ئەفی لای و لایین دی بکن، هەلبەت حکومەتا مەزنا بەریتانیا کورد ژ هەمی کەسان خوشتر دفتین و چاوا خزمەتا گەلین دی دکەت وەسا دفتیت خزمەتا کوردان ژی بکەت" (Ahmed, 1978, 118). دیسان ژلایەکی دیفە دایە خویاکرن: "کورد ب ئاقلن، پیدقییە پیچەکی هزرا خو بکن، داخووا پشتەفانیا بەریتانیا مەزن بکن دا خو ژ تورک، ئەلمان و کەسین دیتەر رزگار بکەت و بخو بخۆشی بژین و خودی ئەوان ژ ئیکفە ناکەت" (Ahmed, 1978, 118).

دبەردەوامییا سەرنجراکیشا کوردان بۆ پشتەفانیکرنا بەریتانیا سونی خویا کرییە بەریتانیا ژ هەمی گەلین دیتەر پتر دۆستا کوردانە، عاشقا میرخاسییا ئەوانە، دلیرییا کوردان ب باشی بەیستییە، ژبەر هندی بەریتانیا کورد گەلەک دفتین، راستە بەریتانی لە بەغدا کیمن، بەلی ژ خەلکی بەغدا خوشتفتیرین، کاروبارین مەزن یێن ددەستی کورداندا، ئەگەر کورد بەرخیۆبدەن بەریتانیا، کورد ناھینە بی بەشکرن، ژ تورکان نەترسن، ژبەرکول ئەفان نیزیکان دی لەشکەری جیہانگیری بەریتانیا هیت پشتەفانیا هەوہ کەت" (Ahmed, 1978, 118).

دكردا زاروكین خوه فریکنه قوتابخانهیا بۇ ئەڤی مه‌ره‌می ژى دئه‌قان دوو ژماره‌یان دا رونكرن لسه‌ر مه‌دره‌سه و مه‌كته‌بى دا نڤیسینه ژبو هندى خواندن ل حوجره‌یین ئاینى و ته‌کیه و مزگه‌فتان بۇ جهه‌کى نیزامى و خواندنا مودیرن به‌ره‌ف پینشغه‌ ببه‌ن، به‌لى ب شيوه‌یه‌ک گشتى ئەو سیاسه‌تا به‌پیتانیدنه‌ڤى بواریدا په‌یره‌ودکر، لاوازبوو، پرۆسه‌یا خواندنى ب شيوه‌یه‌ک هندی ب ریفه‌دچوو ب به‌راوردی دگه‌لپیدڤیاتین وه‌لاته‌کى، کوژ ئەگه‌رى نه‌خوینده‌وارین نوقم بووى (Mufti, 2024, 29-32). ب ئەڤى چه‌ندى خوڤا دبیت سۆنى دڤا بۇ کوردان خوڤا بکته‌ خواندنن نیزامى دبه‌رژه‌وه‌ندیدیا کوردان دایه و پینڤیه‌ ب گه‌رمی پینشوازییا ئەقان جوړه خواندنا بکه‌ن چونكى دئ ئەڤ جوړه خواندنه‌ میتشكى زاروكان لدور پینشها‌تین جیهانی فه‌کته‌ و دئ پتر شاره‌زایی لده‌ف په‌یداییت.

پروژنامه‌یا پینشکه‌وتن کاریگه‌رییه‌کا ئیکجار مه‌زن هه‌بوو، سه‌ره‌رای هندی دئه‌وی ده‌میدا نه‌ کوردانده‌وله‌ت هه‌بوو نه‌ژى زمانه‌کى به‌یزبوو (مه‌سه‌عود، ۲۰۲۲). هه‌ژى گوتنى یه‌ پروژنامه‌یا پینشکه‌وتن گرنگى ب بیافى سیاسى و کۆمه‌لایه‌تى و ئەده‌بى و ره‌وشه‌نبیرى و میژوویى دایه‌(مسته‌فا، ۲۰۱۹؛ عه‌بدوللا، ۲۰۱۶). هه‌روه‌سا پروژنامه‌یا پینشکه‌وتن ب ئیکه‌م پروژنامه‌ ده‌یته‌ دانان ل باژیرى سلیمانى و هه‌ریما کوردستانى، به‌لى ئیکه‌م پروژنامه‌یا کوردی ل عیراقى ناهیه‌ت دانان (Pasha, 2022).

میچهرسۆنى دگه‌شتا چاپکرنا پروژنامه‌یا پینشکه‌فتندا ل میسوپوتامیا و کوردستانى گه‌له‌ک زانیارى دهرباره‌ی(زمان، داب و نه‌ریت، ره‌وش، ره‌وشا کوردان)کۆمکرن.

دهرباره‌ی کورد زانییا میچهرسۆنى میژوو نڤیسى کورد سه‌لام ناوخۆش دبیتیت:

1- میژوونڤیسى کورد محمه‌د زه‌کى د په‌رتووکا (خولاسه‌یه‌کى تاریخی کورد و کوردستان) دا دبیتیت: هندی کورده‌کى شاره‌زایی دزمانى کوردی دا هه‌بوو ژ عالمین کورد پتر دزانى.

2- میژوونڤیسى کورد که‌مال مه‌زه‌هر د (تیگه‌یشتنى راستى) دا دبیتیت: شاره‌زاییا سۆنى دزمانى کوردی دا گه‌هشتبوو ئەوى راده‌ی قورئانا پیروژ و هه‌رگیرا بوو سه‌ر زمانى کوردی.

ل ڤیرى رۆلى سۆنى دهرکه‌ڤیت ده‌می گرنگى ب زمانى کوردی دای، چاپخانه‌یه‌ک ب پیتین عه‌ره‌بى ئینا سلیمانى و پروژنامه‌یا پینشکه‌وتن دهرئیخست پاشان هه‌ر ب ئەوى چاپخانه‌ی چه‌ندین رۆژنامین دى وه‌ک (بانگى کوردستان، رۆژى کوردستان، بانگى هه‌ق، ئومیدی ئیسقلال، ژيانه‌وه‌...) دهرچوون.

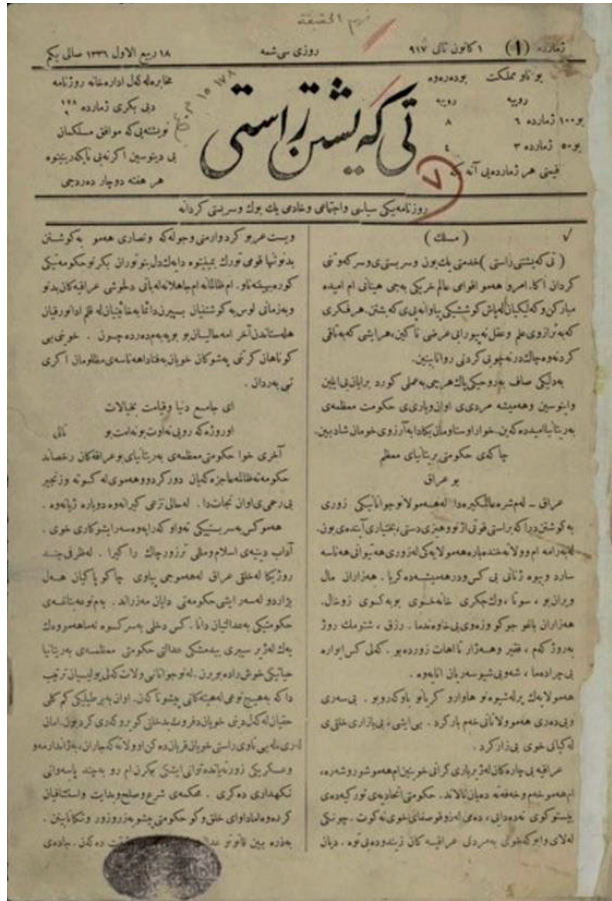
➤ ههروهسا سؤنى دقيا كوردان پالدهت گرنگيى ب به لافكرنا پرتووكان ب زمانى كوردى بدن دلكو بشين ههبوونا زمانى خو پياريزن و بق حكومه تين عيراقى ب سهلمين زمانى كوردى زمانى رهوشه نيبيرى و فيركرنى يه .

➤ سؤنى دقيا گرنگيا قوتابخانهيان بق كوردان بدهت نياسين، له ورا دگوتارين خودا درؤژنامهيا پيشكه وتن دا به ردهوام باسى گرنگيا فهكرنا قوتابخانهيان و توماركرنا زارؤكان ل قوتابخانهيان بق كوردان دكر.

پاشبهند

پاشبهندى ژماره (1)

رؤژنامهيا تيگه يشتنى راستى

پاشیه‌نډی ژماره (۲)

روژنامه‌یا پیشکوتن

لیستا ژیدهران

نیک: په‌رتوک ب زمانی کوردی

1. نه‌حمەد، کەمال مەزھەر. (1978). تیگەیشتنی راستی و سۆینی لە رۆژنامەنۆسی کوردیدا، بەغدا: چاپخانە کۆری زانیاری کورد.
2. نه‌حمەد، سامان. (۲۰۱۴). میژووی کورد لە دیدی رۆژەلاتناسی بریتانیدا (۱۹۰۰-۱۹۵۰)، هەولێر.
3. پاشا، محەمەد سالار. (۲۰۲۲). وتاریکی میجرسون دەرپارەیی سلیمانی، بەر دەستە لاسەر: <https://diplomaticmagazine.net/detail/2921>، (م.سەرەدانی: ۲۰۲۴/۴/۲۵).
4. چاو چاو. (۲۰۲۱). میجرسون لە خزمەتکارییەوه بۆ کەسی بەکەمی ئینگلیز لە عێراق و کوردستان، بەر دەستە لاسەر: chawmedia@، (م.سەرەدانی: ۲۰۲۴/۳/۲۶).
5. الخضر، محەد سالم. (۲۰۱۷). جەدل المذهب والتاریخ، بیروت.
6. خواجە، نه‌حمەد. (۲۰۱۳). چیم دی شورشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، چ ۲، هەولێر: چاپخانە ناس.
7. رشید، هەردی هادی، سیاسەتی میجرسون بەرامبەر بە کورد ۱۹۱۹-۱۹۲۲ لیکۆلینەوه‌یه‌کی میژووی و سیاسیه.
8. رۆژ. (۲۰۲۱). میجرسون و زمانی کوردی، بەر دەستە لاسەر: [@roj9119](http://roj9119)، (م.سەرەدانی: ۲۰۲۴/۳/۲۶).
9. رەئوف، د. لوقمان. (۲۰۱۸). کوردۆلوجی زانستیک بۆ ناسینی کورد، چ ۲.
10. سالح، رەفیع سالح و سالح، سدیق سالح. (2007). رۆژنامە تیگەیشتنی راستی 1919-1918، چاپخانە ناس: سلیمانی.
11. سالح، رەفیع سالح و سالح، سدیق سالح. (۲۰۲۱). رۆژنامە "پیشکەوتن"ی سلیمانی (ژمارە ۱_۱۱۸) (۲۹ی ئه‌پرێلی ۱۹۵۰-۲۷، چوونای ۱۹۲۲)، چاپخانە شقان سلیمانی.
12. سندی، بەدرخان. (۲۰۰۸). کۆمەلگای کوردەواری لە دیدی رۆژەلات ناسیدا، دوهوک: چاپخانە خان.
13. السندي، دبدرخان. (۲۰۰۲). المجتمع الكردي في المنظر الإستشراقی، اربیل: مطبعة وزارة التربية.
14. سۆن، ئی. بی. (۲۰۰۷). راپۆرتیک لە سەر سلیمانی ناوچه‌یه‌ک لە کوردستان، چاپخانە شقان: سلیمانی.
15. عەبدوللا، خەلیل. (2020) رۆژنامەیی تیگەیشتنی راستی، خاک، بەر دەستە لاسەر: <https://www.khaktv.net/all-detail.aspx?jimare=20302&type=farhang> (رۆژا سەرەدانی: 2024/11/20).
16. عەبدوللا، خەلیل. (۲۰۱۶). میجرسون جاسوسێکیروناکبیر، بەر دەستە لاسەر: <https://archive.khaktv.net/dreja.aspx?jmare>، (م.سەرەدانی: ۲۰۲۴/۳/۲۶).
17. عەبدوللا، نه‌جاتی. (۲۰۲۲). کوردستان لە سەده‌ی نۆزده‌هەمدا وەک گەریده رۆژنواوییه‌کان بینویانە، هەولێر: چاپخانە زانکویی سەلاحەددین.
18. عملی، عادل صدیق. (۲۰۱۰). عادیلە خانم کەسایەتی و ئەرەدەلانی بوون و ساقیقرانی بوونی.

19. محمود، د. صلاح محمد سلیم. (۲۰۱۵). دیرۆکا کوردان یا هه‌هه‌چهرخ ب دیتته‌کا زانستی، چ، چاپخانا هیقی: دهوک.
20. محهمه، سه‌ردار. (2019). له‌باره‌ی میجر سۆن ئه‌مه‌ بزانه، کورد، به‌رده‌سته‌ لسه‌ر: <https://www.kurdiu.org/ku/b/89935> (رۆژا سه‌رده‌انی: 20/11/2024).
21. مسته‌فا، ئه‌مین. (۲۰۱۹). له‌باره‌ی میجر سۆن ئه‌مانه‌ بزانه، به‌رده‌سته‌ لسه‌ر: <https://www.kurdiu.org/ku/b/89935>، (م. سه‌رده‌انی: ۲۴/۳/۲۰۲۴).
22. مسعود، مه‌ریوان. (۲۰۲۲). میجر سۆن ناویکی گه‌وره‌ به‌لام فیتته‌یه‌کی گه‌ورتر، به‌رده‌سته‌ لسه‌ر: <https://knwe.org/KU/ArticleDetails/272>، (م. سه‌رده‌انی: ۲۴/۴/۲۰۲۴).
23. مسیحه، ژیمان صبری و وه‌بسی، کاروان صالح. ۲۰۱۹. به‌رژوه‌وندیین به‌رتانی ل کوردستانی دنا‌قیه‌را ۱۷۹۷_ ۱۸۴۰، ژ سیاسه‌تا به‌رتانی ل هه‌مبه‌ر کیشه‌یا کوردی، زاخۆ، سه‌نه‌تیه‌ی زاخۆ بۆ فه‌کۆلیتین کوردی.
24. موفتی، نیحسان ره‌شاد. (۲۰۲۴). رۆلۆی قوتابخانه‌ ئاینیه‌کان و سیسته‌می خویندنی فه‌رمی له‌ باشووری کوردستانی (۱۸۶۹_ ۱۹۴۹)، گۆفاری دیوان، (۳۴).
25. هاوار، م. ر. (۱۹۹۰). شیخ محمودی قارمان و ده‌وله‌ته‌کی خوارووی کوردستان، به‌رگتی ئیکتی، له‌ندن.
26. هاوار، کاوه. (۲۰۰۳). رۆژه‌له‌تناسی له‌ نیوان ستراتیژی داگیرکاری و نایدۆلۆژیای سته‌م دا، هه‌ولنیر: چاپخانه‌ی په‌روهرده‌.

لیسته‌ ژیده‌ران ب لاتینی / References

- Ahmed, S. (2014). *Mejoy Kurd la didi Rojhalanasekani Baritani 1900-1950*, Capxanaiy Rojhalat: Hewler.
- Ahmed, K. M. (1978). *Tegehstini Rasti u Soweni le Rojnamanosi Kurdi de*, Baxda: Capbxanay Korizaniyari Kurdi.
- Soane, A. B. (2007). *Raportek la ser Sulemani Nawceyeka la Kurdistan*, Capxaney Shivan: Sulemani.
- Sindi, B. (2008). *Comelgay Kurdaware la didi Roshelatnasi da*, Capxaney Xani: Duhok.
- Salih, Rafiq Salih, Salih, Sediq Salih (2007). *Rojnamey Tegestini Rasti 1918-1919*, Capxaney Aras: Sulemani.
- Ali, A. S. (2010). Adela xanem Kasayeti u Ardelani u Sahiebqerani boni.
- Salih, Rafiq Salih, Salih, Sediq Salih. (2021). *Rojnamey Peshkawtine Sulemani Jimare 1-118* (29 April)
- Xowace, A. (2013). *Ciem Di Soresakani Sheikh Mahudi Mezin*, c2, Capxaney Aras: Hewler.
- Rasheed, H. H. (N.D). *Siyaseti Major Soane Berambar be Kurd 1919-1922 Lecolinaweyaki Mejoy u Siyasi ye*.

Rauf, L. (2018). *Kurdology Zanstiek bo Naseni Kurd*, c2.

Abdullah, N. (2022). *Kurdistan la sedi nuzdam da wak Gerida Rojawayekini biniwe*, Xapxani Zancoy Salahadin: Helwer.

Masiha, J. S. û Waisy, K. S. (2019). *Berjwendiyen Beritania li Kurdistne dnavbera 1797-1840 da, ji Siyasata Beritania berambari Keseya Kurdi*, centre zaxo bo vecolinien Kurdi.

Mahmmud, S. M. S. (2015). *Diroka Kurdan ya Hevcarx bi ditineka zanisti*, Capxaney hevi: Duhok.

Hewraz, K. (2003). *Rojhelatnasi la niwan strategy dagrekari u adology system da*, Capxaney parwerda: Helwer.

Hewar, M. R. (1990). *Sheik Mahumdi Qareman u dewlati xuwari Kurdistan*, b1, London.

Sindi, B. (2002). *Muctama al-Kurdi fi manzur al-istishraqi*, Matbaat wezarat Tarbiye.

Al-khur, M. S. (2017). *Cadel mazheb u Tarikh*, Beirut.

Chaw. (2021). *Major Soane la xzmtkariye we bo kesi yekami Englizi la Iraq u Kurdistan, bar desta li sar: Chawmedia*, (Roja Saradene 26/3/2024)

Mufti, I. R. (2024). *Roli qutabxaney Ayniyekan u Sistami xuwendi farmi la bashuei Kurdistan 1869-1949*, Koveri Diwan, (34).

Mustafa, A. (2019). *La barey Major Soane emane bzanin, bar dasta li sar: 89935*. (Roja Saradene 27/3/2024) .

Abdullah, Kh. (2016). *Major Soane Casosyeki Ronakber, bar desta li sar: <https://archive.khaktv.net/dreja.aspx?Jmare>* (Roja Saradene 26/3/2024)

Pasha, M. S. (2022). *Wetareki Major Soane derbarey Sulemani, bar desta li sar: <https://diplomaticmagazine.net/detail/2921>* (Roja Saradene 25/3/2024)

Roj. (2021). *Major Soane U Zmane Kurdi, bar desta li sar: Roj9119* (Roja Saradene 26/3/2024)

Masud. M. (2022). *Major Soane Naweki Gewra belam fitnake Gewrater, bar desta li sar: <https://knwe.org/KU/ArticleDetails/272>* (Roja Saradene 1/4/2024)

Mohammed, S.. (2019). *Le Baray Major Soane Amane Bzane, Kurd,J, Ber desta li sar: <https://www.kurdiu.org/ku/b/89935>* (Roja Seredane 20/11/2024).

Abdullah, Kh. (2020). *Rojnamay Tegestini Rasti, Khak TV, Ber dasta li ser: <https://www.khaktv.net/all-detail.aspx?jimore=20302&type=farhang>* (Roja Seredane 20/11/2024).

Extended Abstract

This study attempts to show the Kurds and their Issue in the British Kurdologist Major Soane's views, as he wrote upon many aspects of Kurdish conditions and their society. Also he greatly tried to learn Kurdish language in order to understand Kurdish circumstances make Kurdish language to be a writing language and developed his knowledge on Kurds. Hence he concentrated on Kurds in various areas. He attempted to show the origin of Kurds and their history through ancient history and Islamic period, furthermore, he depicted the Kurdish history under the Ottoman empire and its policy towards the Kurds and their situation under its policy.

Additionally, Major Soane demonstrated the Kurdish language and his keen on learning Kurdish language and their literature, as a result he knew Kurdish language more appropriately.

He presented the economic and society conditions of Kurds, he showed the Kurds were mostly farmers and lived in villages, the Kurds made their needs in their farming land, they also were taking care of animal, they made many foodstuffs in agricultural farming lands and they traded their produces internally and externally. They had expert of trading and exchanging their produces. Because of their economic circumstances a part of Kurdish society mainly Sheikhs and nobles emerged and they played a key role in the Kurdish society, they became landlords and traders, they imposed their laws on peasants and villagers to work in their interests.

Major Soane wrote his perspectives on the international and regional agreements on Kurds, in this case he declared that some of the international agreements such as Sykics Bico, Lauzan and Paris Peace agreement effected on Kurds effectively, even though the Kurdish representatives had greatly lobbied for their issue, however the great powers ignored the Kurds as they have not seen their interests in Kurdish issue. Hence they became victim of great powers interests in the region.

One of the most important parts of Major Soane viewpoints on Kurds was his efforts of publishing two Kurdish Journals were the Ture Understanding and Development Journals, the Ture Understanding Journal concentrated on many aspects of Kurdish condition many it focused on the ancient history of Kurds and shew his views on Kurdish origin and their history from the period of Salahadin period and how the historian explored the Kurdish history, Moreover, it showed Kurdish literatures in its issues frequently, in addition to Major Soane efforted to push Kurds to effort obtaining

British support for their national issue, hence he told Kurds the British government loved Kurds and want to support Kurds as it support other nations, so the Kurds must have attempted to make relations with the British dipolmats in the region, as they would have encouraged British authority to grant their rights. However, Major Soane want to encourage Kurds to not rebel against British authority in their land and worked for the Brtish interests in the region.

Major Soane adviced Kurds to made a national union, hence in development journal he wrote varieties roprts on Kurds especially on Kurdish language and education in Kurdistan, he attempted to show Kurds that education is important in order to generate their language for learning and developed through writing books and publishing journals.

The aim of this study is to clear Major Soane effort among the Kurds and how he attempted to push Kurds to work in favorite of British interests in the region. As it can be seen in his roprts he greatly attempted to make relations with Kurdish leaders and encourage them to believe in British policy regarding to the Kurdish issue and how it attempted to obtain their rights in Iraq through its agreement with the regional powers.

DOSYA

MEDRESEYÊN KURDAN

Edîtorên Dosyayê

Abdurrahman Adak & Şehmus Kurt

Pêşekî

Em di vê dosyaya mutewazî da bi sê gotarên girîng ên li ser medreseyên kurdan li pêşberî we ne. Ji van gotaran du heb bi kurdîya soranî hebe jî bi kurdîya kurmançî ye. Hêjayî gotinê ye ku her sê gotar jî ji aliyê vekolerên Başûrî ve hatine amadekirin û bi alfabeya Kurdo-Arabîkê hatine nivîsîn. Lewma kurdên başûr di asta herî bilind de beşdarîya vê dosyayê kirine ku ev yek bo me cihê kêfxweşiyê ye. Mixabin du gotarên ku ji aliyê vekolerên Bakurî ve hatibûn amadekirin ji ber temamnebûna prosesên nirxandinê di nav dosyayê da cih negirtin. Em hêvî dikin di hejmarên bê yên Nûbihar Akademîyê da ew her du gotar jî bên weşandin.

Babeta medreseyê bergeheke xwe ya gelekî berfireh heye. Dîn, perwerde, ziman, edebîyat, dîrok, destnivîsarî, zanist, hizir, felsefe, telarsazî, folklor, antropolojî, huner, mûsîqî û çand wek qadên serekî yên vekolîna vê qadê derdikevin pêş. Em ê di vê pêşekiyê da tenê di çarçoveya her sê gotarên dosyayê da amaje bi du aliyên medreseyan bikin ku ew jî dîroka medreseyan û pêwendîya medreseyê bi edebîyat û mûsîqîya kurdî ra ye.

Ji ber ku misilmanbûna kurdan beramberî qonaxa destpêkê ya belavbûna Îslamîyetê tê, dîroka perwerdeyê li nav kurdan, di çarçoveya fêrbûna zanyariyên dîne Îslamê da, bi qasî dîroka kurdan a serdam Îslamî kevin e. Ev heye ku sê sedsalên pêşî yê vê dîrokê anku ji destpêka Îslamîyetê heta bi avabûna xanedanên kurdan desthilatdarîyeke kurdî tune ye û ji ber vê yekê jî perwerdeya vê qonaxê di sazîyên fermî yên dewletên Emewî û Ebbasî da bi zimanê erebî ye. Hêjayî gotinê ye ku di vê qonaxê da medreseyên birêkûpêk hêj ava nebûne û perwerde li mizgeft, kuttab û malan hatîye îcrakirin.

Di qonaxa avabûna medreseyên birêkûpêk ên dîroka Îslamê da ku beramberî sedsala XIem tê roleke berbiçav a kurdan çêbûye. Belgeyên li ber destan destnîşan dikin ku dema di sedsala XIem de xanedanên kurdan ên wek Fedlewî, Merwanî, Ey-yûbî û hwd. ava dibin, ji aliyê van xanedanan ve li deverên cuda ên Kurdistanê medreseyên birêkûpêk hatine avakirin û van medreseyan ji wê serdemê heta bi sedsala XXem nêzî hezar salî li nav civakî kurdî seyra xwe ya dîrokî domandine û wek tekane sazîya perwerdeyê di geşedana cîhana hizrî, zanistî, edebî û hunerî ya kurdan de roleke girîng listine.

Krekar Aziz di gotara xwe ya soranî ya bi navê “Hucre le Nawçey Xoşnawetî” da hem amaje bi seretaya damezirîna medreseyan kirîye hem jî medreseyên curbicur ên devera Xoşnawetîyê bi me dane nasîn. Erdnîgarîya devera Xoşnawetîyê bi piranî dikeve nav sîronorên wîlayeta Hewlerê û beşek jê jî dikeve nav sînorên wîlayeta Silêmanîyê. Li gor Azîzî, dîroka medreseyên Xoşnawetîyê vedigere sedsala XIIem ku beramberî desthilatdarîya Zengîyan tê û hêj di wê serdemê da li gundê Başûr ê devera Xoşnawetîyê medreseya Sîsaweyê hebûye. Ev jî nîşan dide ku piştî avabûna medreseyên birêkûpêk ên li bajaran di demeke kurt da li gundan jî medrese hatine avakirin. Krêkar di gotara xwe da tesbît kirîye ku di seyra dîrokî da li devera Xoşnawetîyê ev medrese ava bûne: Medreseya Sîsawe, Medreseya Zîyareta Melazade, Medreseya Hertel, Medreseya Balîsan, Medreseya Şeqlawe, Medreseya Giraw, Medreseya Bêtwate, Medreseya Xetê, Medreseya Hîran, Medreseya Kunefluse, Medreseya Celî, Medreseya Maweran, Medreseya Mîrosteme û Medreseya Bereke. Li devera Xoşnawetîyê hebûna van medreseyên dîrokî nîşan dide ka çima ji berê ve ji nav kurdên Başûr hinde alim û zana derketine.

Medrese ne tenê sazîyeke perwerdeya dînî û zanistên serdema klasîk e, ew di heman demê da jêdera esasî ya hunera kurdî ye jî ku edebîyat, mûsîqî û xoşnûsî di serî da tî. Bi taybetî di serdema xanedanên kurdan da avabûna medreseyan û peydabûna edebîyata kurdî ya serdema îslamî bi temamî hevterîbê hev in û hindî ku di zeman û deverên cihê da ji alîyê desthilatdaran ve medrese ava bûne edebîyata kurdî jî li deverên cuda bi lehçeyên cuda peyda bûye. Her du sazîyan di dirêjahîya dîrokê da hebûna xwe pêk ve domandine û di sedsala XXem û tenanet di serdema me ya hevçax da her du sazî wek berdehamîya tradîsyonekê heta roja me jî li ser pêyan mane.

Hêriş Kemal Rêkanî di gotara xwe ya kurmançî ya bi navê “Keşkolên Helbestên Kurdî li Medreseya Qubehan”ê da bal kişandîye ser pêwendîya medrese û edebîyata kurdî û wek nimûne bi taybetî li ser medreseya Qubehanê ya mînişînîya Behdînan rawestayê. Rêkanî çendîn keşkolên ku li medreseya Qubehanê ji alîyê mela û feqîyan ve hatine nivîsîn tesbît kirine û bi rêya danasîna helbestên kurdî yên ku di wan keşkolan da cih digirin helbestvanên nû ên serdema mîrektîya Behdînan aşkera kirine û rola medreseya Qubehanê di peydabûna edebîyata kurdî ya wê serdemê de destnîşan kirîye. Li gor zanyarîyên ku Rêkanî di gotara xwe da dide li vê medreseyê di nav 4 keşkolan da 34 helbestên 15 helbestvanan cih digirin. Guman tune ye ku ev zanyarî çawa ku dîroka edebîyata kurdî ya devera Behdînan ronî dikin di heman demê da rola medreseyê ya di peydabûna vê edebîyatê da jî radixin ber çavan.

Rizgar Cabbarî jî di gotara xwe ya soranî ya bi navê “Rolî Tekyey Talebanî le Pêpêdanî Meqamatî Kurdî da” li ser meqam û meqambêjên mûsîqîya kurdî ya ku di tekya û medreseya Talebanî da peyda bûne rawestîyaye. Li gor zanyarîyên ku Cabbarî dide, Tekyaya Talebanî (Tekyaya Mecîdîye) ya ku di sala 1771ê da li Kerkûkê hatîye damezirandin, ne tenê tekyayeke terîqeta Qadirî bû. Ew hem mizgefta nimêjê, hem medreseya zanistên wê serdemê, hem navendeke edebîyatvanan, hem mê-

vanxaneyêke bêkesan, hem jî dibîstanek bû bo meqamên mûsîqîyê. Ji nîveka sedsala XIXem heta bi roja me di geşedana meqamên rojhilatê bi giştî û meqamên kurdî bi taybetî roleke girîng a vê tekyayê çêbûye. Şêxên vê tekyayê Şêx Ebdurehman, Şêx Elîyê Gewre, Şêx Cemîl, Şêx Elî û di roja me da jî Şêx Yûsif hem meqamdost bûn hem jî rêzeke mezin ji meqambêjan ra girtine û xizmeteke taybetî ji wan ra kirine. Meqambêjên navdar, Elî Merdan, Mela Welî (bavê meqambêjên kurdî), Rehmetsula Şiltax, Se'îd Hemegule, Hacî Umer Pasewan, Tofîq Çawes, Mela Mihemed Topal, jinên meqambêj Mela Heybet, Mela Şewket, Mela Usman Mûsilî, hunermendê mezin Seyîd Elî Esxerê Kurdistanî, Seyîd Merdanê kurê Seyîd Sedîqê Kerkûkî, Seyîd Muhidînê Cebarî meqambêjên navdar ên Kerkûkî û derveyî Kerkûkê ne ku mudawimê tekyaya Talebanî bûn. Ji alîyê van meqambêjan ve 72 meqamên kurdî, erebî û turkmanî hatine îcrakirin.

Eger biçûk be jî mefayek ji vê dosyayê bê wergirtin bo me cihê kêfxweşîyê ye.

Abdurrahman Adak & Şehmus Kurt
Edîtorên Dosyayê

حوجره له ناوچهی خوشناوهتی

The Madrasas of The Khoshnawati Region

Krekar AZİZ

Krekar AZİZ | 0009-0002-4772-6880 | krekarazzez@gmail.com
Salahadin University /Arbil

Citation:

Aziz, K. (2024). The Madrasas of The Khoshnaw Tribes. *Nubihar Akademi* 22, 167-192.
DOI: 10.55253/2024.nubihar.1571408

Article Type	Research Article
Submission Date	21.10.2024
Acceptance Date	21.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

خۆشناو هۆزیکێ گهوره و ناودار و ناسراوی کۆمهڵگه‌ی کورده‌واریه، به‌شیکێ زۆری نهم هۆزه له پارێزگای ههولێر، به‌شیکیشی له پارێزگای سلیمانی له قهزای رانیه له ناحیه‌کانی بێتواته و سه‌روچاوه نیشه‌جین رۆل و پینگه‌یه‌کی گرنگیان ههیه، له چهند دۆل پێکدینت نه‌وانیش (حه‌وزی بێتواته، دۆلی بالیسان، دۆلی مه‌له‌کان، دۆله گۆران، دۆلی به‌ره‌که، دۆلی ماوه‌ران، دۆلی کۆری، دۆلی قه‌لاسنج).

میژووی حوجره و خزمه‌تکردنیان له ناوچه‌ی خۆشناوته‌ی بۆ سه‌رده‌میکێ دوور و درێژ ماوه تاوه‌کو ئیستاش بوونیان ماوه، له‌گه‌ڵ بڵاوبوونه‌وی ئاینی ئیسلام له ناوچه‌ی خۆشناوته‌ی له هه‌ر گوند و ناوه‌دانیه‌کێ مژگه‌وت بنیاتنرا، له‌ناو هه‌ر مژگه‌وتیکیش حوجره‌یه‌ک بوونی هه‌بوو، له‌و حوجره‌یه‌ زانسته‌ شه‌ری و عه‌قڵیه‌کان دمه‌خویندرا، نهم حوجره‌یه‌ رۆلێکی دیار و به‌رچاویان له پینگه‌یانندی هه‌زاران زانا له ناوچه‌که هه‌بوو، دواتر نهم زانایانه له‌ناوچه‌کانی کوردستان و عێراق بڵاوبوونه‌وه، توانیان رۆلێکی باش بۆ بڵاوکردنه‌وه‌ی زانست و زانیاری بگیرن.

ئه‌وه‌شمان له یاد نه‌چنیت خه‌لکی کوردستان له‌ رووی ماددی و مرۆیی هه‌میشه‌ هاوکاری مژگه‌وت و حوجره‌کان بوون پێداویستی و که‌موکوریه‌کانیان پرکردۆته‌وه، بۆیه نهم حوجره‌یه‌ بپه‌وه‌ مایه‌ی پاراستن و بڵاوکردنه‌وه‌ی زانست و زانیاری، ته‌نانه‌ت له‌ زۆربه‌ی گونده‌کان تاوه‌کو ئیستا زه‌وی و باخچه‌ی و هه‌قفکراو له‌ گوند و شاره‌کان ماون داهاته‌که‌یان بۆ خزمه‌تکردنی حوجره‌و فه‌قییه‌کان خه‌رج ده‌کریت.

Peyvên Sereke

قۆناغه‌کانی، خۆشناو هۆزی میژووی، حوجره‌کان، خۆشناو هۆزی، خۆشناو ئیسلام، ئیسلام میژووی، زاناکان ژياننامه‌ی زانایان په‌رتووکی، حوجره‌ خویندنی

Abstract

The Khoshnaw tribe is one of the most prominent and influential in Kurdish society, with the majority of its members residing in the Erbil province. A portion of the tribe also lives in the Betwata and Sarwchawa districts in Ranya, Sulaimani province. The Khoshnaw tribe holds a notable role and position in the region.

The tribe's territory spans several significant valleys, including Betwata Basin, Balisan Valley, Malakan Valley, Goran Valley, Baraka Valley, Mawran Valley, Kore Valley, and Qalasn Valley. The history of madrasas and their contributions in the Khoshnawti area extends back centuries. With the spread of Islam in the region, mosques were built in every village and settlement. Each mosque housed a madrasa (religious school), playing a crucial role in educating thousands of scholars who later spread across Kurdistan and Iraq, greatly contributing to the spread of knowledge.

It is important to recognize the Kurdish people's continuous support for these madrasas, both in material resources and manpower. As a result, the madrasas became vital institutions for preserving and disseminating knowledge and information. In many villages, endowment lands and gardens were established to financially support the madrasas and religious scholars. The income from these lands continues to be used for maintaining and servicing the madrasas, symbolizing the enduring connection between the community and these religious and educational institutions.

Keywords

Khoshnaw, Islam, Madrasa, Religious schools, Khoshnaw tribes, The stages of Madrasa, The four stages of Madrasa, Islamic history, Khoshnaw history, The books of the Ulama, The biographies of the Ulama, Islamic scholars

دهستینگ

میژووی قوتابخانهی نیسلاهی

دهکریت میژووی قوتابخانهی نیسلاهی بهینی ههندیک سمرچاوه بو سهرمتای دابهزینی سروش (وحی) بو پیغمبهر (د.خ) دهگهریتوه، چونکه له نهو سهردمهدا مالی (نهرقمی کوری نهرقم) ههجوو تینیدا پیغمبهر (د.خ) نهو ژماره کمههی خهلی کۆدهکردهوه که بروایان پیی هینا بوو تاوهکو پهیامی نیسلاهیان بو روون بکاتهوه باشان مزگهوتی (قیاء) دامهزراو لهوی مووسلمانان راستوخو له پیغمبهر مکیهانهوه فیروی دهستورمکانی ناینی نیسلاهی دهبوون که پشتی به قورئان وهک کتیبکی ئاسمانی دهبهست، ههروهها (ئیمام محمد بن سحنون) باسی نهوهی کردوه لهسهردهمی خلیفهکانی راشدیندا ههندیک قوتابخانه (کتاتب) بو لهسهرکردنی قورئان و فیروونی زانستهکان ههجوون له شاری مهینهش قوتابخانهیهک بهناوی (دار القرآن) بو لهسهرکردنی نایتهکان ههجووه له دواي دهستیکردنی فتوحاتی نیسلاهی کاتاتبهکان زیاتر دیار و فراوان بوون و چهند قوتابخانهیهک له شارمکانی (بصره و کوفه و فسطاط و قهیرموان) کرانهوه له سهدهی سنییم و چوارهمی کۆچیدا گهیشته لوتکه له سهردهمی عهباسیهکانیشدا بایهخیکی زور بهخویندن دراو چهند مزگهوتیک دامهزراوان که هاوکات قوتابخانهش بوون لهوانه مزگهوتی المنصور له شاری بغداد و چهند مزگهوتیکی دیکههی هاوشیوه له شارمکانی کوفه و بصره لهناو نهو مزگهوتانهشدا باز نهی زانستی ههجووه که چهندین زانستی نایینی و زمانهوانی و گهردوناسی و بیرکاری و پزشکی هتد خوینراوه (سالار تاوگوزی، میژووی حوجره).

1. حوجرهی کوردی

دواي بلاووبونهوهی ناینی نیسلاهی له کوردستان ریژیهکی زوری خهلی کوردستان بوونه مووسلمان و پهیرموی نهو ناینه نویهیان کرد، له ناینی نیسلاهدا مزگهوت شوینی خوداپهرستی و کۆر و کۆبوونهوهی مووسلمانانه و مهلبهندی رۆشنیبری و زانستیش بوو تا نهوکاتهی قوتابخانه له جیهانی نیسلاهی دروستکران، نهو قوتابخانهش رۆلیکی گرنگیان ههجوو له بلاوکردنهوهی خویندن و خویندهواری و پیگهیاوندی زانایان بو خزمهتکردنی شهیرعت و زانست بویه مزگهوت لهپال نهوهی شوینیک بوو بو خوداپهرستی ببوه شوینی خویندن و فیروکردنیش (محمد زکی، الحاله العلمیه، ص566)، بهتیههروونی کاتیش بههوی زوربوونی نوێر خوینان و پهیداوونی دهنگه دهنگ و ژاوژاو قوتابی و فهقیکان نهیاندتهوانی لهناو مزگهوت بخوینن بویه له ههر گوند و شاریک له تهنیشت یاخود لهناو مزگهوت (حوجره) دروستکرا که بریتی بوو له ژووریک یاخود چهند ژووریک و ههیوانیک بوو فهقیکان دروست دهکران تاوهکو تیدا بزین ماموستای مزگهوتیش لهپال پینش نوێر و وتار خویندهنهوه وانهی به فهقیکان دهوت تهمنهی فهقیش دیاریکراو نهبوو زیاتر له تهمنه (8 - 12) سالی دهخرانه بهر خویندن گرنگترین نهو زانستههی فهقی له سهرمتای خویندهنهوه تاوهکو دهروونی دهیخویند بریتی بوو له قورئانی پیروو و فرموده و زانسته شهیری و دینی و عهقیهکان لهگهڵ فیروونی نووسین و خویندن و خمت خووشی، فهقی بهچهند قوناغیک تیدهپهری تاوهکو ئیجازه میلاههتی وهردهگرت قوناغهکان بریتین له:

1. سپیاره

بریتی بوو له و مر فقهیهک ماموستایهکی ئاینی به خهتیکه خوش و گهوره له و مر فقهیهکی دنووسی و دمیدایه ئه مندالهی که سه رهتای خویندنی بوو، پیتته نهجه دیهکانی زمانی عهره بی لئ نوسرابوو، دواي تهواوکردنی سپیاره دهجووه سه ره خویندنی قورئانی پیرۆز دواتر مه رج بوو ئه پهرتوکانه تهواو بکات (کتیبی عهقیدهی کوردی، مه ولودنامهی کوردی، نهحمه دیه، گولستانی حافی شیرازی، له هه ندیک ناوچه ش پهندی عهتار له نوسراوی خواجه حافظ بوو ده خویندرا)، دواي تهواوکردنی قوناغی یه کهم و مکو نه ریتی خویندنی حوجه فقهی به نامه ی ماموستای یه کهمی روی له مه در سه یه کی دیکه ده کرد، نه گهر نه وانیش چیگه بان هه بووایه له ی و مر ده گهیرا، شیوه ی نووسینی نامه ی ماموستا کانی ش بهم جو ره بوو:

بو بهر یز ماموستا مه لا.....

پاش دوعا و سه لام ئه م فقهیه لای من کتیب و بابته کانی په له ی یه کهمی تهواو کرد، تکام وایه نه گهر چیگاتان هیه لای خو تان به سوخته ی وهری گرن..... نیمزا مه لا.....

2. سوخته

ئه کسه ده بووه سوخته فیزی گرنتی پینوس (قهلم) و نووسینی ئه لف و بی ده کرا له گه ل نووسینی پیتته کان به لیک دراوی، ههروه ها فیر بوون له سه ره رینوسی وشه کان، سوخته خانه کان له لایهن فقهیه کی بهر تر له خویندن بهر یو ده بدر ا که پنی ده ترا (موسته عید)، له قوناغی (سوخته ی) له م پهرتوکانه وه دهستی پیده کرد کتیبی (عوامل جرجانی، سعده اللهی گهوره، سعده اللهی بچووک، انموذج، مغنی المحتاج، اظهار مه لا حه سه ن، مراح الارواح، مقصود، بناء، اظهار البرکوی، منوب، فعل سعده الله، الصمدیه، تصریف مه لا عملی، قز لجی، قهر داغی، الاستعارة، الوضع) فقهی له سوخته ی بهر دهوام ده بوو تاوه کو ده گه یشته کتیبی (جامی).

3. موسته عید

ئه فقهیه بوو که نیوه ی ریگای خویندنی بری بوو ده یوانی کتیبه کانی سه رهتای خویندن به فقهیه کان بلتیه مه هه ره به موسته عیدیش ده ترا (متعلق) که له کتیبی (جامی) دهستی پیده کرد کتیبی (الفنار، قول احمد، عید الله یزدی، شرح الشمسیة و مغنی الطلاب، السیوطی ابو طالب، الشافیة و سلم المنطق) فقهی تاوه کو کتیبی (الشمسیة) ی تهواو ده کرد هه ره به ناسکه موسته عید داده نرا.

(مستعدی تهواو) یش نهویه گه یشتیه ته دوا ماده ی خویندن یاخود نزیکه دوا ماده ی خویندن بوو یته مه که بهرام بهر دوا قوناغی زانکویه کتیبه خویندرا وه کانی ئه م قوناغه (انوار مه زن، ئیمام شافعی، شرح المنهج، فقهی ئیمام شافعی، البیضاوی تهفسیری قورئان، بووخاری شه رحی فه رموده کانی پیغه مه بهر (د.خ)، ابن حجر فقهه، الفرائض له باره ی دابه شه کردنی میراته مه، گلنبووی ئاداب، رساله الحنفی، المنبه ر، قوشجی له باره ی الوضع، عصام الدین له باره ی بیان، کمال الدین له باره ی صرف، اشتاق، اعلال، سید عبدالله، ارشاد العباد الی سبیل الرشاد، ریاض الصالحین، منا هج الطالبین، فتح المعین).

4. قوناغی دوا مادهکان

بعوا قوناغی خویندنی حوجره دیت بو تهواوکردنی قوناغهکه پیویست بوو پرتوکهکانی (شرح الشمسية لهگه‌ل پراویزمه‌ی، گلبووی برهان، شرح العقائد، میرات، جلال الدین الدوانی، المطول، جمع الجوامع، الفاضی مع تعلیقات لاری، تهذیب الکلام، التشریح، شرح الجعمنی، خلاصه الحساب، الاسطرلاب، ریح المحیب والمقنطر، الأشکال التأسیس، شرح المطالع، شرح الواقف، شرح المقاصد، شرح الطوالع، تلویح، مختصر المنتهی).

بو ئه‌وهی ببووایه ماموستای دوازده عیلم ده‌بوو زانسته‌کانی (النحو، الصرف، البلاغه به هه‌رسی به‌شه‌که‌یه‌وه، الفقه، اصول الفقه، المنطق، الاداب، الکلام، الفلسفه، الهیئه و الفلک، الرياضیات و الهندسة، فقه اللغة) بخوینی هه‌ر یه‌کێک له‌و زانستانه‌ چه‌ند کتیبێک له‌خو دمه‌گریت بوو نمونه کتیبی زانستی الصرف سنی کتیبی تیدا دمخویندريت و هه‌کو (تصریف الزنجانی، الشافییه، تصریف الملا علی الاشنوی) دواتریش فهقییه‌کان له‌ ناهه‌نگیدا ئیجازه‌ی مه‌لایه‌تیاان پیده‌درا واته ده‌بوونه مه‌لای ته‌واو.

ژیانی فهقیه‌کانیش له‌ شار و لادێ له‌سه‌ر (راتبانه) و ئه‌و زه‌کات و سه‌رفتریه‌ بوو که خه‌لکی پینی دهمان بویه له‌ شعریکدا ژیانی فهقیه‌تی به‌جووانی رهنگیداوته‌وه:

(ژیانی فهقیه‌کان له‌ گوند)

کاکه ژیانی فهقی لۆ گوندان

ئه‌وا نۆت ده‌لیم بی زیاد و نوفسان

ژیانی رۆژیان له‌سه‌ر راتبه‌ بوو

ئه‌وها مشوره‌ ناوی لێندر ابو.....

مه‌ی گه‌له‌ک چاک پیم بکه‌ بپروا

تا عومری بیست سأل (خویندنیان) ده‌کرد

ئه‌وه‌ی پیویست بوو ته‌واویان ده‌کرد

زور چاک فیرده‌بوون ئی دوازده عیلمان

ده‌هات میعادی بپروانامه‌ دانیاان

(فاخر ئاودملی، رۆلی زانایانی هه‌ولێر، 19 – 27).

گوتراوه: (بو دهرس خویندن هاوینان (شنۆ)، وه زستانان (کۆ)). هاوینان فهقیی گه‌رمینی - یه‌عنی ده‌ستی دزیمیان - وه (کۆ) یه، به‌زوری ده‌چونه (خوشناوته‌ی)، له‌به‌ر فینکی و ناو ده‌راو و هه‌وانده‌وه و میوه‌ی زه‌ریف و مه‌لای چاک (طاهر احمد، میژووی کویه، ب1، 177).

فهقییه‌کان ژیانیان له‌سه‌ر راتبه‌ و ده‌قنه‌ بوو، ده‌قنه‌ له‌ناو کورده‌واری و لاتنی سۆران به‌کار دیت بو ئه‌و

شونیهی ئه‌رز که‌وا سه‌سه‌که‌ی توندبێ، به‌لام بنی شلبی و که‌ئاده‌میزاد یاخۆ و‌لاخ پینی له‌سه‌ر دانا و قاچی بچینه‌ خوارئ و شت‌ل بئ تیدا. ئەم شته‌ به‌زۆر له‌ کژی زستان و له‌ به‌هار روئەدا له‌ناو زه‌وی و زار که‌ سائیکی به‌بارانبی، یاخود ئه‌رز که‌ زه‌نه‌کاوی بئیت و شلبی.

ده‌قنه‌ له‌ناو فه‌قییه‌کانیش به‌کار ده‌هات به‌تایبەت له‌و دێیه‌ی فه‌قی زۆر بئیت و نانی راتبه‌ به‌شی نه‌کات و بچنه‌ دێیه‌کی تری نزیک راتبه‌ و نانی لئ کۆبکه‌نه‌وه‌. یاخۆ له‌ کۆبستان زستان له‌به‌ر به‌فر و سه‌ختی راتبه‌ زه‌ممەت بوو ئینجا له‌ سه‌ری زستان له‌ دێیه‌که‌ تفاق و شتیان کۆده‌کرده‌وه‌ بۆ ئەم زستان و سه‌ختی به‌ به‌ خۆیان چنشت و شت دروست بکه‌ن له‌ناو گوند نه‌گه‌ڕین ده‌قه‌ش دوو جو‌ر بوو:

1. ده‌قنه‌ی داخیلی (ناومخۆ): له‌ دێیه‌ک یاخود له‌ شارێک ده‌قنه‌ (راتبه‌) یان وه‌رده‌گرت.

2. ده‌قنه‌ی خاریجی (ده‌ره‌کی): فه‌قی ده‌چوونه‌ دێیه‌کی تر نانبان کۆده‌کرده‌وه‌ جگه‌ له‌ دێیه‌که‌ی خۆیان، (مه‌لا محمه‌د عه‌لباو مهبی) ده‌لێت: من خۆم له‌ سالی (1356ک/ 1937ز) گوندی قه‌لاسنجی ژورو ده‌قنه‌ی گوندی قه‌لاسنجی ژیریان ده‌کرد، له‌ سالی (1355ک/ 1936ز) له‌ گوندی (قه‌لاسنج) ده‌خویند فه‌قی رۆژانه‌ نان و که‌رتیکی به‌رده‌که‌وت، راتبه‌ی هه‌ر دوو قه‌لاسنجمان ده‌کرد، هه‌ر وه‌ها له‌ سه‌رده‌می گران گه‌وره‌ له‌ سالی (1337ک/ 1917ز) فه‌قی رۆژی که‌رته‌ نانیکی به‌رده‌که‌وت (مه‌لا محمّد عه‌لباو مهبی، ژبانی فه‌قییه‌یه‌تی، 48).

شیاوای پیدانی بروانامه‌ له‌ حوچه‌کانی ناوچه‌ی خوشناوته‌ی به‌ گشتی (گوندی هه‌رتهل) به‌تایبەتی به‌مشێوه‌یه‌ بووه‌:

کاتیکی فه‌قییه‌کان له‌ گوندی هه‌رتهل خویندنی مه‌لایه‌تیان ته‌واو ده‌کرد ئاماده‌کاریه‌کی باش ده‌کرا بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و فه‌قییه‌یه‌ بروانامه‌ی مه‌لایه‌تیان پێددریت، زۆربه‌ی ئیجازه‌ نامه‌کان له‌ وه‌رزێ پایز ئه‌نجام ده‌دران، چونکه‌ خه‌لکی ئیش و کاریان ته‌واو ده‌بوو بۆ ماوه‌ی یه‌ک هه‌فته‌ خه‌لک ده‌ستی له‌ ئیش و کار هه‌لده‌گرت و به‌شداری ئەم بۆنه‌یان ده‌کرد، بۆیه‌ فه‌قیکان ئاهه‌نگیان بۆ ساز ده‌کرا، بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ له‌لایه‌ن مامۆستای بروانامه‌ده‌ر چه‌ند که‌سیک ده‌نێدرانه‌ شاری کۆیه‌ یاخود هه‌ولێر بۆ ئه‌وه‌ی که‌لوپه‌لی پێویست بۆ ئه‌و بۆنه‌یه‌ بکرن، که‌لوپه‌له‌کانیش بریتی بوون له‌ قوماشی ره‌نگاو ره‌نگ و خوارده‌مه‌نی زۆر که‌ل و په‌لی دیکه‌، کاتیکی ئاماده‌کاری بۆ ئەم بۆنه‌یه‌ ته‌واو ده‌بوون مامۆستای بروانامه‌ده‌ر بانگه‌ێشتنامه‌ی نوسراوی بۆ مه‌لا و فه‌قی و پیاو ماقولان و حوچه‌ و گونده‌کانی ده‌ورو به‌ری هه‌رتهل و گونده‌کانی دیکه‌ی خوشناوته‌ی و هه‌ندیک له‌ ده‌قه‌ری دیکه‌ی کوردستان ده‌نارد، هه‌موو ئەمانه‌ ئاماده‌ی ئەم بۆنه‌یه‌ ده‌بوون، خه‌لکی گوندی هه‌رتهلش خه‌لکیکی سه‌خی و ناندەر و ئایه‌نپه‌روه‌ر بوون ئازایانه‌ ئازمه‌لی دابه‌سته‌ و جوانیان ده‌کوشته‌وه‌ له‌ زۆربه‌ی مآلانیخ خواردن ئاماده‌ ده‌کرا، هه‌ر به‌م بۆنه‌یه‌وه‌ شانوگه‌ری پێشکه‌ش ده‌کرا که‌ دیمه‌نیکی جوانی ده‌به‌خشیه‌ ئەم بۆنه‌یه‌، هه‌ر وه‌ها فه‌قییه‌کان ده‌ست یان ده‌کرد به‌ هه‌له‌په‌رکی به‌تایبەت شای سه‌ی پینی و چۆپه‌ی و نایشوکه‌ و شێخانی و سوسکه‌ی، هه‌ر جو‌ریک له‌و هه‌له‌په‌رکیانه‌ گۆرانی تاییه‌ت به‌خۆی هه‌بوو، بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ دوو فه‌قیی ده‌نگ خۆش ئاهه‌نگه‌که‌یان ده‌رازانده‌وه‌ فه‌قییه‌کان سه‌رودی تاییه‌ت به‌خۆیان هه‌بوو بێجگه‌ له‌ خۆیان که‌س هاوبه‌شی وتنی ئەم سه‌روانه‌ی نه‌ده‌کرد.

تابلویکی دیکه‌ی جوانی نهم بۆنه پیشکش کردنی شانۆگه‌ری بوو بۆ ناماده‌بوون له لایهن فهقیکانه‌وه، بهینی هه‌ندیک له سه‌رچاوکه‌کان گوندی هه‌رتهل یه‌که‌م گوندی خوشناوه‌تی بووه که له‌کاتی پێدانی نیجازه به فهقییان شانۆگه‌ریان نه‌نجامداوه، شیوه‌ی شانۆگه‌ریه‌که‌ش به‌مشیه‌یه بوو:

له رۆژی یه‌که‌می ناهه‌نگه‌که هه‌ندیک ته‌خت و کورسیان په‌یداده‌کرد هه‌ندیک به‌رگی دوو لکیان ناماده ده‌کرد پاشان له کاغزی رهنگاوهرنگ کالو و فیس و شه‌په‌یمان دروست ده‌کرد، ئینجا یه‌کێک له فهقیکان ده‌کرایه پاشا دوو وه‌زیریان بۆ دادنا وه‌زیری ده‌سته راست و وه‌زیری ده‌سته چه‌پ، پاشا به‌رگی دوو لکی ده‌کرد به‌ری کالوی ده‌خته‌سه‌ری دوو پاسه‌وانیان بۆ دادنا، پاشا نه‌ده‌بوو پێکه‌نیت یاخود قسه‌بکات، پاشا ئه‌گه‌ر کاریکی هه‌بووایه به وه‌زیری ده‌سته راست ده‌گه‌یانده که کاره‌که‌ی بۆ جیه‌جی بکات، پاشان که چایان بۆ ده‌هینا نیوه‌ی چایه‌که‌ی ده‌خوارده‌وه دواتر جگه‌ره‌ی قامیشیان بۆ ده‌هینا پاشا دوو سێ نه‌فس و قومی لنده‌دا فری دده‌دا، دواتر بنکه‌ی پۆلیسان دادنا کاتیک که‌سێک تاوانبار ده‌کرا پاشا فه‌رمای به‌وه‌زیر ده‌کرد ئه‌ویش فه‌رمای به‌ سه‌رۆکی پۆلیس ده‌کرد تاوانباره‌که سزا ده‌دا، تاوانه‌که دروست کرابوو بۆ نمونه دوو که‌س ده‌هاتنه لای قانیمقام ده‌یانگوت نه‌مه‌رۆ (حاجی سه‌سه‌ن) نوێژی نیوه‌رۆی به‌ کۆمه‌ل نه‌کردوه نه‌مه‌ش ده‌کرا به‌تاوان و پاشا فه‌رمای دده‌دا دوو که‌مه‌له شه‌کری قه‌ندی و مکو سزا لێ وهرگرت ئه‌گه‌ر نه‌یدا فری دهنه ناو کانیای مزگه‌وت! یان که‌سێک به‌ گانته ده‌چوو شه‌قیکی له کالوی پاشا دده‌دا پۆلیسه‌کان به‌دوای ده‌که‌وتن و ده‌یانگرت و ده‌ست و پێیان ده‌به‌ست و به‌داریک هه‌ڵیانده‌واسی، پێیان ده‌وت: ئه‌گه‌ر خۆت ده‌کریه‌وه به‌ دوو قه‌نده شه‌کر باشه ئه‌گه‌ر نا له‌سه‌ر داره‌که هه‌لت ده‌هینه خواروه، ئه‌ویش راسته‌خۆ خۆی ده‌کریه‌وه به‌شیک له‌ قه‌نده شه‌کره‌یان بۆ فه‌قیه‌کان ده‌برد، به‌مشیه‌یه شانۆگه‌ریکی خوش و سه‌رنج راکیش پیشکش ده‌کراو داها‌تیکه‌ی باشیش بۆ فه‌قیه‌کان کۆده‌کرایه‌وه، هه‌روه‌ها شانۆگه‌ری دیکه‌یان له‌سه‌ر ده‌وله‌مه‌ند و هه‌زار یاخود به‌رتیل و شانۆگه‌ری ناشه‌وانیان نه‌نجام دده‌دا (مه‌ریوان هه‌رتهل، میژووی زانیانی هه‌رتهل، لا لا 35 – 36).

2. مزگه‌وتی خوشناوه‌تی

هه‌موو گوندیکی خوشناوه‌تی هه‌ر له‌ کۆنهمه‌ مزگه‌وتیان هه‌بووه، (میرانی محمود به‌گ و بووک عه‌نبه‌ری) خیزانی له‌ زۆربه‌ی گونده‌کان مزگه‌وت و حوجره‌یان بنیاتناوه، له‌ کۆنترین و ناو‌دارترین مزگه‌وته‌کانی خوشناوه‌تی:

1. مزگه‌وتی شه‌فلاوه: به‌ مزگه‌وتی گه‌وره‌ ناوده‌بریت، هه‌مووی به‌ به‌ردی مه‌رمه‌ر دروست کراوه، نوای نوژنه‌کرده‌وه‌ی مزگه‌وته‌که ده‌رگا‌هه‌یان خسته‌ باکوری رۆژ هه‌لات و له‌سه‌ر به‌ردیک نوای (میرانی محمود به‌گ و بووک عه‌نبه‌ری) خیزانی نوسراوه، حوجره‌یه‌کی بۆ دروست کراوه، خانه‌کی گه‌ره‌ی تێدا دروست کراوه که‌ ئای کانی سه‌فاوی به‌ناو تیده‌په‌ریت، له‌ سالی (1301ک/ 1881) دروستکراوه له‌ سالی (1979) میری روخاندی جاریکی دیکه‌ دروستی کرده‌وه، له‌ ده‌روه‌ی مزگه‌وت گۆرستانی میرانی شه‌فلاوه‌ی لێیه که‌ گۆری (میرانی محمود به‌گ و بووک عه‌نبه‌ر و میرانی مسته‌فا به‌گ و حه‌مه‌ده‌مین به‌گ و محمود به‌گی کوری میرانی بایز به‌گ و میرانی ره‌شید به‌گ و یحیی به‌گ و میرانی قادر به‌گ و عبدالرحمن به‌گی کوری قادر به‌گ و بووک حه‌لیمی خیزانی مسته‌فا به‌گی لێیه).

2. مزگه‌وتی گوندی به‌رکه‌ 3- مزگه‌وتی گوندی ماوه‌ران 4- مزگه‌وتی گوندی ترگا‌ره 5- مزگه‌وتی

گوندی لاسه 6- مزگهوتی گوندی باليسان 7- مزگهوتی گوندی سیساوه 8- مزگهوتی گوندی کاموسهک 9- مزگهوتی گوندی قه لاسنجی سوروو 10- مزگهوتی گوندی خهتی 11- مزگهوتی گوندی میر رۆسته مه 12- مزگهوتی گوندی قهسروکه 13- مزگهوتی گوندی توتمه 14- مزگهوتی گوندی گهرهوان 15- مزگهوتی گوندی ئهسپینداره 16- مزگهوتی گوندی ئاقوبان 17- مزگهوتی گوندی فریز 18- مزگهوتی گوندی زیارهت 19- مزگهوتی گوندی قه لاسنجی خواروو 20- مزگهوتی گوندی تهوسکه (کسمل) میران، خوشناو و خوشناوهتی، لا لا 67 – 68).

کۆنترین حوجره و مهدرسهی ئایینی له ناوچهی خوشناوهتی دروستکاروه، ههر و مکو (مامۆستا مهلا عبدالکریمی مودهریس) دهلیت "الباشوریه بیت علوم و فضل الدین واحترام. واهم اقدم اهل العلم فی العراق، لان جدهم اتي الی العراق وسکن بها فی زمن عبدالله بن عمر. فولدت هذه امراه الباشوریة له ولد سموه (حیدر) علی اسم ابيه جد جميع الحیادره فی العراق (عبدالکریم المدرس، علماعنا فی خدمه، ص 495).

(مامۆستا عبدالکریم المدرس) نوسویوهتی "کاتیک موسلمانان له سهردهمی (عبدالله کوری عمر) هاتته عیراق، ههر زوو له گوندی (باشوره) حوجره دانرا له زانا ناودار و پێشهنگهکانی عیراقن.

دوای گهرانهوی نه مهکانی (مهلا ئهوبهکر ئهفهندی سیساوهیی) له ولاتی باشوری ئهفریقیا چهندین بهلگهیان له گهگهل خویان هینایهوه کوردستان یهکیک له بهلگهکان ئاماژه بهوه دهکات که له سالی (1126/523ز) حوجره و مهدرسهی سیساوه له سهردهمی دهسه لاتداری زهنگیهکان بوونی ههجووه تهنا نهته له سهردهمی مهغولهکانیش ئهم حوجرهیه ههر بهردهوام بووه (دهستنوسی مهدرسهی سیساوه برهوانه پاشکۆی وینهکان).

3. حوجرهکانی خوشناوهتی

بهناوبانگترین و ناسراوترین حوجرهکانی خوشناوهتی بریتین له:

یهکهم : مهدرسهی سیساوه:

کۆنترین مهدرسه و حوجرهی کوردستان و عیراقه، کهسیک بهناوی (ابو نصر الامیر سلیمان الغازی القریشی الامجدی) له نیوان سالی (1334/1060ک) ژیاوه کهسیکی دوله مهنده بووه، بویه ههندیک له گوندهکانی دهشتی ههریری کریوه و ههقی مهدرسه و حوجرهی سیساوهیی کردووه بریاریداوه بهشیک له زویهکان بۆ مهدرسه و قوتابیهکان بیت بهشیکیش بۆ ئهوه بنهمال بیت که مهدرسهکه بهریوه دهبات، سویندی خواردووه ههر کهسیک ئهوه زویهانه بۆ مهدرسه بهکار نههینیت لێی حهرام بنیت و گهردهنی نازاد ناکهم، لهم مهدرسهیه قوتابی له تهمهنی دوو سالی خراونهته بهر خویندنی شهرعی له تهمهنی شهش سالی قورنای پیرۆزیان ختم کردووه تاوهکو یازده سالی دهبوونه زانا، مندالهکانی بنهمالهکیان کامیان له ههموویان زیرهتر بانه وکو بهریوه بهری ئهوه مهدرسهیه ههلیان دهبژارد، سهروک و دهسه لاتداری ناوچهکیش دهبوو رێی پێنهدن ئهوهی دهبووه بهریوه بهری ئهوه مهدرسهیه دهبوو تا پۆی ئهوه مهدرسهیه نوێ بکاتهوه بۆ ئهم مهیهسته دهبوو سهردارانی ناوچهکه بۆی مۆریکن بۆ ئهوهی وکو بهریوه بهری ئهوه مهدرسهیه بهردهوام بیت بوو تاوهکو سالی (1830 – 1831) له سهردهمی مهغولهکانیش ئهم مهدرسهیان تیکهندهراوه تاوهکو (مهلا عومهر بهگ)، (مهلا ئهوبهکر ئهفهندی) له سالی (1815) لهادیک بووه دوای خویندنی

سهرمتایی دهینترنه مهککه دواتر دیتهمه سیساره، بهلام باوکی دووباره دهینتریتهمه مهککه بو نهوهی باوکی لهو کیشه و بارودوخه حراپهیی لهناوچهکه ههیه بیپاریزیت له سالی (1831) لهکاتی شهر له سیساره (مهلا عومر بهگ) کوژرا مهدرسهکهیان به پرتووخانهوه سووتاند زهوی و زارمهکان کهوتنه بهردهستی دهولتهی عوسمانی (ئهوبهکر نهفندی) ناگاداری ئهم بابته نهبووه دایکی و برا بچوکی بهلگهنامه گرنگهکانیان لهگهمل خویان برده (نهر زهروم) دواي ماوهیک (ئهوبهکر) بو خویندن چوه ئهستهنبول و بغداد دواتر گهراپهوه سیساره چوه ههموو بهلگهنامهکانی کوکردهوه و موری به دهسهلاتدارانی ناوچهکه کرد بو نهوهی زهوی و مهدرسهکه وهر بگریتهوه، سهرمتا چوه دادگا له سیساره زهوی یهکانیان پینهاده و تیان ئهوه زهویانه وقفه بویه چوه نهر زهروم سئ مانگ مایهوه بووه ماموستای زانکو دواتر چوه ئهستهنبول لهو ماوهیه بهریتانیا ئهفریقیای باشوری لهژیر دهستی هولهندا درهینا ئهوه کویلهنهی بهریتانیا له ئهدهنوسای هیناون زوربهیان موسلمانن ئهوکاته (کیپ تاون) چل هزار کس بووه (15) هزاری موسلمان بووه که بهریتانیا باشوری ئهفریقیای گرت ئهوه موسلمانانهی هاتوونهته ئهفریقا زمانیان گوراوه نهوهی نوئ زمان و بیروبوچونیان گوراوه بویه موسلمانهکان داوایان کرد زانایهکیان بوینن بویه شازنی بهریتانیا له سهرمتایی سالی (1831) داوای له سولتانی عوسمانی کرد که زانایهک بنیرنه ئهفریقا له کواتی سالی (1861) به (مهلا ئهوبهکر نهفندی) یان وتوه بچینه باشوری ئهفریقا زور گهراون که زانایهکی بهناوبانگ ببینهوه، بهلام نهیانتوانیوه تاوهکو (ئهوبهکر نهفندی) که زانایهکی زور شارهزا بووه له ههر چوار مهزهیهکهی زانیوه بهتهنها نهبووه بهراز کهی لهگهملی بووه بهناوی (لوتفی) دواي سئ مانگ له (کیپ تاون) ویستویهتی بگریتهوه، بهلام عوسمانیهکان نهیانهشستهوه پیمان وتوه کارمهت زور پیروزه نابیت بگریتهوه، که زانیویهتی ناتوانیت بگریتهوه ژنی هیناوه مندالیکی ههبووه دواتر لئی جیاواز بوتهوه دواتر ژنیکی ئینگلیزی هیناوه چوار مندالی ههبووه پیتش مردنی ویستویهتی مندالهکانی بنیریتهمه (ئهستهنبول) که زور بچووک بوونه، بهلام کارمهکیان بو نهمکردهوه له سالی (1880) (مهلا ئهوبهکر نهفندی) کوچی دوايکردهوه گهرمترین مندالی تهمنی (15) سال بووه کور و تاوهکو ئیستا نهوهکانی له (کیپ تاون) ماونهتهوه (چاوپنکهمن لهگهمل محمد زوربری نهفندی).

دوهم: مهدرسهی زیارتهی مهلازاده:

زیارته گوندیکه له ناحیهی شهقلاوه له پاریزگای ههلیئر گوندی (زیارته) کوتا گوندی هۆزی خوشناوه لهلای زنجیره چیاي پیرمام که هاو سنوره لهگهمل هۆزهکانی (زارای، گهردی، میران بهگی) ههروهها لهگهمل گوندهکانی (سولی، سهرسول، ههرشهم، شیخان) هاوسنوره، (زیارته جعفران)یشی پی دهلین، بههۆی ههبوونی گۆری (جعفری کوری عبدالله کوری شهوان نهوهی نۆیهمی جعفر کوری آبی طالب)، ئهم گونده ناسراوه به زانای گهوره و ناودار له مهدرسهی زیارته وانیهان وتوتهوه لهو زانایانه (مهلا مصطفی الزیاری 1130-1198 ک/ 1717-1783 ز) بهمشیویه باسی دهکن "؟"، کورمهکی (زانا عبدالرحیم زیارتهی) زانای سهردهمی خۆی بهمشیویه باسی دهکن "لهناو کوردان دهنگی دایهوه، چونکه دهریایهک بوو له زانست"، یهکتیک له قوتابیهکانی (شیخ صبغه الله زیارتهی) یه لهسهردهمی (داود پاشا) والی (بغداد) چۆته (بغداد) زانیاریان له بارهی زانستی دینی و تهفسیری قورئان لی وهرگرتوه، ههروهها (محمد زیارتهی) له سالی (1196 ک/ 1781 ز) کوچی دوايکردهوه، (شیخ محمد کوری عبدالله زیارتهی) له

پرووی تێدهکرد ئەویش دوای بۆ دهمکردن خوای گهواره دوایکانی قیوول دهمکرد، بۆیه ناوبانگی دهمکرد، له حوجرمکهی بهسهدان فهقی له ناوچه جیاوازمکانی کوردستان بهتایبهت له رۆژههلات و باکوری کوردستان مادده زانستی و شهمعیان دهخویند، زانایهکی گهواره و ههکو (مهلا مستهفا) ناسراو به (تاج العلماء) له حوجرمه بهوه ماموستای (مهولانا خالدی نهقشبهندی) بهوه، ههروهک (ماموستا مهلا عبدالکریمی مودهریس) له پهرتووی (زانایان) دهلیت: له سهدهی (13ک) کۆچی دوایکردوه (شیخ ئیبراهیم بالیسانی، میژووی بنهماله، لا لا 18 – 19).

مهدرسهی بالیسان: بهراستی قوتابخانهیهکی ئایینی ئاوهدان بوو، مهلبهندیکی گهوارهی خویندن بوو، مهلایه چاکهکانی ئه سهردهم وانهمیان لێ خویندوه و ئیجازهمان لێ وهرگرتوه نمونهی ئهم ماموستایانه: شیخ مصطفی نهقشبهندی، مهلا نهحمهدی ئاشوکانی، مهلا رهشیدی موکریان، مهلا نهحمهدی توتهمی، مهلا ئیبراهیمی دۆره بهکره، مهلا صادقی ماویلی، مهلا عبدالقادی کانی دهربهندی، شیخ عبدالکریمی ئومهره، مهلا فتح الله ههتلهی، مهلا محهمهدی مهخموری، مهلا نهحمهد خدر وهرتی، مهلا عبدالله ی سکتانی، مهلا عومهری تهرجانی، مهلا ئیبراهیمی خهتی، مهلا ئهبو بهکری کۆبی، شیخ عهلی کوری، شیخ عومهری کوری، شیخ محهمهدی کوری، مهلا عوسمانی دۆلهزی (صالح شیخو الهسنیانی، علماء الکرد، ص217؛ تاهیر بههرکهیی، میژووی زانایانی کورد، لا لا 31 – 32).

پینجهم: مهدرسهی شهقلاوه:

شهقلاوه شوینیککی کۆنه له ناوچهی ههولیر، ئیستا ناوهندی قهزایهکه بهناوی قهزای شهقلاوه، ههه له سهدهی دهمیهی کۆچی ژبانی زانستی تیدا دهرکهوتوه، ژمارهیهک پهرتوک و دهست نوس لهو مهدرسهیه نوسراون که نهمرۆکه له بهردهستمان لهو پهرتوکانه (کتاب فی الفقه) بهدهستی (عبدالرحمن کوری الیاس کوری عمر شای) له سالی (933ک/ 1526ز) نوسراوه، دهست نوسی (شاعر اوغلی) له سالی (973ک/ 1565ز) له شهقلاوه نوسراوه، (شرح العقائد النسفیة) له سالی (982ک/ 1574ز)، (کتاب مغنی المحتاج) له سالی (1057ک/ 1647ز)، (حاشیه محمد کوری حسین الحریری) له سالی (1259ک/ 1843ز)، (رسالة في الاستعارة) بهدهستی (ئیبراهیم کوری سید ئیسماعیل) له سالی (1290ک/ 1873ز) نوسراوه، (تشریح الافلاک) له سالی (1342ک/ 1923ز)، (الربع المجیب) له سالی (1353ک/ 1934ز)، (الرسالة الحسنيه فی عمل الربع المجیب) (مهلا گچکه) بهدهستی (نهحمهد بالیسانی) له سالی (1355ک/ 1936ز) نوسراوه، لهو مهدرسهیه قوتابیهکی زۆر خویندیان تیدا کردوه، زانای ناودار (مهلا ئیبراهیم دۆلهبکهری) (ماوهی ژبانی 1312- 1385ک/ 1895-1965ز) وانهی تیدا وتوتهوه، پهرتووی (مختصر ابواب تکملة التصریف) (ئیبراهیم الشهرانی)، له مهدرسهی شهقلاوه لهلایهن (ئیبراهیم سید ئیسماعیل) نوسراوتهوه سالی نوسینی دیار نیه، له بهناوبانگترین زانای شهقلاوه (زانا محمد بن ابی بکر الشقلاوی) لهسالی (1189ک/ 1774ز) مردوه، چۆته (دیمهشق)، وانهی له مهدرسهکانی ئهم شاره وتوتهوه، له مهدرسهی شهقلاوه ههیهک له (مهلا تهها و مهلا صادق) وانهیان وتوتهوه ژمارهیهک قوتابی زۆریان ههبووه (زبیر بلال، علماء والمدارس، ص24) له سهردهمی (شیخ مهلا تهها) مهدرسهی شهقلاوه (30) فهقیی ههبووه (عماد عبدالسلام، مراکز الثقافیة، ص 100 – 101) بهکێکیوو لهو

معدرسانهی نیجازهی مه‌لایمتی لی دهدرا (طاهر احمد، میژووی کویه، ب1، لا178).

شەشەم: معدرسه‌هی گراو:

(گراو) گوندیکی کونه ده‌که‌ویته نیوان هه‌ولیز و مصیف صلاح الدین (پیرمام)، به‌وه ناسراوه که مه‌رکه‌زی فله‌کی تێدابووه، رۆژمیزیکی تایه‌تی هه‌بووه به‌رۆژمیزی گراوی ناسراوه، گرنگترین ئه‌م زانایانهی وانعیان تێدا وتووته‌وه بریتی بوون له (الشیخ المجدد خال النقشبندی) و (مه‌لا عبدالله ی گراوی) و (مه‌لا عبدالرحمن کوری مه‌لا رسول ال الواعظی گراوی) (1306 – 1403ک / 1886 – 1982ز) که وانه‌ی له‌ چهندین معدرسه‌هی هه‌ولیز وتووته‌وه، گرنگترین ده‌ست نووس و په‌رتووی زانستی ئه‌م معدرسه‌یه بریتی به‌ له (قول احمد) به‌ده‌ستی (عبدالرحمن کرکوکي) له‌ سالی (1217ک / 1802ز) نوسراوته‌وه، (عصام الدین) به‌ ده‌ستی (ابن عبدالله افندی بن علی) ناسراو به‌ (بوولسوی) له‌ سالی (1228ک / 1813ز) نوسراوه (زبیر بلال، علماء والمدارس، ص24).

حه‌ته‌م: معدرسه‌هی بێتواته:

(بیتواته) گوندیکه له‌ ناوچهی خوشناوتهی سه‌ر به‌ قه‌زای رانیه له‌ پارێزگای سلیمانی، چهندین نه‌وه له‌ زانایانی ئایینی نیجازه‌یان له‌و معدرسه‌یه وه‌رگرتووه، له‌و زانایانه (مه‌لا داود کوری عبدالله حسین بیتواته‌یی) به‌ له‌ سه‌ده‌ی (13ک / 19ز) که (112) سال زۆریه‌ی ته‌مه‌نی ژبان له‌ وانه وتنه‌وه به‌سه‌ر برد، ته‌نه‌ته‌ په‌رتووی به‌ ده‌ستی خۆی نوسیوته‌وه، له‌ ته‌مه‌نی (82) سالی قورئانی پیرۆزی نوسیوه چهند کوریکي هه‌بووه له‌وانه (شیخ محمد کوری مه‌لا داود، فه‌قی محمد) به‌ شایه‌تی (فه‌قی نیسماعیل کوری مه‌لا ئه‌حمه‌د فه‌قی حسین سه‌کری) که مو‌لک و مآلی بو (شیخ نه‌بی ماویلی) بیت، له‌م خیزانه چهندین زانی ناودار ده‌رکه‌وتون که چوونه‌ته ناوچه و شۆینی دیکه رۆلیان هه‌بوو له‌ بلاوکرده‌وه‌ی زانست ته‌نه‌ته به‌شیکیان به‌ر هه‌می ناوداریان هه‌یه، ژماره‌یه‌کی زۆری فه‌قی و قوتابی له‌لایه‌ن خۆیندوو‌پانه و پینگه‌یشتون، له‌وانه (مه‌لا محمد ئه‌مین) که له‌ سالی (1381ک / 1961ز) کۆچی دوایکردوه، به‌ر هه‌می زۆری له‌ بواری علمی کلام و العقائد و الفقه و بابته‌ی ره‌تکردنه (الرودود) هه‌یه. له‌ گرنگترین ده‌ست نووسه‌کانی ئه‌م معدرسه‌یه بریتیه له‌ (شرح لرسالة طاشکبری زاده) له‌ زانستی نه‌ده‌ب و گه‌توگۆی حه‌قیقی، په‌رتوکی (الگلنبووی) له‌ نادابی گه‌ران له‌لایه‌ن (معروف مه‌رگه‌ی) له‌ سالی (1319ک / 1901ز) نوسراوته‌وه، په‌رتوکی (الوصیه) له‌لایه‌ن (شیخ علی) له‌ سالی (1313ک / 1895ز) نوسراوته‌وه، هه‌روه‌ها (مه‌لا محمد ئه‌مین کوری مه‌لا شیخ محمد کوری مه‌لا شیخ داود) له‌سالی (1359ک / 1940ز) کۆچی دوایکردوه به‌کێکبووه له‌ زانا ناودارمه‌کان، (مه‌لا عبدالله کوری مه‌لا محمد ئه‌مین) که له‌ سالی (1381ک / 1961ز) کۆچی دوایکردوه ئه‌مه‌یان په‌رتوکی نوسراوی له‌ بواری بابته‌ی فکری هه‌یه وه‌کو په‌رتوکی (المنحة الوهبة شرح الارادة الجزئية لمولانا خالد) هه‌ر یه‌کێک له‌م زانایانه چهندان قوتابیان هه‌بووه (محمد الفرداغی، کنوز الکرد، ج1، ص267)، هه‌روه‌ها له‌کاتی (مه‌لا نه‌بی) معدرسه‌ی بیتواته (15) فه‌قی هه‌بووه (طاهر احمد حویزی، میژووی کویه، ب1، لا177)، میرانی پشتگه‌لی هۆزی خوشناو (میرانی عبدالقادر به‌گ، حاجی میرانی خدر به‌گ، میرانی ئه‌حمه‌د به‌گی بیتواته، میرانی ره‌شید به‌گی بیتواته، میرانی ئه‌نوه به‌گی بیتواته) خه‌رجی حوجره و مزگه‌وت و معدرسه‌یان دا‌بین کردوه.

ههشتهم: مدرسه‌ی خهتی:

گوندی (خهتی) گوندیکه له ناحیه‌ی خوشناو له نیوان (شه‌قلاوه و حه‌ریر) له قه‌زای شه‌قلاوه، به‌وه ناسراوه که چه‌ندین زانای ناودار لهم مدرسه‌یه پی‌گه‌یشتون، له‌وانه (مه‌لا مح‌د خه‌تی) به (شیخی زانایان) ناوی ده‌هین له گهوره‌ترین زانایانی عیراق بووه، هه‌روه‌ها کوره‌که‌ی (عبدالله) و بزازکه‌ی (عبدالفتاح کوری مه‌لا محمود) و (به‌اء‌الدین کوری ئه‌محمد کوری عبدالله خه‌تی) و (ابراهیم کوری عبدالله خه‌تی) و چه‌ندانی دیکه‌له زانایانی ناوداری ئه‌م مدرسه‌یه‌ن، له‌وه‌ی مدرسه‌یه‌ چه‌ند په‌رتووکیک نوسراوه له‌وانه (فرائض المنهج) و (التعلیقات النفسیه) له ئادابی گهران و گه‌توگ‌وکردن له‌لایه‌ن (عبدالرحمن البنج‌وینی- پینج‌وینی) نوسراوه، دانه‌یه‌کی له گوندی (خه‌تی) سه‌ر به قه‌زای شه‌قلاوه له سالی (1344ک / 1925ز) لی نوسراوته‌وه (عماد عبدالسلام، علماء وامدارس، ص24).

نۆیه‌م: مدرسه‌ی ایران (هیران):

گوندیکه له ناوچه‌ی خوشناوته‌ی له پاریزگای هه‌ولێر، مدرسه‌یه‌کی ئایینی لیبوو له‌لایه‌ن (کاک مسته‌فا) دروست کرابوو چه‌ندان مامۆستای ئایینی ئیجاز‌میان لی وهرگرتوه، به‌کیکیبووه له ناودارترین مه‌ل‌به‌ندی ته‌ریقه‌تی قادری ناوچه‌که، ده‌ست نووسیکی زانا (مح‌د بن یحیی دمشقی) له‌باره‌ی ته‌صه‌وف به‌ناوی (العرفان لاهل الایمان) لیبوووه که (مه‌لا ئه‌محمد هیرانی) له (مدرسه‌ی کاک مصطفی) له سالی (1130ک / 1717ز) دانه‌یه‌کی نووسبوته‌وه، له ده‌ست‌نووسه‌کانی نیوه‌ی یه‌که‌مه‌ی سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م که‌ه‌ی زانایان (مه‌لا ئه‌حمه‌دی ماویلی) و کوره‌که‌ی (مه‌لا ئه‌حمه‌د) له‌باره‌ی مه‌نته‌قه‌وه ناوی به‌کیک له مامۆستاکانی له‌سه‌ر نوسراوه، هه‌ر له‌وه‌ی مدرسه‌یه‌ په‌رتوکی (العقائد النفسیه) و (الرساله‌ الشمسیه) له سالی (1293ک / 1876ز) له‌لایه‌ن (ئه‌محمد کوری حسن) نوسراوته‌وه (زبیر بلال، علماء والمدارس، ص24) ئه‌وه‌ی مدرسه‌یه‌ له سه‌رده‌می (مامۆستا مه‌لا ئیسماعیل ماویلی) (12) فه‌قیه‌ی هه‌بووه (مح‌د القرداغی، کنوز الکرد، ج2، ص171).

ده‌یه‌م: مدرسه‌ی کونه‌فلوسه:

چالاک‌ی زانستی ئه‌وه‌ی مدرسه‌یه‌ ده‌گه‌ر یته‌وه بو سه‌ده‌ی سێزده‌یه‌می کۆچی به‌تایبه‌ت دوا‌ی نیشه‌ته‌جیبوونی بنه‌مه‌اله‌یه‌کی ئایینی و زانستی گوندی بێت‌واته‌ بو گوندی (کونه‌فلوسه) له گه‌رنه‌ترین زانا و مامۆستاکانی ئه‌م مدرسه‌یه‌ (مه‌لا شیخ مح‌د کوری مه‌لا داود کوری مه‌لا عبدالله) و کوره‌کانی (ئه‌سه‌مه‌د) و (مه‌لا مح‌د ئه‌مین) (عماد عبدالسلام، مراکز ثقافیه، ص 141 - 142) (مامۆستا مه‌لا مح‌مه‌د ئه‌مین) بو ماوه‌یه‌کی زور پێش‌نوێژ و ته‌دریسی له (مزگه‌وتی حاجی عبدالقادر دباغ) له شاری (هه‌ولێر) کردوه (عبدالله فرهادی، اکیل والمحاسن، ص419).

یازده‌هه‌م: مدرسه‌ی جه‌لی:

(جه‌لی) گوندیکه ده‌که‌وتیه‌ دامینی چپای ناوه‌گه‌رد له باکوری شاری کۆیه له پاریزگای هه‌ولێر، چه‌ندان زانای گه‌وره لهم مدرسه‌یه‌ پی‌گه‌یشتون، په‌رتووکی گه‌رنه‌کیان نووسبووه، له سه‌ده‌ی (12 - 13ک / 18 - 19ز) ناوبانگه‌تکی زوری هه‌بوو که به‌کیک بووه له مه‌ل‌به‌نده گه‌رنه‌که‌کانی زانست و رۆشنییری، له

ناودارترین زانای ئەم مەدرەسەییە بریتی بوون لە (مەلا عبدالله کوری مەلا محەد) لە ساڵانی (1116 ک - ؟ / 1704 ز - ؟)، کورمەکی (مەلا عبدالرحمن کاکێ جەلی) (1217 ک / 1802 ز) کە خاوەنی چەندین بەرھەمە لە بوواری تەفسیر و فەقە و عەقیدە و زمانەوانی و ئەنداز یاری و...، لەو پەرتووکانی کە لە (مەدرەسەیی جەلی) نوسیویەتی بریتییە لە (تحفة الطلاب فی حل خلاصه الحساب) لە ساڵی (1186 ک / 1772 ز)، (شەیخ عبدالله کوری مەلا عبدالرحمن) لە ساڵی (1246 ک / 1830 ز) کۆچی دوایکردووە، شاعیرێکی ناسراو بوو، چەند بەرھەمیکی ھەیە لەوانە (حاشیە علی السیرە الحلبیە)، و (حاشیە علی القسطلانی شرح البخاری) و چەندانی دیکە، کورمەکی (مەلا ئەسەد) لە ساڵی (1289 ک / 1872 ز) کۆچی دوایکردووە، بە گەشتکردن بەرھەمی (شام و حیزاز) و وائە و تنەوہ ناسراو، (مەلا عبدالله کوری مەلا ئەسەد) لە ساڵی (1325 ک / 1907 ز) کۆچی دوایکردووە لە چەندین مەدرەسە و ناوچەیی جیاواز وائە و توتەوہ، (مەلا محەد کوری مەلا ئەسەد) لە نیوان ساڵانی (1293 - 1362 ک / 1876 - 1942 ز) ژیاو، چەندین بەرھەمی بەزمانی کوردی و عەرەبی لە بواری زانستی کەلام و فەلسەفەیی ئیسلامی و بابەتی دیکە ھەیە، لەوانە (المصقول فی الاصول) و (الاله والطبیعة والعقل والنبوة) و (المشاهد علی الطراز المقاصد) و (خراب العالم) چەند بابەتیکن باس لە بیروبووچونی نوێ لەبارەیی بابەتەکان دەکات (عماد عبدالسلام، مراکز ثقافیة، ص 60 - 61)، گرنگترین دەست نوسەکانی ئەم مەدرەسەییە (حاشیە العبادی علی شرح ھدایە الحکمە) بە دەستی (خالد کوری حسین) لە ساڵی (1210 ک / 1795 ز) لە شارێ (کۆیە) لە (مەدرەسەیی مەولانا عبدالرحمن) نوسیوئەو، پەرتوکی (التعلیقات الحکیمیە علی حاشیە شرح المطول) لە البلاغەیی (حبیب اللہ مرزا جان) لە ساڵی (994 ک / 1585 ز) کۆچی دوایکردووە، (ابراھیم) کە ئەو پەرتوکی نوسیوئەو ئەومان پیدمەنیت دانەبەک لەم پەرتوکی (مەدرەسەیی مەولانا عبدالرحمن جەلی) یە لە ساڵی (1215 ک / 1800 ز)، (حاشیە علی اللاری) بە دەستی (فیج اللہ کوری یوسف کوری حاجی نیبراھیم کوری حاجی ناغا کوری میر عمر نزەیی) لە ساڵی (1217 ک / 1802 ز) نوسراو، (حاشیە محەد حسین الحریری علی عصام الدین) بە دەستی (حسن کوری سلیمان) لە ساڵی (1268 ک / 1851 ز) نوسراو، (سعدالدین) بە دەستی (پەرسول کوری عزیز کوری محەد کوری مەلا غزای)، ئەم مەدرەسەییە لەلایەن (عبدالرحمن بابانی) نوسراو، بۆیە لەو سەرھەمە دەیانوت (زانکۆیەکی زانستی کۆنە لە کۆیسنجق)، کە ھەریک لە (زانا محەد ئەفەندی بن عبدالله الجلی) (1298- 1361 ک / 1880 - 1943 ز) سەرۆکی زانیان، خاوەنی چەندین پەرتوک و بەرھەمە، (میر عبدالرحمن بابان) میری میرنشینیی بابان زۆر گرنگی بەو مەدرەسەییە داو، دەست نوسی (صحیح البخاری) و مقفی کردۆتە ئەم خیزانە لە کۆیسنجق (عماد عبدالسلام، مراکز ثقافیة، ص 91).

دوازدەھەم: مەدرەسەیی ماوهران:

(ماوهران) گوندیکی نزیکیی شەفلاویە لە پارێزگای ھولنیر، بەھۆی بنەمەلەیی حەیدەری لەو چوار سەدھییە ناوبانگیکی زۆری ھەبوو، بنەمەلەیی حەیدەری یەکیکن لە بنەمەلە زانستییەکانی عێراق، (زانای ناودار حیدری گەورە کوری ئەحمەد کوری حەیدەری یەکمە) بەدەمەرزینەری مەدرەسەیی ماوهران دادمەنیت کە لە نیووی کۆتای سەدھیی (10 ک / 16 ز) ناوبانگی بە شوینان بڵاویووە، بۆیە لە (خلخال و خوراسان و عەجەم و داغستان) پەیموندیان بە زانیانی حەیدەری کردووە، زانیانی حەیدەری رۆلیکی گرنگیان لەبواری تەدریس و دانانی پەرتوک ھەبوو، زانیانی حەیدەری رۆشنییری یەتوانای سەرھەمی خۆیان بوون، زیاتر گرنگیان بە (علم الحکمە و الکلام و المنطق) دەدا کە چەندان بەرھەمی نوسراویان لەو

حاجی بدیعی چپوه له گوندی چپوهی خواروو، میرانی ناوړمحممان بهگی سپساوه له گوندی سپساوه، میرانی ئهنومر بهگی بێتواته له گوندی بێتواته، میرانی بابیز بهگ و میرانی قادر بهگ و میرانی صدیق بهگ له شهقلاوه، میرانی صالح بهگی خۆران و میرانی کهریم بهگی خۆران له گوندی خۆران، همه ناغا له گوندی دهراش، کهریم بهگی باليسان، میرانی رمشید بهگی باليسان، میرانی ئهنومر بهگی باليسان، سهرووی ههمووان کوڤخا همدی زیارتهی، بویه پیڤگهیانندی زانایهکی ئاینی له کوردستان ماندوووبون و خمرجیهکی زۆری دهووست.

لیستی سهراوهکان

مصادر العربية

1. البرادوستی، بلال ملو برخال، (2018)، المدارس العلمية و دورها في اعداد العلماء والدعاة في اربيل، اربيل.
2. اسماعیل، زبیر بلال، (1978)، علماء والمدارس في اربيل، الموصل، مطبعة زهراء.
3. الهسینانی، صالح شیخو، (2012)، علماء الكورد و كوردستان من القرن الاول الهجري للاسلام الى وفيات سنة 14 هـ - 1980م ق (1 - 14/7 - 20م)، دهوك، منتدى اقرا الثقافة.
4. المدرس، عبدالکريم، (1983)، علماؤنا في خدمة العلم والدين، بغداد، دار الحرية.
5. عبدالسلام، عماد، (2011)، مراكز ثقافية المغمورة في كردستان، اربيل، دار مكریان.
6. البرواری، محمد زکی ملا حسین، (2013)، الحالة العلمية و دورها المساجد المدرسية في كوردستان العراق، بینگول.
7. القرمداغی، محمد علی، (2013)، كنوز الكرد في خزائن دار المخطوطات العراقية، بغداد.
8. قادر، مهدي محمد، اربيل، التعليم في جنوب كوردستان في العهد العثماني الاخير 1869 - 1918، اربيل.

ژیدرهكان به زمانی كوردی:

1. باليسانی، شیخ ئیبراهیم، میژووی شیخانی باليسان، (ب.ش.س).
2. طاهر احمد حویزی، میژووی کویه.
3. ناودملی، فاخر عالی خان، (2012)، رۆلی زانایانی ئاینی له ژبانی سیاسی همولیردا 1945 - 1975ز، همولیر.
4. عطیایهیی، محهمهد، (2018)، ژبانی فهقییایهتی له کوردستان دا له سهدهی (13) و (14) کۆچی دا، و: عهبدوللا عطیایهیی، همولیر.
5. ههرتلی، مهربوان حاجی مامۆ، (2021)، ژباننامهی زانایانی گوندی ههرتلی لهئێوان سألانی (1835 - 2021ز).

گۆفاره زانستیهکان:

1. خوشناو، شوان محمد امین ، (2007)، مراکز ثقافية في منطقة (خوشناو) خلال القرون المتاخره، گۆفاری میژوو، ژماره: 7، ههولیر.

ویب سایتی ئهنتمه نیت:

- 1- تاوگۆزی، سالار ، میژوووی حوجرهی نه ریتی له کوردستان و مهنه جی خویندن تییاندا، وهرزنامهی ئابینناسی، <https://www.centerfs.org/history-of-traditional-classrooms-in-kurdistan-and-their-curriculum>

چاوپیکه رتهکان:

- 1- ئه فهدی، محمد زۆبری.
2. طیار، هیرش خوشناو 20 - 4 - 2023.

Serçawekan / Referances

Be Zimanî Erebi

1. Bilal Melo Bexalî, (2018). el Biradostî, *el-Medarisu'l- 'ilmîyetu ve Dewruha fi İ'dadi'l-'Ulemai we'd-Duati fi Erbil*, t.1, Erbil.
2. Zubeyr Bilal İsmail, (1984). *'Ulema we Medaris fi Erbil*, Matbaatu Zehra, t.1, Musil.
3. Salih Şeyxo el-Hesnayanî, (2012). *'Ulemau'l-Kurd we Kurdistan mine'l-Qerni'l-Ewweli'l-Hicriyyi li'l-İslamî îla wefiyati's-sene 14/h.-1980 m.q (1-14 h./7-20. m.)* Muntea İqra el-Seqafe, Duhok.
4. Abdu'l-Kerim el-Muderris, (1983). *'Ulemauna fi Xidmeti'l-'İlmi we'd-Dini*, Daru'l-Huriyyeti, t.1, Bexda.
5. İmad Abdüsselam, *Merakizu Seqafiyyeti'l-Maxmureti fi Kurdistan*.
6. Muhammed Zeki Molla Huseyni'l-Bervarî,(2013). *el Haletu'l-'İlmiyyetu we Devruha el Mesacidu'l- Medresiyyetu fi Kurdistani'l-Iraqi*, Bingol.
7. Muhammed Ali el-Qaradaxi, (2013). *Kunuzu'l- Kurdi fi Xezaîni Dari'l-Maxtutati'l-'İraqiyyeti*, t.1, Bexdad.
8. Mehdî Muhammed Qadir,(2021). *et-Ta'limu fi Cenubi Kurdistan fi'l-'Ahdi'l-Osmaniyyi'l-aXiri 1869-1918*, Erbil.

Be Zimanî Kurdî

Ewdelî, F. E. X. (2012). *Rolî Zanayanî Ayînî le Jiyânî Siyasî Hewlêr da 1945-1975*. (Çapa 1em). Hewlêr.

'Elyaweyî, M. (2018). *Jiyânî Feqîyayetî li Kurdistan da le Sedeyî 13em û 14emî Koçî da*. (W: Ebdulla 'Elyaweyî, Çapa 2yem). Hewlêr.

Heretelî, M. M. H. M. (2021). *Jiyannameyî Zanayanî Gundî Heretel le Nêwan Salanî 1835-2021*.

Şêx Îbrahîm Bilyesanî. S. P.

Tahir Ehmed Hewzî, Mêjûyî Koye, Berg 2.

Kovare Zankoyekan

Xoşnaw, Ş. M. E. (2007). *Merakiz Seqafiye fî Mintiqet Xoşnaw, Kovarî Mêjû*. Jimare 7. Hewlêr.

Tawgozî, S. Mêjûyî Hucreyî Nehrî le Kurdistan û Menhecî Xwendintêyan da, *Werznameyî Ayînî*. <https://www.centerfs.org/history-of-traditional-classrooms-in-kurdistan-and-their-curriculum/>

Çawpêkewtinekan

Çawpêketin legel Mihemed Zubêrî Efendî

Çawpêketin legel Hêriş Xoşnaw Teyar. 20.04.2023.

Extended Abstract

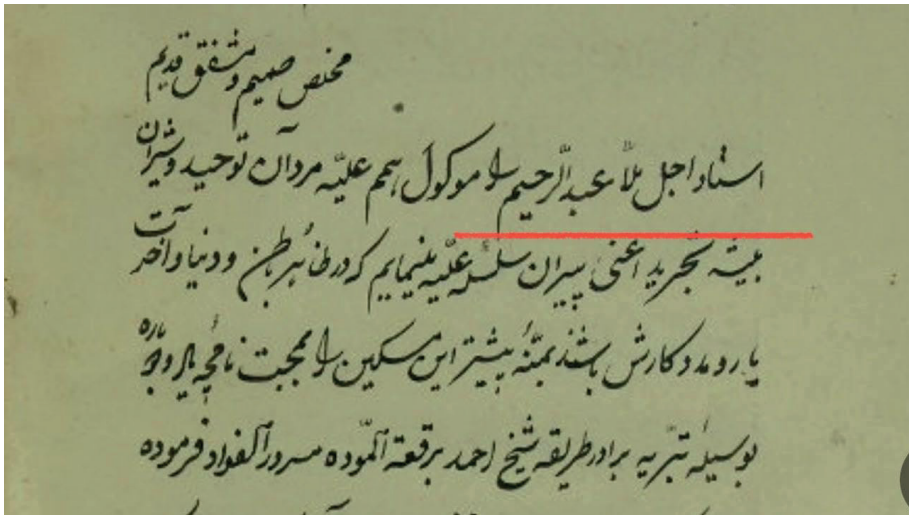
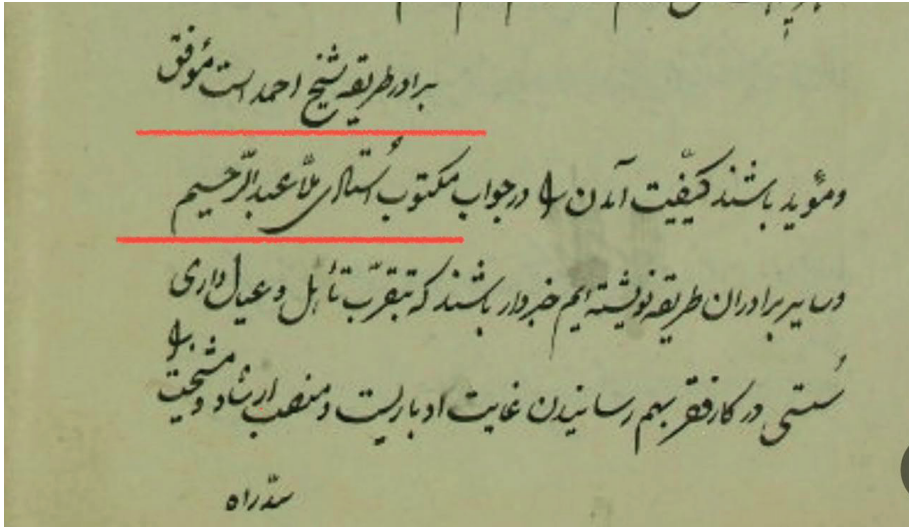
The Khoshnaw is a prominent and highly respected tribe within Kurdish society, known for its historical significance and cultural influence. Most members of the tribe traditionally resided in Erbil province, while others lived in parts of Sulaimani province, specifically in the Ranya district and the Betwata and Sarwchawa regions. These areas, rich in history and culture, played significant roles in the socio-political and cultural landscape of Kurdistan. The Khoshnaw territory encompassed several notable valleys, including the Betwata Basin, Balisan Valley, Malakan Valley, Goran Valley, Baraka Valley, Mawran Valley, Kore Valley, and Qalasnj Valley, each contributing to the region's vitality.

The history of madrasas in the Khoshnawati area extended back centuries, symbolizing a long-standing tradition of education and intellectual growth. With the arrival and spread of Islam in the region, mosques and madrasas were established in nearly every village and settlement. These institutions became the cornerstone of both religious and intellectual life. Each mosque typically housed a madrasa where both Shari'ah and broader intellectual sciences were taught. The madrasas played a pivotal role in educating thousands of scholars who later ventured beyond Khoshnawati, spreading knowledge and contributing to the academic and cultural development of Kurdistan and Iraq. The unwavering support of the Kurdish people for these institutions, both materially and through human resources, underscored their cultural and spiritual commitment. Endowment lands and gardens, whose profits were allocated to sustain the madrasas and their students, remained a testament to this dedication, and many of these endowments persisted well into modern times.

The structure of education in the madrasas followed a defined progression through various stages, including *Sipara*, *Sukhta*, and *Musta'id*. Students underwent rigorous study and training, often traveling to different villages and cities to learn from esteemed scholars and teachers. Upon completing their studies, they participated in elaborate ceremonies to receive their scientific licenses. These events, typically held in the autumn, were major community celebrations that could last up to a week. Villagers suspended their daily work to take part in the festivities, which included the preparation of large quantities of food, theatrical performances—such as the popular play "The Nobleman and the Farmer"—and other forms of entertainment. Wealthy individuals often financed these grand ceremonies, which served not only as an academic milestone but also as a unifying social event for the community.

Once licensed, newly graduated students were provided with letters of recommendation from their teachers, enabling them to take on roles as preachers in various villages. The arrival of a religious teacher in a village was met with enthusiasm and respect. Communities provided the teacher with a house and, if unmarried, often arranged for a spouse. The villagers supported the teacher financially through annual zakat and alms payments and assisted with practical needs, such as gathering firewood, building and maintaining houses, and caring for gardens and livestock. The teacher was held in such high regard that even elders deferred to their wisdom, and they were entrusted with mediating disputes and resolving matters of inheritance, marriage, divorce, and

نه‌خشه‌ی نپداری و جوگرافی هوزی خوشناو

نامه‌ی مولانا خالدی نه‌خشه‌بندی بو شیخ عبدالرحیم الزیاری ماموستای که به‌نامه‌ی 77 ناسراوه.

وانا حيا الشيرازي الحاج هـ في لعتشفه في بلدته و...
 عتارة وزيارة علي ستارة بخا...
 بملا صالح الوالد العظيم هـ وهدية جديتكم هـ امر قد...
 للشفاء بما يديه ان يرا على شئ قدس و...
 الرابين و...
 ولا يولد ولا يولد ولا يولد...
 القديم الحديث...
 ظهور...
 و...
 يدعون والسلام...
 الاخرة...
 ملا صالح محمد زيارتي

رفع الخفا شرح ذات الشفا به ختتى ملا صالح ملا شيخ محمد زيارتى نو سراوه.

لعمري ساد وكبير الله لفتح كبرى دينا
 عمده على الصلح الماحه
 والعارف الصالحين كمشيئة
 فان لم ياتي به لك
 عمدا لاني...
 قد نزلت شوقيا رسالة اعلاني
 من يد اصف العباد واحقر
 لطلوب علك المحرر في الشر
 المباركة العالم...
 تلا في يوم...
 في شهر رمضان...
 تصريف ملا علي به ختتى ملا عبدالله زيارتي

تصريف ملا علي به ختتى ملا عبدالله زيارتي

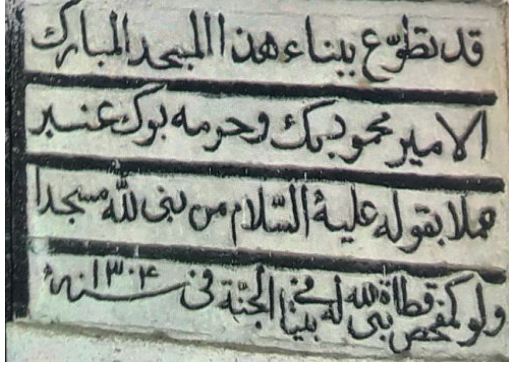
الوضع إنما هو على تقدير أن يكون الواضع هو آدم
 أو يكون كل قول واضعاً للغة وإنما إذا اعتبر أن
 لكل لغة هو الله سبحانه وبدل عليه الآية الكريمة
 وعلم آدم الأسماء كلها فلا حاجة إلى شيء من تلك الأقسام والاعتبارات
 تمت الكتاب المسرر الوضع للأستاذ الفاضل الملا عبد الله الشيخ مهودى
 على يد احقر الطالب محمد صالح ابن عبد الكريم الكوفي لأجل أخه الفيض
 * عبد الله النور الميمني في مدرسة عونية عند الأستاذ الفاضل
 * الملا عبد الله في عام الف وثلثمائة *
 * وثلاثة وسبعين من الهجرة *
 * سجد المرسلين *
 * محمد بن عبد الله *
 * سطر *

فإن الواضع هو الله سبحانه وتعالى
 كما هو عليه في الآية الكريمة
 ولما علم آدم الأسماء كلها
 فلا حاجة إلى شيء من تلك الأقسام
 والاعتبارات

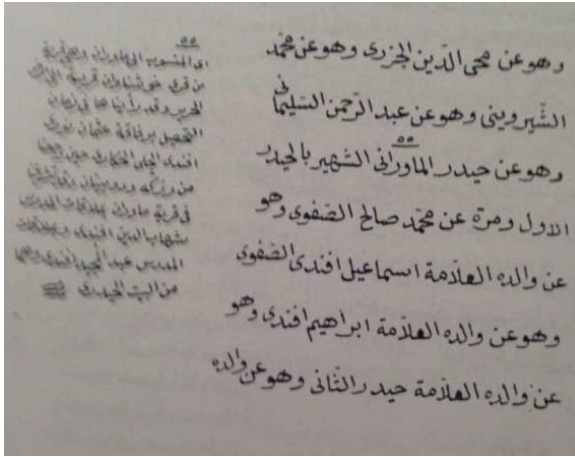
پسر تووکی الوضع مهلا عبدالله شیخ مهودى

عبد الله بن محمد بن عبد الله
 مع بمغنى الترتيب تحقفا
 أي كما يجوز ولا يمنع مقدر
 ولا يقدر به بابرة
 من اننا ما يدل على
 محمد بن عبد الله

محمد بن احمد خان پسر مكهبي

دروستگردنی مزگهوتی گهره‌ی شه‌قلاوه له لایهن (میرانی محمود بهگی میر مه‌مهری) و
 (بووک عنبه‌ری) خیزانی له سالی (1306ک/ 1888ز)

نیجازه نامه‌ی فقه‌نیه‌کی باکوری کوردستان باس له گوندی ماورانی خوشنایان و
 حوجرمه‌کی دهکات

که شکۆلێن ههلبهستین کوردی ل مهدرهسهیا قوبههان (میرگهها بههدینان)

The Collection of Kurdish Poems in the Madrasa of Qobahan (The Emirate of Bahdinan)

Hersh Kemal REKANİ

Hersh Kemal REKANİ | 0000-0001-9295-5047 | Hersh.k.rekani@gmail.com
University of Duhok

Citation:

Rekani, H. K. (2024). که شکۆلێن ههلبهستین کوردی ل مهدرهسهیا قوبههان (میرگهها بههدینان). / *Keşkolên Helbestên Kurdî li Medreseya Qubehan (Mîrgeha Behdînan)*. *Nubihar Akademi* 22, 193-223. DOI: 10.55253/2024.nubihar.1586121

Article Type	Research Article
Submission Date	15.11.2024
Acceptance Date	23.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

میرگه‌ها به‌هدینان - ئامیدی - کو ئیک ژ ناقدارترین میرگه‌هین کوردی به یا کو بو ماوه‌یی نژیکی 600 سالان حوکمداری کری، ئیک ژ کارین گه‌له‌ک گرنگ د بیافی خزمه‌تکرنا ژيانا زانستی و ره‌وشه‌نیری دا، ئه‌و ژی پویته‌دان و گرنگیدان بوویه ب زمان و ئه‌ده‌بیاتا کوردی، ئه‌ف چهنده ژی د به‌رکار و به‌ره‌مین ده‌ست‌نقیسین و که‌شکولین زانا و شاگردین مه‌درسه‌مین ئابینی دا به‌رچاقه، ژ ناقدارترین مه‌درسه‌مین د فی بواری دا ل میرگه‌ها به‌هدینان، مه‌درسه‌یا قوبه‌هان بوویه، ئه‌وا کو پتر ژ 400 سالان (ژ سه‌دی 16 ز تا 1961 به‌ردوام بووی) شیای خزمه‌ت‌ه‌کا گه‌له‌ک مه‌زن پیشکیشی جفاکی کوردی و نفشی نوی بکه‌ت، د فی فه‌کولینی دا رژی ل سه‌ر وان که‌شکول و ده‌ست‌نقیسین ئه‌ده‌بیاتا کوردی کریه ئه‌وین ژ لای زانا و فه‌قیان فه‌ل مه‌درسه‌یا قوبه‌هان هاتینه نفیسین (نسخ کرن)، کو ئه‌فه دئ بنه قه‌رژه‌ک بو سه‌رراستکرنا به‌ره‌مین وان شاعرین دیوانین وان هاتینه چاپکرن و بو توێژاندنی بنه چا‌فکانین گرنگ، هه‌روه‌سا ئه‌و نا‌فین نوی و شاعرین نه‌نیاس یان کیم نیاس ژی، بنه پینگافه‌ک کو دویچوون و لیکه‌ریان و فه‌کولین ل سه‌ر به‌ره‌مین وان بینه کرن.

Peyvên Sereke

میرگه‌ها به‌هدینان، مه‌درسه‌یا قوبه‌هان، ئه‌ده‌ب و زانا و فه‌قه، ده‌ست‌نقیس و که‌شکول

Abstract

One of important and bright works in the history of the Kurdish emirates, especially the Emirate of Bahdinan (Amadiyah) are the literary works. The palace of Bahdinan (Amadiyah), which is one of the most famous Kurdish palaces and ruled for nearly 600 years, did one of the most important works in the field of serving the scientific and intellectual community, and became the center of Kurdish language and literature. Also the works, manuscripts and studies of scholars and students of its madrasahs. In particular, one of the most famous madrasa in this area is the Qobahan School, which has provided a great service to the Kurdish community and the new generation for more than 400 years (from the 16th century until 1961). Studies of Kurdish literature and manuscripts. They have been written by scholars and students in the madrasahs, which have been a source for correcting the works of those who published the poems of their judgments and will be important sources for publishing, as well as new names and unknown or less known poems. Also have been a step to conduct researches on their products. The period and the historical stage of this research has been determined between the years 1533-1842.

Keywords

Emirate of Bahdinan, Qobahan school, literature, knowledge and feqe, manuscripts and keshkol.

دەستپىك

دناڧ دىرۇكا مىرگەھا بەھدىيان دا نەخاسامە ل سەدى (16ز) ژ قوناغىن دەستپىكى يە ژ پىنگاڧىن گىرنگ و بالكىش كو پويە ب دەق و نەيسىن ب زمانى كوردى ھاتىە دان ، ئەف چەندە ژى چ ژلايى ھەندەك مىرىن مىرگەھى يان ژى ژلايى زانا و ھەلبەستفانان ھە بىت.

ئەگەرئ ھەلبۇارتنا ڧى مۇرائى ئەمە ، كو ھەتا نوکە وەك پىدڧى ئەف بابەتە نەھاتىە ڧەكۆلۈن و دىياركرن ، و بىتى ھەندەك ناماژمدانىن كىم ھاتىنە دىياركرن ، بەلى ھەندى دووڧوون و لىگەرپانىن رۇد و بەردەوام بەيىنە كرن ، بەر ھەم و ڧەرپۇزىن ھەمۇرئ و نوو دەھنە ڧەدىتن.

سەردەم و قوناغا دىرۇكى يا ئەف ڧەكۆلۈنە بۇ ھاتىە تەرخانكرن دناڧبەرا سالىن 1533- 1842 بخۇڧە دگرىت كو يا ئىك گىرداى دەستپىكا وەرگرتا دەستەھلاتداريا مىرگەھى بە با مەزنتىن و ناڧدارترىن مىرى مىرگەھا بەھدىيان مىر سولتان ھسەن وەلى ئەوئ گەلەك گىرنگى ب ناڧەندىن زانستى و زانا و دەستڧىسان داى و بەركار و دەستڧىسىن گىرنگ وەك وەڧ پىشكىشى پەرتووكخانەيا مەدرەسەيا قوبەھان كرىن ، و مېرۇويا دووئ ژى سالا كەڧتا مىرگەھا بەھدىيانە .

ژ پىرسگىك و ناستەنگىن ڧەكۆلۈنى ئەم بوويە ، بەھرا پىريا دەستڧىسىن مەدرەسەيا قوبەھان و چەندىن ناڧەندىن دىتر بىن زانستى (مەدرەسە و مەزگەڧت) بىن بەھدىيان نە ل بەردەستىن يان بىتى ناڧى دەستڧىسان ھاتىنە دىياركرن ، نانكو دانەيىن رەسەن كو ب دروستى مفا ژ مۇرائىن وان بەيىتە دىتن .

ئەف ڧەكۆلۈنە كورتىەكا دىرۇكى يا مىرگەھا بەھدىيان بخۇڧە دگرىت ، پاشى ب كورتى ناماژە ب زمانى كرمانجى ل مىرگەھا بەھدىيان (نامىدىي) ھاتىە دان ، ھەروەسا چەند لاينەك ژ دىرۇكا مەدرەسەيا قوبەھان ھاتىنە دىيار كرن ، دىسا بەھسكرن و دىياركرنا چەند نەمۇنەپەكان ژ وان كەشكۆل و دەستڧىسىن ئەدەبى ئەوئىن ل مەدرەسەيا ناڧىرى ھاتىنە نەيسىن دگەل دانەساندانا وان و بەرچاڧكرنا چەند پارچەيان ژ وان دەڧىن ئەدەبى (ھەلبەست) .

ھەژى ناماژمدانى يە د ڧەكۆلۈنى دا ئەم بەر ھەمىن ب كوردى (ئەدەب ، شەعر) ھاتىنە نەيسىن و سەردەمى وان يى گىرداى ماويى ڧەكۆلۈنى بىت ھاتىنە دىيار كرن ، بىتى بۇ نەمۇنە مە دەڧەك نانكو پارچەيەكا كورت ژى وەرگرتىە ، چونكى دەڧەكۆلۈنى دا پىتر گىرنگى ب دەڧىن دەستڧىسى ھاتىە دان .

ھەروەسا ل دووماھىي ژى دىياركرنا چەند نەمۇنەپەكان ژ وان دەستڧىسىن زانا و ڧەقە و شاگرديان ل مەدرەسەيا قوبەھان ھاتىنە نەيسىن وەك پاشكو ھاتىنە دانان.

1. مىرگەھا بەھدىيان

مىرگەھا بەھدىيان - نامىدىي - ئىك ژ گىرنگىرىن و ناڧدارترىن مىرگەھىن كوردى بوويە ل باشورئ كوردستانى ، سنورىن مىرگەھا بەھدىيان دگەل مىرگەھىن كوردى بىن دەروپەر ژلايى باشورئ روژھەلاتى ڧە رووبارى زى يى مەزىن تىويى دناڧبەرا مىرگەھا بەھدىيان و سۇران دا بوو ، و ژلايى باكورئ روژھەلاتى ڧە ژى سنورىن دناڧبەرا مىرگەھا بەھدىيان و مىرگەھ و دەڧەرا شەمدىيان دا بوو ، ژلايى باكورئ ژى ھەڧسور بوو دگەل مىرگەھا ھەكارى (جولەمىرگ) و زنجىرا چىبايىن ئورمەرائ كو ب چىبايىن تىبارئ ناڧدارن و ژلايى روژناڧا و باكورئ روژناڧا ڧە ژى مىرگەھا بۇتان بوو ، ژلايى روژناڧا دەڧەرا پىشخابور (ڧىشخابور) و رووبارى ھىزل و چىبايىن شەرنەخى و پاشى رووبارى دىچلە سنورىن سىرۇشتى يى دناڧبەرا ھەم دوو مىرگەھىن كوردى بىن (بەھدىيان) و (بۇتان) دا بوو ، (نامىدى ، 2000 ، ص. 24) ، ل دۇر دامەزاندانا ڧى مىرگەھى ژى گەلەك بۇچوون و ڧەگىران ھەنە ، بەلى يا ژ ھەمىان بىنەجھتر ئەمە كو ڧەدگەرئەڧە بۇ سەدى (13ز) ، ھەژى بە بىژىن دژىدەرىن سەردەمىن نىسلامى دا دەڧەر دگەل (بىلاد ھەكار ، جىبال ھەكار ، اڧلىم الجزىرە ، جىبال الاكراد) دەھاتە نىاسىن ، مىر "عەلانەددىن ئەبولھەسن عەلى ھەكارى" ئىكەم مىرى (ھەكارى يا باشورئ نانكو بەھدىيان / نامىدىي) يە كو ناڧى وى دژىدەران دا ھاتى پىشتى كەڧتا پايتەختا وئ (نامىدىي) ل سەردەستى "عەمادەددىن زەنگى" ل (537 مش/1142ز) ، ئەم ژى كو مېرۇونڧىسى مەملووكى (ابن عبدالظاھر) گوتىە : "مىر عەلانەددىن ئەبولھەسن عەلى ھەكارى" ل ھەيڧا (رىبەول ئەمەل 691مش/1292ز) كەسەك بناڧى شىخ عەبدولھەمىد ھنارتىوول دەڧ نائىبى سولتانى مەملووكى "مەلك نەلنەشرەڧ خەلىل" (1267-1293ز) ل باژىرى دىمەشتى ، (ابن عبدالظاھر ، مخطوطە ، ص. 92-98) ، ئەف مىرگەھە ھەتا سالا 1842 بەردەوام بوويە تا كو ل سالا ناڧىرى ژلايى

دوله‌تا عوسمانی قه هاتیته ژناقیرن و نیسماعیل پاشایی دوئی (1842-1836ز) ⁽¹⁾ ب دووماهیگ میری میرگه‌هی دهیته نیاسین.

2. زمانی کوردی (کرمانجی) ل میرگه‌ها به‌هدینان

نیک ژ کارین گرنگ و بالکیش دناف میرگه‌هین کوردی دا ، پوتهدان و گرنگیدانه ب زمانی خو بی رسمن نانکو ب زمانی کوردی ، نه‌خاسمه دهمی دناف نفیسین و ژیدهر و فه‌گیرانین دیرۆکی دا نامازه پیهاتیته دان ، و دهستنفیس و به‌کارین زانا و میر و هوزانقائین کورد گرۆفه‌مین راستیا فی چهندی نه ، نه‌مازه کو میرگه‌ها به‌هدینان هه‌شویا دوو میرگه‌هین گرنگین کوردی بوویه یین کو شاعرین ناقدار و مه‌زن و پیشه‌نگ دناف دا پیدا بوویه بۆ نمونه : ل جزیرا بۆتان و ملک : مه‌لایی جزیری (1568-1640) ، ره‌مه‌زانی جزیری ⁽²⁾ ، ل میرگه‌ها هه‌کاری (جوله‌میرگی) میر و هوزانقان عیماده‌ددین هه‌کاری (صه‌بووری) (1639-1634) ، ئه‌حمده‌ی خان (1709-1650) ، مه‌لایی باته‌یی (سه‌دی 18ز) ، په‌رتو به‌گئ هه‌کاری (1825-1756) ... هتد ، و به‌ر هه‌مین وان یین ئه‌ده‌یی ب زمانی کوردی ره‌نگه‌دانا خو ل

¹ نافئ وی (نیسماعیل پاشا کورئ محممه‌دته‌بیار پاشا کورئ نیسماعیل پاشایی نیکئ کورئ به‌رام پاشا کورئ زوبیر خان پاشا کورئ سه‌عید خان کورئ یوسف خان کورئ سه‌عیدخان به‌گ کورئ سه‌یدخان (سیدی خان) کورئ قوباد به‌گ کورئ سولتان حسین (وله‌ی) کورئ حه‌سه‌ن به‌گ) بوو ، نیسماعیل به‌گ (پاشا) دناقه‌مرا سالین 1822_ 1832ز میرئ که‌لا ناکرئ بوو ، پشتی ل دووماهیا سالا (1836ز) ئ ئیدی میر "محممه‌د ره‌واندوزی" شیانین به‌رگریئ نه‌مایی و خو راده‌ستی والین سیواس (ره‌شید پاشا) ی کری و بریه داره‌سه‌عاده‌ت (نیستانبول) ئ، هه‌رومکی دراپورته‌کا والین مووسل یئ نوی "محممه‌د پاشا" دا (25 شه‌عبان 1252مش _ 4/ 12/ 1836ز) دیاردیبت : پشتی ژ ناقیرنا میرئ ره‌واندوزی ژ لایی ره‌شید پاشا و والین به‌غدا قه، ئه‌رکی ستاندنا که‌لا نامیدیئ هیلایه خه‌ما خو ، و "ره‌سوول به‌گ" برایی میر محممه‌د ره‌واندوزی خو د که‌لا نامیدیئ دا موکوم کریه و پشتی بیست روژین دۆرینچکرئ خو دایه ده‌ست، و پشتی ستاندنا که‌لا نامیدیئ ، حوکمی ده‌فهر نامیدیئ دایه "نیسماعیل پاشا" ی و خو ژئ کریه والین مووسل. نانکو ل سالا 1836ئ نیسماعیل پاشا بوویه میرئ میرگه‌ها به‌هدینان ، نیسماعیل پاشا پشتی که‌فتنا میرگه‌هی ژئ چهندین ده‌ستکار بوون و هرگرتبوون بۆ نمونه : ل سه‌رده‌می والین به‌غدا "نامق پاشا" (1268_ 1269مش / 1851_ 1852ز) بۆ ماوه‌یه‌کی ببوو والین شه‌هره‌رزور و پاشی فه‌گه‌ریلبوو به‌غدا ، ل سالا 1280مش / 1863 بۆ ماوه‌ی ساله‌کی ببوو قائیمقامی باژیرئ (به‌صره) ، ل سالا (1286_ 1287مش / 1869_ 1870ز) ببوو موته‌سه‌ره‌فی (که‌ریه‌لا) ، ل روژا سه‌ی شه‌سه‌می ریکه‌فتی 23 شه‌روالا 1289مشه‌ختی کو دبیته 23 کانوونا نیکئ 1872زاییی ده‌ژماره (309) یا روژنامه‌یا "زوراء" دا دنگو باسی مرنا میرئ میرگه‌ها به‌هدینان (نامیدیئ) د لاپه‌ری ده‌ستپیکئ دا به‌لافکره‌ی و تیدا هاتیته : " نیسماعیل پاشا میرئ میران بی ژ به‌گین نامیدیئ توشی نه‌خوشیه‌کی بوویه و پشتی نه‌شیا ی ژئ قورتال و خلاس بیبت ژ فی ژبانی ده‌رکه‌فتی یه‌(مریه) خودی به‌ته دناف ده‌ریا گونه ژبیرنی دا ،" کو نه‌فه دبیته میژوویا مرنا دووماهیگ میرئ میرگه‌ها به‌هدینان " نیسماعیل پاشایی دوئی " نانکو سه‌ی سالان پشتی که‌فتنا میرگه‌هی کو ل سالا 1842ز هاتبوو هه‌لووه‌شاندن، هه‌ژئ یه بیژین ل گورستانا شیخ عبده‌لقادری گه‌یلانی ل به‌غدا هاتیته فه‌شارتن. بئیره : هیرش که‌مال ریکانی ، عه‌شیرتین به‌هدینان 1919_ 1514 (فه‌کۆلینه‌کا دیرۆکی _ به‌لگه‌نامه‌یی)، سه‌نته‌ری بئشکچی بۆ فه‌کۆلینین مرۆفایه‌تی _ زانکۆیا ده‌وک ، (ده‌وک : 2019) ، ل 619_ 667 ؛ سینان هاکان ، کورد و به‌رخودانه‌کانی له‌به‌لگه‌نامه‌کانی ئه‌رشیفی عوسمانیدا 1817_ 1867 ، و : به‌کر شوانی، بلاکراوه‌ی نه‌کادیمیای کوردی، (هه‌ولنر : 2012)، ل 94 ؛ محفوظ العباسی ، إماره به‌دینان العباسیة ، مطبعة الجمهوریة _ الموصل، (الموصل : 1969)، ص 113 ؛ ل سالا (1248مش / 1832ز) ل ده‌می هیرشا میرئ سوران (محممه‌د پاشا ره‌واندوزی / میرئ کوره) بۆ سه‌ر ناکرئ و داگیرکری ، ل سالا (1833ز) برایی میرئ سوران (سه‌لیم به‌گ/ پاشا) ببوو میرئ ناکرئ. بئیره : جیمس بیلی فریزر ، رحله فریزر الی بغداد سنة 1834 ، ت : جعفر الخياط، الدار العربیة للموسوعات ، (بیروت - لبنان : 1427هـ_ 2006م)، ص 24 ؛ هیرش که‌مال ریکانی ، دنگو باسی مرنا میرئ میرگه‌ها به‌هدینان "نیسماعیل پاشایی دوئی" د روژنامه‌یا "زوراء" دا ، گوڤارا سه‌نته‌ری بئشکچی ، ژماره (2) ، نیسان 2019 ، ل 85.

² د ده‌ستنفیسان دا نافئ وی ب (ره‌مه‌زان ناغا) ژئ هاتیته ، قه‌فته‌ک ژ هه‌لبه‌ستین وی دناف په‌رتوکه‌کتی دا ژ لایی نفیس (نیسماعیل بادی) هاتیته چپکرن . بئیره : نیسماعیل بادی ، ره‌مه‌زانی جزیری د دویقچوون و توێژاندنه‌کا دیتر دا قه‌فته‌ک ژ هه‌لبه‌ستین وی ، په‌رتوکه‌خانا ی جزیری ، (ده‌وک : 2011) .

سەر میرگهها بههدینان ژێ ههبوویه کو بهرهمین وان بهینه نهسخ کرن و دناف كهشكولین وان دا بهینه قهید کرن ، د قئ چهندێ دا ژێ دیوانا مهلائی جزیری سهرپشك بوویه .
 ههژێ یه بیژین دناف میرگهها بههدینان ژێ دا چهندین میرین میرگهه هوزانفان ژێ بوویه ، بو نمونه : قوباد بهگئ (3) کورئ سولتان حسین و ملی (1573-1585) (4) ، محهممهتیهیار پاشا کورئ نیسماعیل پاشایی ئیکئ ، نیسماعیل پاشایی دووئ کورئ محهممهتیهیار پاشا .
 ل دور زمانی کوردی ل بههدینان میر و دیرۆکنقیسی کورد شهرف خانی بهدلیسی د پهرتووکا خو شهرفنامهین دا نهوا ل سالا 1005 مش (1597ز) نفیسی ، دهربارهی زمانی ل میرگهها بههدینان دهیته بکارنیان و خهلهک پیئ دناخن دبیژیت : زمانی خهلهک نامیدیئ (بههدینان) ب کوردی و تازی (عهربی) تیکهله ، (بهدلیسی ، 1005 مش ، ورقه : 38) ، نانکو ب کورمانجی دناخن و ژیر نابینئ پیروژئ نیسلامئ پیف و بکارنیانین عهربی ژێ هههه .
 گهرۆکئ عوسمانی نهولیا چهلهمی (1611-1682) ل سالا 1656 دهمی سهرمدانا خو دا بو نامیدیئ دکهت بهحسئ دهفوکا بههدینان دکهت و دبیژیت : کوردان هژمارهکا زار و دهفوکا بیئ ههین و پیئ دناخن ، بهلی خهلهک نامیدیئ ب دهفوکا زهلال و نازک و رههوان دناخن و نهف ملهته ب (بههدینان) بهرنیاسن ، (چهلهبی ، دهستقیس ، ص 380) .
 ههژێ گوتئ یه ل میرگهها بههدینان گرنگی ب دهقین نفیسی دایه و نهفه ژێ پینگاههکا رژد بوویه بو پاراستن و تومارکنا بهلهگههکرنا دهقین کوردی د بوارین جودا جودا ، نهفچا چ بهرهم و بهرکار بیت ، بیان وهرگیزان بیان ژێ نهسخکرنا بهرهمین کهسایهتیئ ل بهری خو .
 د قئ فهکولینی دا دئ تیرۆرکئ ئیخینه ل سهر چهندین میر و زانا و شاعرین بههدینان بیئ بهرهمین ب کوردی نفیسن ، نهفچا چ بهرهم بی وان بخو بیت ، بیان ئه ب کارئ نهسخ کرنئ رابین .

³ قوباد بهگ کورئ سولتان حسین و ملی (1533_1573ز) به ، ژبلی حوکمداریا میرگهها بههدینان (1573_1584ز) ، د بیانی نهدمی دا ژێ دهستی ههلبهستههاندنی ژێ ههبوویه ، ههتا نوکه هژمارهکا ههلبهستین وی ب زمانی فارسی و ههلبهستهکا ب کوردی پهیدا بوینه ، ههرومکی د مالکا دهستیئکی دا ژ ههلبهستا ب کوردی دبیژیت :

د مه سوونالهک ژ مه کر قهند کهلامئ
 شیرینه مه ههژ حهلقه ب وئ توحفه پهيامئ
 و ل دووماهیئ ژ دبیژیت :

دئ خهسف به بن سهبعیئ سهیباره حیجایی

ساقی کو د مهجلیس ژ مه را پلته خرامئ . (کمشکول ، 1143 مش) .

⁴ سولتان حسین و ملی : نیک ژ نافدارترین میرین میرگهها بههدینان کو سهردمی وی ب سهردمی زیرین دهیته نافکران ئه ژێ سولتان حسین بهگ (حسین و ملی) یه ، بو مامویی چل سالان (1533_1573ز) حوکمداری ل میرگهها بههدینان کرهه ، باشترین دانناساندنا نیسانین کهسایهتی و ئهوی ژێ پهسنا دیرۆکنقیسن کوردئ مهن (شهرفخانئ بدلیسی 1543_1601/1602ز) یه کو ناچهاتی یئ ههفسهردمئ وی بوویه، دهرتووکا خو (شهرفنامه) یئ دا نهوا ل سالا 1597ز نفیسی ب قئ رنگی پهسن و بهحسئ سولتان حسین و ملی کرهه دبیژیت : (مرۆفکهئ دیندار و موتهقی و عولما و صولهعا پهروهر و رهعهه نوست ، مهن و بچوکید وهلاتی ژ وی رازی و شاکرو لهشکهرئ ب عدل و دادبوویی و ب وجههکی نهحسهن و صدق و صداقهت و خلامات نمور حهرت پادشاهی سهعی و جهد تهمام دکرن ب واسطه صدق و صداقهت خزمهت ل نک خوندکاری مومناز و بهینهل نهران ، سهرفرابوویی ، ههتا جملئئ نومرانیئ کوردستانی با وی مراجعت دکرن ، ژ خهبارا وی بدهرفه حهرمهت نهدکرن ، ههر چی خصوصاً کو ژ بووی نهکران و بیاخود مادیمکی دنئ مهملک عوسمانیه وکو نهوی نغادا حضورا حهرمت خوندکاری بکارا رد نهبوو...) ، (بهدلیسی ، 2007 ، ل 171) ، ناچهاتی گهلهک گرنگی ب زانا و زانیئ دایه و گهلهک پهرتووک و ملک وهف پشکنشی مهدرسهیا قوبه مان کرهه کو ب نافاکهرئ وئ دهیته نیاسن و مهدرسهیا ناقری ژ لای وی فه هاتبوو نووژمنکر و بهرفرههکر و سهخیزکر ، لهورا مهدرسه دچهندین دهستقیسان دا بناقی (السلطانیة) و (الحسینیة) هاتهه نافکران بو نمونه د نیک ژ کهفتترین دهستقیسین ل قئ مهدرسهی هاتهه نفیسن : " وقع الفراغ من التسويد يوم الاثنين من الشهر شوال في مدرسة السلطانية المنشأة في قرية قيهان المنصقة بزيارة مجد الباقر زاده الله شرفاً سنة 948 هـ (1542م) " ، (البختی ، مخطوط : 948هـ ، ص 64) ، دانیهکا قئ دهستقیس ل دهف نفیسهرئ قئ فهکولینی پاراستی یه . بو زیدتر و ب بهرفرههه بیئره : هیزش کهمال یاسین ریکانی ، میرگهها بههدینان ل سهردمئ میر (سولتان حسین و ملی) 1533_1573 (فهکولینهکا دیرۆکی بهلگهنامهی) ، نامیا ماستهرئ یا نهبلهلافرکی ، زانکویا دهوک _ پشکا میژوو ، (2023) .

3. مەدرەسەیا قوبەهان

ئەف مەدرەسەیا دەقیقەتە باکورئ روژ ئافا کەلا نامیدی ل نەالا دبیژنی (شەقلائی) ل رووباری نامیدی کو گوندئ (رووباری) زی گوندەکی کەفنه و نافی وئ دەستتقیسەکا (874مش/ 1469ز) هاتیه، (د. تاروق پاشا نامیدی) ئیک ژ وان نفیسەرانه یین ل دور قوبەهان نفیسی دبایەتی خو دا دیار دکەت کو خواندنگەها قوبەهان ل سالا (1334ز) ژ لای دامەزینەرئ میرگەها نامیدی (بەهدیان) میر (بەئەمدین) هاتیه ئافاکرن ، (العمادی ، 2006 ، ص. 73)، بەلی چ بەلگەیین فەبر و بنهجه و ئیکلاکەر بو فی چەندئ نین ، بەلی دەمی دیروکفانی کوردئ مەزن شەرەفخانی بەدلیسی (1543-1601/1602ز) د شەرەفنامەیی دا کو ل سالا (1597ز) هاتیه نفیسین، دەمی بەحسی میرگەهان دکەت، نامازە دکەت کو میرگەها بەهدیان ژ میر (بەئەمدین) هاتیه و رهقیشتا وی بەری نیزیکی 400 سالان حوکمداری ل ئامیدی کریه و هەکه ئەم میژوویا نفیسنا شەرەفنامەیی و 400 سالان هەقیەر بەمین نابیتە میژوویا ناھاتی دیارگری ، بەلکو دشتین بیژین ل سەدئ سیزدئ دا میرگەھ دروست بوویە ئانکو مە سالا دەستتقیسانگری نینە ، دیسان بەھرا پتیرا جاران دەمی کەسەک جەھکی ئانکو ناقدەکی زانستی یان ئایینی ئافا بکەت گومان تیدا نینە دئ نافی وی کەسی ھیتەدانان ، خواندنگەها قوبەهان ژ ی ب میر (بەئەمدین) نەھاتیه ئافاکرن .

ھەژی بە بیژین ل دوو ژیدەرئین رەسەن و ھژمارەکا دەستتقیسان بەھرا پتەر دووپاتی ل سەر وئ چەندئ دکەن کو ئەف مەدرەسەیا دیروکی ل سەردەمی (سولتان حسین وەلی 1533-1573ز) هاتیه ئافاکرن (نوورئەکر و بەرفەرەکر) ، ئەف چەندە ژ ی بو چەندە خالان فەدگەریت :

خالا ئیک : دەندەک دەستتقیسین پەرتووکانەیا موقتیتت ئاکرئ دا دوو ژ کەفتترین دەستتقیسان ھەنە ئیک یا سالا (874 مش) یە کو دبیتە (1469ز) ل گوندئ رووباری هاتیه نفیسین کو ھەر نیزیکی مەدرەسەیا قوبەهانە و یا دوو ی (876 مشەختی) دبیتە (1471 زایینی) نافی زانایەکی نامیدی تیدا هاتیه بنافی (مەحمەد کورئ عومەر شیفکی یئ نامیدی). (العمادی ، 876 هـ ، المخطوطة) ، (ریکاتی ، 2020 ، ل. 43-44) ، ئەف بەلگەنامە گەلەک نیزیکی میژوویا سولتان حەسەن (1465-1533ز) ە کو دبیتە بابئ (سولتان حسین وەلی) ، د ھەر دوو بەلگەنامەیا دا نە نافی مەدرەسەیی و نە نافی سولتان حەسەن نەھاتیه کو وی ئافاکر بیت، ل دوو ف ئەفان ژیدەرمان ھەتا دووماھیا سەدئ پازدئ ژ ی چ بەلگە ل سەر ئافاکرنا مەدرەسەیا (قوبەهان) دەستتقی مە دا نین، ئانکو پشتی ھاتنا (سولتان حسین وەلی) ئەوئ سەردەمی وی ب سەر دەمی زیڕین دەیتە ئافاکرن ژبەر کو گەلەک گرنگی ب ئافاکرنا خواندنگەھ و مزگەفت و پەر و کەلھا دایە و د شەرەفنامەیی ژ ی دا گەلەک پەسنا وی هاتیه کەرن کو مژوقەکی زانا و دیندار و تیکەھشتی یە و ئەفە نامازەکە کو گرنگی ب مەدرەسەیین ئایینی دایە .

خالا دوو : یا کو مە پتەر نیزیکی پشتراستیی بکەت ، پتیرا دەستتقیس و وەققین خواندنگەها قوبەهان مووھرا (سولتان حسین وەلی) ل سەر ھەییە و ژ لای و یفە هاتینە وەقف کەرن .

خالا سینی : د چەندین دەستتقیسان دا نافی مەدرەسەیا قوبەهان (بە الحسینیة) هاتیه. (الکتانی ، 2009 ، ص. 364) ، ئەفە ژ ی ھەر مەبەست ب نافی سولتان حسین وەلی یە ، دیسا دەندەک دەستتقیسان دا بنافی (السلطانیة) ژ ی هاتیه دیارکەرن. (الکتانی ، 2009 ، ص. 380) ، ئەو ژ ی ھەر ژبەر نافی وی هاتیه (سولتان حسین) و د دیروکا بەهدیان دا پەیفە (سولتان) بو سولتان حسین وەلی هاتیه ، ئانکو پەیفە سولتان دگەل نافی وی هاتیه و پارچەکە ژ نافی وی بخو ژ ی و ھەر ژ پیکھاتا نافی وی یە نەکو ناسناقی دەستتقیساتداری یە .

3. 1. نەفکەرنا مەدرەسەیی ب (قوبەهان)

ھەر وەک دەستتقیسەکی دا ئەوا میژوویا وئ فەدگەریت بو سالا (948مش/ 1542ز) ، نافی مەدرەسەیی ب (مەدرەسەیا سولتانیه) هاتیه. (البختی ، 948 هـ ، المخطوطة ، ص. 64) ، ئەفە ژ کەفتترین و نیزیکتترین دەستتقیسە بو سەردەمی سولتان حسین وەلی ، ئەفە ژ ی گرۆفەییە بو وان نامازەدانین شەرەفنامەیی دیارگری کو (سولتان حسین) وەسا یئ ب ئافدار بوو ھەمی میرین کوردان بوچوونین وی وەر دگرتن، دیسا دئ بو ئیکلاکەرنا میژوویا ئافاکرنا وئ دئ مینیت ھەتا بەلگەییەکا فەبر و بنهجه و سەرراستگری دیاردبیت .

ل دوو ف ئیک ژ کەفتترین دەستتقیسین زانایەکی فی خواندنگەھئ (مەحمەد کورئ مەحموود بەرواری / بوختی - بۆتانی) کو ل روژا دوو شەمی ل ھەیفە شەوالتی (948مش/ 1542ز) ل (مەدرەسەیا سولتانیه) ل گوندئ قوبەهان نفیسی یە ، و ئەفە نامازەدانەکا گرنگە کو ئەو جەھئ خواندنگەها قوبەهان لئ هاتیه ئافاکرن

و نافكرنا و ئ ژ ناڤی وی گوندی هاتیە وەرگرتن . " وقع الفراغ من التسويد يوم الاثنين من الشهر شوال في مدرسة السلطانية المنشأة في قرية قبهان المتصقة بزيارة مجد الباقر زاده الله شرفاً سنة 948" ، (البختي ، المخطوطة ، ص 64) ، ئەفە بەلگەییە کو میر سولتان حسین و ملی نافاکەر و نووژنکەرئ مەدرەسەیا قوبەهان بوویە ، لەمرا نافکرنا مەدرەسەیی ژئ ل دەستیکی هەر بناڤی وی هاتیە نیاسین ، و پاشی نافکرنا ب قوبەهان کو هەر ژ ناڤی وی گوندی هاتیە وەرگرتن یا مەدرەسە لئ هاتیە نافاکرن .

3.2. ژ نافدارترین زانیین مەدرەسەیا قوبەهان (سەدئ 16ز - 1961)

هەژئ یە بیژین کو گەلەك زانیین مەزن و بەرکەفتی و تیر زانیین ل سەر ئاستا کوردستانئ و عیراڤئ ل قئ مەدرەسەیی شاگردە بوویە و پاشی بوویە سەیدا و زانیین مەزن و پیشکەفتی و ناڤین دیار و پەر بەرکار و بەر هەمین هەژئ ، پتریا نڤیسەر و میر و زانا و هۆز ئانڤان و تێگەهشتی شاگردین قئ مەدرەسەیی بوویە یان ل سەردەستئ وان پێگەهشتینە و ل بەر دەستئ وان زانا و مامۆستا یان هاتیە پەر وەر دەکرن و باوەرنامەیا زانیی وەرگرتیە و ڤەر یژا هەموویان بۆ قوبەهان ڤەدگەریت ، قوبەهان بوویە رووگەهەکا مەزن یا سەرەکی و هەر چار پارچین کوردستانئ کومکرینە ، (مەلا مەحمودئ بەهوسی/ مزووری ژووری) ل سالا (1689ز) چوو بەر دلوقانیا خودئ کو سەیدا ی ل چەندین مەدرەسەیا کرێ و نێکە ژ سەرکیشین زانیین مەدرەسەیا (قوبەهان) و زانیین دووڤ دا هاتیە هەموو ڤەر یژا زانیین و نیشادانا ئەڤی زانیین مەزن ، وەك زانا و هۆز ئانڤان (مەلا خەلیلی سیرتی 1750-1843ز) خەلکئ سیرتی یە ل کوردستانا باکور ، دەستنڤیسەکا قئ زانیی هەییە کو میژوویا وئ بۆ سالا (1192 مەشەختئ) کو دبیتە (1778 زاییی) ل قوبەهان نڤیسی یە ، و هەمان سال زانیەکی دی هەییە بناڤئ (مەلا عەبدوللأهئ ریکانی یئ مامیسی: مرن 1795ز) کول دووماهیین سالیین سەدئ هەژدئ مفتی زاخو بوو ، چەندین دەستنڤیس ب زمانین (عەرەبی ، فارسی ، تورکی) هەنە ل قوبەهان نڤیسینە دگەل هەندەك پارچە و پەڤڤین کوردی ، (ریکانی ، 2018 ، ل. 66-67) ، و زانیی مەزن (مەلا یحیایی مزووری : مرن 1839ز) کو ب مەزنترین زانیین بەهەدینان دەیتە هەژمارتن و ب مفتی ل سەر ئاستا عیراڤی بوویە ئەفە هەموو ژ ڤەر یژا سەیدا یین (قوبەهان) بوویە ل بەر دەستئ مەلا مەحمودئ بەهەدینی باوەرنامە وەرگرتینە ئه‌وئ ل سالا 1787ز چوو بەر دلوقانیا خودئ ، (ریکانی ، 2020 ، ل. 81).

دیسا زانیەك دی هەییە (مەلا رەسوولئ سوورچئ) کو دەستنڤیسەکا وی هەییە ، ل سالا 1667ز ل کوردستانا روژ هەلات ل باژیرئ سەڤز نڤیسی یە کو وی دەمی ل سەڤز مامۆستا بوویە ، (مفتی ، 2013 ، ل. 130-136) ، ژیدەر ئامازە ب وئ چەندئ دکن کو میرەکی نامیدی ژبەر زانیان وی داخاز کرێ بەیتە نامیدی و بوویە ریفەبەر و مفتی خواندنگەها (قوبەهان) ، نانکو قئ خواندنگەهئ هەمی پارچەیین کوردستانئ بخوڤە گرتدایە .

هەر وەسا ل (قوبەهان) بزافا وەرگێرائئ ژئ هاتیە کەرن و پێشتر مە ئامازە ب دەستنڤیسینەکی دا کول سالا (1192 مەشەختئ) بەر امبەر (1778 زاییی) هاتیە نڤیسین ، روژنامە (الجدید) تێك ژ دەستنڤیسینانە کو گرتدایە ب ڤەلەکناسی ڤە ، زانا (عەللأمعی کورئ مەحمودئ بەهوسی) ب زمانئ تورکی نڤیسیە و دووڤ دا هاتیە وەرگێران بۆ زمانئ فارسی و مەلا(عەبدوللأهئ ریکانی/ مامیسی) ژ فارسی نەسخ کرێ ، گەلەك ئامازە هەنە کو گرنکی ب هوزان و ئەدەبیاتنا کوردی ژئ هاتیەدان ، دیسا ڤەر هەنگۆکەکا بچووک هاتیە نڤیسین پەڤڤین کوردی ، عەرەبی ، تورکی و فارسی تێدانه ئەفە ژئ پتر جەئ ڤەکولینی و سەر راوستاندنئ یە.(ریکانی ، 2020 ، ل. 57-58).

3.3. قوبەهان د سیاحەتنامە یا ئەولیا جەلەبی دا

گەرۆکی عوسمانی ئەولیا جەلەبی (1611-1684ز) ئه‌وئ ل سالا 1656ز سەرەدانا نامیدی کری سەبارەت قئ مەدرەسەیی دیژریت : " ئەف مەدرەسەییە دكەڤتە دین كەلئ دا ، دناڤ باغ و بوستانان دا ، هەند مەزنە خو دئ بیژئ كەلایە ، ل سەر بانئ وئ شازدە قوبەیین (گومبەدین) موکوم هەنە ، ژ (60 حوجریان ژووران) پێكدەهیت ، و دناڤ حەوشا ویدا بەرکەکا ناڤئ و جووبار و نافورین ناڤئ هەنە ، و ل هەردوو رمخین جادەیا وئ گول هاتیە چاندن . ل زەستان و هافینان دناڤبەرا 300-400 شاگردان تێدا دخوینن ، و هەمی جورین زانست و هونەران تێدا دەیتە خواندن ، هەر ژ زانستئ ئەرەستووی هەتا زانستئ سڕوشتئ! .

هژماره‌کا مەزن ژ باغ و بووستان و دوکان و ناشەکی ئاڤی ب رەخفە هاتیە ئاڤاکرن و داهاتی وان وەققا مەدرەسی بە، ئەڤە ژبلی داهاتی ڤیر و کەنێسە و کەنێشتا و جزیا 50 گوندین فلهیان، سەیدایی مەزنی وئ (ریڤەبەری وئ) شېخولئیسلامی (موقتیی) میرگەهێ یە، ل مېهفانخانەیا وئ رۆژانە دودانین خوارنی دەینە دانان. و چونکە ئەڤ مەدرەسەییە ب رەخ پرا (قوبەهان) هاتیە ئاڤاکرن لەوما ب ئاڤی (مەدرەسەیا قوبەهان) دەیتە نیاسین، بەلی ئاڤاکەری وئ (سولتان حسین)ە، لئ پتیریا کوردان دبیژنی (مەدرەسەیا قوبا). ب کورتی دبیژم ئەز یازدە سالان ل وەلاتی کوردستانی گەریایمە بەلی من چ خواندنگەهین وەکی فی نەدیتینە. (ÇELEBİ, 2000, p. 305-306). (گولی، 2016، ل. 40).

4. نەدەبییاتا کورمانجی د چەند کەشکۆل و دەستڤیسین مەدرەسەیا قوبەهان دا

ئیک ژ پینگاڤ و کارین گرنگین هژمارەکا ژ زانایین کورد ل دەڤەرا بەهیدیان، پووتەدان ب نڤسین (نەسخەرن) و ڤەژاندنا بەر هەمەین ئەدەبی بیڤن کوردی دایە، نەخاسەمە هەندەک ژ وان بخو ژی ژبلی نەسخەرن شەری کلاسیکین کورد ئەو ژی ژ شاعرین پایەبند بوینە، زانایین کورد ژبلی گرنگیدان ب زانستین شەری و دەستڤیسین زانستین جودا جودا، گرنگی ب ئەدەبی کوردی ژی دایە، ئەڤجا چ ب نەسخەرن دیوانین کلاسیکین کورد یان چەند پارچە شەری وئ، هەندەک ژ وان زانایان بخو ژی شاعرین دەستەهل و پایەبند بوینە، ل ڤیری دئ بۆ نمونە ناماژە دەینە چەند زانا و دەستڤیسین وان د بواری بابەتین ئەدەبیات کوردی دا، ب تاییەت ئەوین ل مەدرەسەیا قوبەهان هاتینە نڤسین .

4. 1. کەشکۆلا مەلا خەلیلی سیرتی (5) ل مەدرەسەیا قوبەهان

ئیک ژ وان شاگردین ل مەدرەسەیا قوبەهان خواندی و پاشی بوویە ئیک ژ زانایین مەزن و ئاڤدار و بەرکەفتی، ئەو ژی زانا و هوزانفان مەلا خەلیلی سیرتی یە، کو ئاڤیری ل سالا 1192 مەسخەتی (1778 ز) ل مەدرەسەیا قوبەهان ئیک ژ شاگردین زانای ئاڤداری بەهیدیان مەلا مەحمودئ بەهیدینی (مرن : 1787) بوو، ژ بەر هەمەین گرنگ بین مەلا خەلیلی کو ل فی مەدرەسەیی نڤسین، ئەو ژی کەشکۆلەکا بەها گران و بزارمیە کو بەکارەکی گرنگە بۆ نەدەبییاتا کورمانجی .

هەژی گوتنی یە هەر وەکی ژ جورئ نڤسینی و ئاڤین ل سەر دەستڤیسینی دەیتە زانین کو ژبلی مەلا خەلیلی، زانایەکی دیتەر ژی یئ دەڤەرا بەهیدیان نڤسین ل سەر هەنە، ئەو ژی سەید عبدوللاهی گەلیرمانی یە " ئەڤە الحقییر الفقیر عبدالله بن سید حسن الگلی رماتی از برای آستان عزیز ... الدعاء و القبول من الملك الجلیل ... " .

پینگەتەیا کەشکۆلی :

هەژی یە بیژین کو د فی کەشکۆلی دا، زیدمباری (22) شەری مەلا خەلیلی کو (4) ب کوردی و (18) ب عەرەبیە، هەلبەستین چەندین شاعرین کلاسیکین کورد بین ئاڤدار و نڤیاس ژی بخوڤە دگربت وەک : (مەلایی جزیری، ئەحمەدی خانی، حاجی، میرۆ، شیخ علیئ فسکەنی، لاغەر، مەلا شەمس) . ژبلی هەلبەستین ب کورمانجی، هەلبەستین چەندین شاعرین فارس و تورک ژی تیدا هەنە وەک : (حافظ شیرازی، جامی، سەلامی، وەحشی، باقی، موعینی، شیڤای، زەکی هەمەدانی، عورفی، خاقانی ... هتد) .

⁵ ڤەکۆلەر تەحسین نېبراهیم دۆسکی گوتارەک ل سەر فی کەشکۆلی د گوڤارا دپروک دا بەلاڤکر بوو . بنیره : تەحسین نېبراهیم دۆسکی، کەشکۆلا مەلا خەلیلی سیرتی و گرنگییا وئ بۆ دپروکا نەدەبییاتا کوردی، گوڤارا دپروک، ژمارە (19) هافینا

1. مه‌لایین جزیری

مه‌لایین جزیری (1568 - 1640)، ئه‌و شاعر ئ بوویه سه‌رده‌فته‌رئ گه‌له‌ک ژ ده‌ستنه‌فیسین زانیان ،
و ره‌وشا دیوانین فه‌قه‌یمان ل مه‌دره‌سه‌یان ، بوویه مه‌ه‌فانئ حو‌جر مه‌ین فه‌قه‌یمان ل مه‌دره‌سه‌یا قوبه‌هان ،
هه‌روه‌کی چهن‌دین هه‌لبه‌ستین وی د کهشکولا مه‌لا خه‌لیلی سیرتی دا هاتینه ، ئه‌فه ژ ی سیرتی ده‌می ئه‌و نیک
ژ شاگردین ل قوبه‌هان نه‌فیسینه .

1 / 1 :

ل مالکا ده‌ستنه‌فیکئ دبیژیت :

پور ژ دینا ته غه‌ریب خانم
ل ته سه‌ر تا ب قه‌دم حه‌یرانم⁽⁶⁾

2 / 1 :

مه‌لا خه‌لیلی نافئ جزیری ب شیخ ئه‌محمد بوختی (بۆتانی) ئینایه ، جزیری د مالکا ده‌ستنه‌فیکئ دا دبیژیت :
پر ل مه‌ کۆکه سه‌رگران
نیرگسال طابه‌کی
دل ژ مه‌ خه‌ف دو ساحران
دایه ف ده‌ف ز هابه‌کی

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

بوومه ژ دل ب جان خه‌جل
ده‌ستی (مه‌لا) ژ دل به‌ل
وه‌ه کو چ نه‌فدن قه‌له‌ دل
پئ نه‌درن بوهایه‌کی

3 / 1 :

د مالکا ده‌ستنه‌فیکئ دا دبیژیت :

نازکا من د سه‌مایئ ب سه‌ر ئه‌نگوشتئ عه‌قیق
دامه ئیرو د سه‌رایئ قه‌دمه‌که تازه ره‌حیق

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

چه ب کوشتن چه ب هشتن تو هه‌ر فه‌رمانئ که‌ی
ئه‌ز ب حوکمئ ته‌ خه‌شم (أحمد عب‌د و رفیق)

4 / 1 :

د مالکا ده‌ستنه‌فیکئ دا دبیژیت :

ره‌مزئ ته‌ ت جانان ب هندازه‌یی رازان
هه‌ر یه‌ک ب هه‌زار ره‌نگ ره‌وانئ مه‌ نه‌خوازن

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

.....
ده‌ر سووره‌تئ ته‌حقیق (مه‌لا) عه‌ینی مه‌جازن

5 / 1 :

د مالکا ده‌ستنه‌فیکئ دا دبیژیت :

شه‌ربه‌تا لام و بییان ئه‌ز ب حه‌یاتئ نادم
بادمیا له‌علئ ب ئابا ظولوماتئ نادم⁽⁷⁾

⁶ د ده‌ستنه‌فیسئ دا چهن‌دین مالک ژ ده‌ستنه‌فیک و دووماهیین وئ دکیم ، زیدباری کو د چهن‌دین مالکان دا جوداها پهمقان و پئیش و پاشیا
مالکان هه‌یه ، ئه‌فه ژ هه‌لبه‌ستا (مه‌ ب دل نیرگزین خاصه‌ ده‌قین)ه و ئه‌ف مالکه ب فی رنگی یه : پور ژ دینا ته‌ غه‌ریب خانم
ژ ته‌ سه‌ر تا ب قه‌دم حه‌یرانم . بنیره : ته‌حسین نیرا هیم دۆسکی ، دیوانا مه‌لایین جزیری ، په‌ر توو‌کخانه‌یا جزیری ، (ده‌وک : 2020)
ل 2 .

4 / 2 :

ل مالکا دەستپێکی دبیژیت :

م دی شەهێخەك ژ شەهێخی نەقشەبەدان
قەبوون بەندئ ت من یەك یەك ژ بەندان

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

دلئ (خانی) ئەگەر بوو گەنج خانە
شکر قەد کەس نە گۆ (خانی) ب چەندان

5 / 2 :

ل مالکا دەستپێکی دبیژیت :

ئەوی و احدئ پەنھان کو ژ ذاتئ تەپە پەیدا
ئەف کەون و مەکان نەرض و سەما گونبەتئ خەضرا

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

(نەحمەد) ئەنائئ تە ندا کەت قە چو وەصفا
(ما اعجز في حمدك أن أحمد حمدا)

6 / 2 :

ل مالکا دەستپێکی دبیژیت :

ئەوی ئابینەئئ دل ب جەمالا تە موجهلا
سەد صفحە ب یەك زەررە ژ نوورا تە موطلەلا

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

سەرا خوە نەانی تە کو دا (نەحمەدئ خانی)
(أز غير برى شد به تو آورد تولا)

7 / 2 :

ل مالکا دەستپێکی دبیژیت :

ئەوی دەریغا مامە تەنھا ئەز ژ شەمسە خاوەرئ
خان و مان تێك بوونە طولمەت ، پاشئ وئ دێم ئەنومرئ

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

گەر بزەنم ئەز د مەحشەرئ دا نەبێم دلبرئ
دئ چ لئ کەم جەننەتئ پئ وەر بکەم خاکستەرئ

8 / 2 :

ل مالکا دەستپێکی دبیژیت :

گەر گونەهکارین ژ بو ئسمئ غەفوور ئەم مەظھەرین
وەر ستەمکارین تەماشاکاھئ ئەھلئ مەحشەرین

ل مالکا دووماهیی ژ ی دبیژیت :

گەر جەمالا بئ زەوال ئەم دئ نەبێن بئ حجاب
دار و دیوارئ رضوان (خانی) ئەم پئ کوو بکەرین

3. مه‌لایین باته‌یی

هه‌لبه‌سته‌کا مه‌لایین باته‌یی د فئی کەشکۆلی دا هه‌یه .

ل مالکا ده‌ستپێکی دبیژیت :

ئه‌ی نه‌عتی تو ئه‌ز عه‌رشی حه‌تا فه‌رشی شه‌هیرا
ئه‌ز په‌رته‌وی نوورا ته‌ جهان گشت مونی‌را

ل مالکا دووماه‌یی ژێ دبیژیت :

(باته‌ی) ب جه‌ه‌ننهم نیه په‌روایی قیامه‌ت
(قد کنت له‌ ثم شفیعاً و ظهیرا)

4- لاغەر

دناق ئه‌ده‌بیاتا کورمانجی دا ، پتر ژ شاعره‌کی ناسناقی شعری یی خۆ ب (لاغەر / لاغیری) بکارنیاوه ، هۆزانه‌ن خالده‌ ناغایی زیبایی کو خه‌لکی گوندی (شنی) یی به‌ ل ده‌قه‌را زیبایی ، ناسناقی (لاغیری) بو خۆ بکارنیاوه ، هه‌روه‌ک دبیژیت : (ب هه‌فت ئاقان بشوی لاغیری خۆ ، مه‌که ده‌عوا خو تو ل زیبایی قه‌ت) ، (نامیدی ، 1980 ، ل. 265) ، مه‌لا عومهری موکسی (لاغەر) ئه‌وی ل نیقا دووی ژ سه‌دی نۆزدی و ده‌ستپێکین سه‌دی بیستی ژبای (9) ، یا ل قیری ده‌یته زانین ئه‌وه ئانکو ئه‌ف لاغیری د کەشکۆلا سیرتی دا ، دی ئه‌وه لاغەر بیته ئه‌وی پینجماله‌کیه‌کا وی د دیوانا مه‌لایین جزیری دا هاتی .

1 / 4 :

ل مالکا ده‌ستپێکی دبیژیت :

دوله‌تا ره‌نگی ره‌ش بین د ره‌نگی مه‌رته‌به
هه‌ر ل پێش شاه‌ی جه‌مالی بوویه دوزداری کهلنی

ل مالکا دووماه‌یی ژێ دبیژیت :

(لاغیری) وه‌صلی جه‌بیان ژ ته‌نایی کو بکه
هه‌ره‌ دوو دوور به‌سه‌کن شو به‌ته‌تی توولی مه‌هلنی

2 / 4 :

ل مالکا ده‌ستپێکی دبیژیت :

صه‌نه‌ما دوور ته‌ کرین بیه‌ گوناوه‌ و سه‌یه‌یی
مه‌ نه‌کر بوو د رتیا ته‌ چوی دوور پێ ژ ئه‌ده‌یی

ل مالکا دووماه‌یی ژێ دبیژیت :

دی حه‌سوودی ب ته‌ بت (لاغیری) یه‌عقوبی حه‌زین
ژ یوسف ته‌ خه‌به‌ره‌ک جارک ب وه‌صلی ئه‌ره‌ بی

3 / 4 :

ل مالکا ده‌ستپێکی دبیژیت :

⁹ ته‌حسین دۆسکی _ حوسین شه‌مره‌خی ، پارچه‌یه‌ک ژ دیوانا لاغیری (مه‌لا عومهری تینبسی یی موکسی) ، ده‌زگه‌ها سپیریز بو چاپ و وه‌شانی _ ده‌وک ، چاپا ئێکی ، (ده‌وک : 2011) .

غونجەیا پەردە سەماوی د سەحەرگەھ سەمەنی
ژ ئ فەدەر کت لیبسی شوبهی عەر ووسا چەمەنی
ل مالکا دووماهیئ ژى دبێژیت :

(لاغەری) ھەر چ کو دلێەر ب نەظەر بەر ئی کەتە
شوبهی ئکسیرئ بەقا تا ئبەدی مایە خەنی

: 4 / 4

ل مالکا دەستپێکی دبێژیت :

پرفەت و مەشیا تە م دی سەر و دنێقا چەمەنی
لئ م نەدی کەس د دنئ مثلی تە شیرین دەھنی
ل مالکا دووماهیئ ژى دبێژیت :

(لاغەری) وەصلئ حەبیبان ژ تەنایی کو بکە
ھەرە دوو دوور بسەکن شوبەھتی تولی مەھلی

5. حاجی

چ پێزانین بەرفەرەھ ل سەر ئی شاعری نەھاتینە زانین ، ئەو نەبیت کول بەری
سالا 1778 ژیاہ ، چونکی ل ئی دیرۆکی کەشکۆلا سیرتی ھاتیە ئفیسین و دوو ھەلبەستین ناڤیری ئانکو
(حاجی) ژى دناڤدا ھەبە ، ئیک ب کرمانجی و ئیک ب زمانئ عوسمانی (تورکی) . (دۆسکی ، 2019 ، ل. 104-102) .

ل مالکا دەستپێکی دبێژیت :

ئەمەن ئیرۆ د عشقی دا فەرید و ددەھری نوورانئ
وھکی شاھا حەشەمدارین ، ل سەر تەختئ سولەیمانی
ل مالکا دووماهیئ ژى دبێژیت :
ژ کوفری گەر چ مەولودین ، ب حەمدللاھ بووین (حاجی)
ب حوببا عشقا ئیسلامئ ، مە کر ئەڤرۆ غەزەلخوانئ

6. میرۆ

ئەڤ شاعەرە ژى نەھاتینە نیاسین ، ئەو نەبیت کو ئەو ژى ل بەری سالا 1778 ژیاہ ، چونکی
ھەلبەستەکا وی ژى دناڤ کەشکۆلا سیرتی دا ھەبە . (دۆسکی ، گوٹار ، 2018 ، ل. 122) .

ل مالکا دەستپێکی دبێژیت :

دلۆ بەسکە ئەڤان فکر و خەیلان
ژبەر تە من سوکوون نینە ل چو حالان
ل مالکا دووماهیئ ژى دبێژیت :
ب قوربانئ تە بت (میرۆ) ژ جانی
دوعاخوازم مویەسسەر بت د شالان

7. مەلا شەمس

د کەشکۆلی دا ھەلبەستەک بناڤئ شاعەرەکی کورد (مەلا شەمس) ، ئیک ژ شاعرین کرمانج بین نەبیاہ ،
بەلئ یا ژ وی دھیتە زانین بتئی ئەو کول بەری دیرۆکا 1778 ژیاہ ، چونکی ھەلبەستەکا وی د کەشکۆلا
سیرتی دا ھاتیە .

ل مالکا دەستپێکی دبێژیت :

دوعایا مه سهلاما حهق ، ژ نوورها لوظفار رحمانی
موزیهین بی مورمهصهع بی ، ل تاخ و تمختی سولطانی

ل مالکا دووماهیئ ژئ دبیژیت :

ژ مه نار و پف و ئاوه ب دهست و کهفچکان خوارن
دکیشین ئهم جهفایا خو ب ناچاری ب نادانی

8. مهلا خهلیلی سیرتی (شهوقی ، جانی)

زانا و شاعرئ مهن مهلا خهلیلی سیرتی (1843-1750) ⁽¹⁰⁾ ، ژبلی پاراستن و نهسخکرنا فان
ههلبهستین کرمانجی ، هژمارهکا ژ شعرین خو ژئ دناف کهشکولی دا قهید کرینه .

1 / 8 :

ل مالکا دهستیکی دبیژیت :

ب خودانی خوش دبت چه بی بزانه
کو نهف قهولمک ب تهصحیح و بهیانه

ل مالکا دووماهیئ ژئ دبیژیت :

فدایئ وی بین صهد مثلئ (شهوقی)
ژ دوررئ وی کیم نهبن حالی و زوقی

2 / 8 :

ل مالکا دهستیکی دبیژیت :

ژ دهست نهفسئ ب گازندهم و ب کوفان
ئهوئ صهبر و قهرار نایئ چو گافان

ل مالکا دووماهیئ ژئ دبیژیت :

ژ مه ههر وهقت صهد باری صلاقان
ل وی بن ئهو شهفیعئ مه عوصاتان

3 / 8 :

ل مالکا دهستیکی دبیژیت :

ئیلاهی ژ ته دکم هیقی ئیلاهی
ب حهق ذات و صیفهت پادشاهی

ل مالکا دووماهیئ ژئ دبیژیت :

ب تهبعأ وی رهسولئ پاک نوورین
ببه جهننات عهدنئ ب قهر و ئابین

4 / 8 :

ل مالکا دهستیکی دبیژیت :

¹⁰ بۆ پتر بیزانینان و بهررههی ل دور ژباننامهیا مهلا خهلیلی سیرتی ، بنیره : علی نبی صالح الدوسکی ، الملا خلیل السیرتی و منهجه فی اثبات العقائد الاسلامیه من خلال منظومه (نهج الانام) ، دار سپیریژ للطباعة و النشر ، (دهوک : 2007).

من شه‌یخه‌ك شه‌یخێ عامل
خودانی لوطفا كامل
نوورانییا وی حامل
شه‌یخ ئەحمەدێ كامل

ل مالكا دووماهینی ژێ دبێژیت :

هەر چی باواری نینه
بێ ئەصل و بێ ستووینە
بەهر د ئیجسانا وی نینه
شه‌یخ ئەحمەدێ كامل

4.2. چەند شاعر و شعرین کرمانجی د کەشکۆلا (مەحموود) دا

ل سالا 1988 مامۆستا عەبدوورەقیب یوسف د گوتارەکی دا ، ئێک ژ دەستنقیسین گرنگ یین مەدرەسەیا قوبەهان بە لافکر بوو ، کو ئەف دەستنقیسە ژ لایێ کەسەکی بنافی (مەحموود) ھاتیە نقیسین و میژوویا نقیسینی نەھاتیە زانین ، (یوسف ، 1988 ، ل. 80) ، بەلێ دشتین بیژین کو ئەف کەشکۆلە ل سەدئ نۆزدئ ھاتیە نقیسین ، چونکی ھندەک ھەلبەستین میرزادەیی میرگەھا بەھدینان مەمەدتەبیار (غەریبی) دناف دا ھەنە و ناقری ل دووماهینی سەدئ ھەژدئ و نیفا ئێکی ژ سەدئ نۆزدئ ژیاہ ، دەستنقیسا ناقری وەک کەشکۆلەکی بە و زیدەباری شعرین ب عەرەبی و فارسی و تورکی ، ھژمارەکا شعرین کوردی (کرمانجی) ژێ دنافدا ھەنە ، ل قیری بۆ نمونە دئ دەینە دیار کرن .

1. مەلایینی جزیری

ل مالكا دەستینکی دبێژیت :

من د بەر (قالو بلی) باطن فەویرا بو ئەفین
ھیژ ل سەر عەھدئ (الستم) تا ب رۆژا ناخرین
من دقئ لی ئەشکەر اکەم جارەکی داخا نھین
(گفتەم آورا ما دعاگوئی تو ام ای حور عین
اعرضت عني و قالت : ما دعاء الکافرین)

ل مالكا دووماهینی ژێ دبێژیت :

نابیتن گوھتن یقال شەرح و بەیانی حوسنی تو
دئ ب حال و سەر بناست دل نیشانی حوسنی تو
خوش (مەلا) نامانجە تیران کر کەمانی حوسنی تو
(قصە عشق (جلال) و داستان حوسنی تو
تلك انباء یقول الناس منها بعد حين)

2. سەودایی

ئێک ژ شاعرین کورد یین سەدئ (16-17ز) بە ، کو ژ تشتین بەر بە لاف د ئەدەبیاتا کوردی دا ئەو کو چەندین شاعرین کورد ل سەر ھندەک شعرین شاعرین کورد و فارسی چارینە و پینج مالکی و شەش مالکی فەھاندینە ، یا ل قیری گرتدای بابەتی مە ئەو کو ئەف ھەر دوو پینج مالکیبە ئانکو پرسیارا رەمزانی جزیری و بەرسقا مەلایینی جزیری دناف پینج مالکیبەکا سەودایی دا ھاتیە ، یا بالکیش ل قیری ئەو کو شاعرێ مە سەودایی ژێ ل سەردەمی مەلایینی جزیری بی ژیا ، ھەر وەکی ژ دەستنقیسەکا بەر ھەمی وی ھاتیە زانین کو (سەودایی) ل دەستینکا ھەیفأ (صەفەرا 1056مش / ئادارا 1646ز) دەستینکریە و ل دووماھیا (رەمزانا 1056مش / چریا دووئ 1646ز) ب دووماھیک ئیناہ و ناقی وی کریە " کفایة الاسلام المنجیة للانام" و ئەفە ل سەردەمی سولتان ئیبراھیم خان کورئ ئەحمەدخان ل باژیری ئامەد (دیاربەکر)

نقیسی یه ، ژ (7200) بیتین شعری ب زمانتی فارسی پیکدهنت ، (قهره داغی ، 1999 ، ل. 349) ،
سهودایی د پارچیهکی دا دیار کریه کو ژیی وی گهشتی یه شنیست سالیی دهما دبیزیت :
حیف کان مایه ام ز دست بشد
زانکه پنجاه رفت و شصت بشد

و دهمی نهم ژیی وی ژ سالانقیسینا فی بهرهمی دبیین دئ بیته (1586ز) و نهمه دبیته سالان ژ
دایکبوونا سهودایی نانکول وی دهمی ژیی مهلایی جزیری دنافیسرا (18-20) سالیی دا بوو ، و سهودایی
دیارکریه کو نهم ژ دایکبوویی (حمریر) ئ یه ل دهقرا سوهرا (سوزان) ، نهمه ژی دبیته نیشانهک کو
سهودایی بی نیزیکه بو جزیرئ و ناگه هیبال سسر دیوانا مهلایی جزیری ههی همکه نمبیزین کو نهموره
نیاسین ژی دگهل جزیری هه بیت ، (ریکانی ، 2021-2020 ، ل. 19).

ل مالکا دهستپنکی دبیزیت :

نهی سهی قهلیی ف من را ژ غرهض صاف بکه
بهس تو تیرا غمضهیی بهس ف مه پر تاف بکه
خهلقی بهس قر بکه جانا و ره نئصاف بکه
چهند بکهی قهلتی غمربیان بهسه نئسراف بکه
پادشاهم ف مه را مرحمهنتی زاف بکه

ل مالکا دووماهیی ژی دبیزیت :

من دقئ عهرض بکهم حالی ل گهل پیره همنی
عهرض و حالی بنقیسن و د خهف دا بدهنی
دلئ سهودازده مهحبووسه د چاها ژقهنی
چهند (سهودایی) د نالی و دبئ قئ سوخنئ
بهس ب مهحبووس و نئسیران غمچهب و لاف بکه

3. نه سیمی

نیک ژ شاعرین کورده کو ب کرمانجی و فارسی و عوسمانی (تورکی) ههلبهست فهاندینه ، ل بهری
دیروکا 1778 ژبایه ، چونکی چهند ههلبهستهکین وی د کهشکولا سیرتی دا هاتینه ، (دؤسکی ، 2019 ،
ل. 93) .

ل مالکا دهستپنکی دبیزیت :

تا یوزم کردم نکارا غمد نازار اولمشم
قلغمند پادشاهم حسنوا شاد اولمشم

ل مالکا بهری دووماهیی ژی دبیزیت :

پو سهنتی کوردی (نه سیمی) دل ب ناوازی بلند
عشقله بمن نئاشنایم عقله یاد اولمشم

ل مالکا دووماهیی دبیزیت :

گهر تو قهتلا من دخوازی نهم ژ میژ بوویه حهلال
دلبره گهر تو بخوه بی ، جانی دئ قوربان بکم

4. دهردی

ئېك ژ شاعرىن كورد بېين كېم نياسە ، ھەتا نوکە بىتنى دوو ھەلبەستىن وى ھاتىنە دېتن و بەلاقىرن ،
(يوسف ، 1988 ، ل. 80) .
1 / 4 ل مالكا دەستېئىكى دېئىت :

كەس ب ضەرب و ب تەبىر زىنى نەھن شاھ و وەزىر
تېت كو كن خىدمەتى دەرگاھى وە سولطان و ئەمىر

ل مالكا دووماھىي ژى دېئىت :

وەكى مەشھورى د قى عەصرى ب ئەخلاقى جەمىل
كەمترىن مادھى خۇ (دەردى) بى شەيدا تو بگىر

2 / 4 ل مالكا دەستېئىكى دېئىت :

تە ژ كافرورە ئەنى جەبە تە تەشېھى قەمەر
(أحسن الله) ژ جەمالا وەك ژ بەدرى كەت خەبەر

ل مالكا دووماھىي ژى دېئىت :

وەكى (دەردى) دسوژت نالە دكەت روژ و شەئى
كافران گىرىە ل وى تېت و فرەنگى د مەجەر

5. غەربىي

مىر محەممەد تەبىيار پاشا كورنى مىر نىسماعىل پاشايى ئىككى (1768-1798) يە ، نافرې ژېلى كو ئەو
بخو ژى شاعر بوويە و ناسناقى وى يى شەرى (غەربىي) بوويە و وەك ھىمايەك بۇ نافرې خۇ ژمارە (92)
بكار نىنايە كو ب ھژمارا ئەبجەدى دېئە (محەممەد) ، شەرب كوردى و فارسى فەھاندېنە ، گەلەك گىرنگى
ب كلاسېكىن كورد ژى دايە نەخاسمە شاعرىن پېئىشەنگ مەلایى جىزىرى ، كو مىرئ نافرې ل روژا ئەيىنى
(18 زىلحېجە 1231مىش - 8 چىريا دووى 1816ز) ژ نەقسىنا (نەسخ كرن) وئ ب دووماھىك ھاتىە ، ب
خەتى شەكەستە يى فارسى نەقسى يە ، قەبارى وئ (16 سم × 21، 5) ە و دىوانا جىزىرى (145) لاپەران
بخۇفە دگىرىت ، (پاشا ، 1231 مىش ، دەستەئىس ، ل. 145) ، زىدەبارى نەسخىرنا دىوانا جىزىرى سى ژ
شەرىت جىزىرى ژى كرىنە پېئىچ مالكى (تەخمىس) و شەركا مىرو شاعر مستەفا بەگى ھەكارى (پەرتەو
بەگى ھەكارى 1756-1825) ژى تەخمىس كرىە ، دىسا دگەل قى كەشكۆلا وى دا پېئىجمالكىەكا (تەخمىس)
رەمەزانى جىزىرى (رەمەزان ئاغا / رەمەزانى بوئى) ھەمە و ھەرەسا شەركا شاعر سەوادى ، و شەركا
ئەحمەد كاتب قوباد بەگ... ھەند، دىسا ھژمارەكا شەرىن خۇ ژى ل سەر قى كەشكۆلى نەقسىنە ، دىسا دىوانا
وى بناقئى (غەربىي) دناق دەستەئىسئىن (دار المخطوطات العراقىة) دا ھاتىە پاراستن ، دانەمەكا دەستەئىسا
دىوانا مەلایى جىزىرى ياب دەستەئىسا وى ل دەف نەقسەرى قى قەكۆلىنى ھەمە ، ژ ھەلبەستىن وى
پېئىجمالكىەك ل سەر غەزەلەكا مەلایى جىزىرى يە ، ل دەستەئىكى دېئىت :

ئەرقەمان حەلقە كو بەستن چەپ و راست
ئەفەمىيان دل ژ مە گەستن چەپ و راست
مە د دل خارە شەكەستن چەپ و راست
(نېرگىزىن شەنگ دەستەئىس چەپ و راست)
ساقىيان جام دەستەئىس چەپ و راست

و ل مالكا دووماھىي دا دېئىت :

ب (غەربىي) دلنى مەسرور صفەت
رەقصى سەر خەش و مەخمور صفەت
مەستىيا بادەئى ئەنگور صفەت
(مەلئى سورپەرىيا حور صفەت
سەد مەلەك دەست ب دەستەئىس چەپ و راست)

(پاشا ، 1231 مىش ، ل. 160).

ھەژى ئامازەدانى يە كو دوو ھەلبەستىن غەربىي دەستەئىسا (مەخمور) دا ھەنە .

: 1 / 5

ل مالكا دستپيكي ديڙيت :

مه ڙ عشقا ته دلدا چ شهره ر بوو
نارن جگهري ڦيڪهت و يهڪ جاري ب ڪم بوو

ل مالكا دو ماهي ڙي ديڙيت :

ڪي ڙ وان زولف و دل

ئهي (غريبي) مهگر ٿان بي هونري همچون تو وي پهره ر بوو

: 2 / 5

ل مالكا دستپيكي ديڙيت :

عاليا بورجي هلينه عقره بان شهر ڪر ل ديمي
بيشهئي ٺهفا و شير تي روم خراب ڪر يهڪسره

ل مالكا دو ماهي ڙي ديڙيت :

ئهي (غريبي) بادئي له علي لهي ياري بنوش
سوهنا جهرگي تو هلڪه چ بخور و مهجره

6. خباط

ٺيڪ ڙ شاعرين ڪورد پين نغياسه ، هئا نوڪه بنتي ٺهف هلبهستا وي يا دڪشڪولا محمود دا
هاتيه ديتن ، (يوسف ، 1988 ، ل. 85).

ل مالكا دستپيكي ديڙيت :

همه جاني بهني ٺادم فيدايت يا رسول الله
گوزيده بهر همه عالم خودايت يا رسول الله

ل مالكا دو ماهي ڙي ديڙيت :

مه گوت (خباط) غمناڪي ، تو وي مهداحي ٺان پاڪي
چ گوبهم من ز خرخاڪي ٺهنايت يا رسول الله

7. حوسين (حوسيني)

ٺهف شاعرين ڪورد نه هاتيه نياسين ، چونڪي ناسناڻي خو ي شعري ديار نه ڪريه و چ نيشانين خو
ناساندني د هلبهستا وي يا ٺيڪانه دا نين .

ل مالكا دستپيكي ديڙيت :

ديسا ڙ نوو عشقا بهرين ، پر ٺهندهروونم ٺهشه
زولفا موزهبين عنبرين ، داوا دگهل خالا رهشه

ل مالكا دو ماهي ڙي ديڙيت :

مه هوش ڪو وهستا صهف ب صهف ٺهه هاته دهر مصري دڪهف
گوتهي (حوسيني) لا تهخف مهفتولئي ته ب ڦي خوشه (11)

¹¹ همڙي به پڙين ڪو د بهرا پتريا دستنويس و ڙيدهران دا ٺهف هلبهسته يا شاعرين معزن عليي حميري به ، ٺيڪ ڙ وان
ڪهفتري دستنويسين ٺامازه دابه ڦي هلبهستي و بو حميري هڙماتي ، دستنويسا زانايي ناقدار (محمدنسهه ڪوري
عوبيدوللاه ڪوري صبيغوتوللاه ٺهندي / حميدري) به ڪول همغا موهره ما 1147 مش (خزيرانا 1734ز) ل بهغدا ٺيسي به
(نسخ ڪريه) ، و ٺهف مالڪه ب ڦي رنگي هاتيه :

مه هوش ڪو وهستا صهف ب صهف
ٺهه هاته دهر مصري ب ڪهف

4.3. عهفیده نامهيا نيماني يا نهحمه دي خاني

ئيك ژ نافدار ترين بهرهمين دناف فهقه و شاگردين مهدرسهيين ئاينى دا بهر به لاف و بوويه ئاوازين روونشتين دناف حوجرميان دا ، ئهوى ئى عهفیده نامهيا نيماني يا نهحمه دي خاني به ، ههس زووى ل مهدرسهيان و ل قوبههان ئى جهئ خو گرتيه و هاتيه نهسخ كرن ، بو نمونه : ئيك ژ وان دهستنهفيسان يا زانا محممه سلیم شاولی (نامیدی) به ، ئهوال سالا 1235 مش (1820) نفیسی ههرومك له دستنهفيسكا وئ هاتيه نفيسين (هذه عقيدة الايمان للعارف الرباني الشيخ احمد خاني رحمه الله) ، ل دووماهيا وئ ئى ب فى رهنكى هاتيه نفيسين (حرره مجد سليم شاهولي في مدرسة قبهان في اليوم العاشر من غرة شهر رجب سنة 1235 للهجرة النبوية) ، (نامیدی ، 1982 ، ل. 58) . ئانكو ئهف دهستنهفيسا عهفیده نامهيين ل 10 رجهيا 1235 مشهختى (22 نيسانا 1820 زايينى) ژ لايئ محممه سلیم شاولی فه ل مهدرسهيا قوبههان هاتيه نفيسين (نهسخ كرن) .

4.4. پارچه ههلبهستهك ژ دهستنهفيسهكا مهلا عهبدوللاهئ ماميسى بين ريكانى

مهلا عهبدوللاهئ ريكانى (12) ، ئيك ژ زانايين كورد بين سهدئ ههژدئ به ، ل مهدرسهيا قوبههان ل ئاميدئ خواندى به ، ب چندين زمانان دهستنهفيس هههه ب عهريى و فارسى و توركى و دگهل هندهك پارچهيين ب كوردى .

ژ دهستنهفيسين وى ديوارئ ئهدهيى دا بهحرئت دروستكرنا هوزانان ب زمانئ توركى يا عوسمانى ، بهحسى ههفسهنگييت (وزن) بهيئت توركى دكهتن ، و دگهل شروفا رامانيت پهيقين هوزانان ب زمانين (كوردى ، عهريى ، فارسى) ، و بو فيزبونان زمانئ توركى و فارسى ب ريكهكا خوش و ب ساناهى و ريخوشكهر ، ئانكو وهكى فهرهنگوكهكئ ب تهريئ هوزانكى ، ديسا (كتاب زواهر اللغات) ل سالا (1190مش-1776ز) ل مهدرسهيا قوبههان نفيسى به ، ژ دانانا (ئهو ئهلهنجيب محممه ئهلعوانردى) ، ژ (28) لاپهران بيكههيت ، و مك فهرهنگوكهكئ به بو زانينا رمان و شروفا پهيقين پهتوكا (گولستان) و (بوستان) بين هوزانان سهعدى شيرازى (1210-1291ز) ، (مفتى ، 2015 ، ل. 113) .

ديسا بينج مالكييا نافههرا رهمزان (جزيرى) و مهلايئ جزيرى دا وهك پرسياركرن و بهرسفدان هاتيه فههاندن ، ههتا نوكه كهفترين و ئيكانه دهستنهفيس كو ئهف بينج مالكييه تيدا هاتئ و دابه پال مهلايئ جزيرى و رهمزانئ جزيرى ، دهستنهفيسا "روزنامه جديد" ه يا زانايئ كورد يئ بههدينان عهلامه كورئ مهلا مهحمود بهوئى (مزورى) به به دهستنهفيسا (نهسخكرنا) زانا مهلا عهبدوللاهئ ماميسى بين ريكانى (مرن : 1795ز) ، ئهف دهستنهفيسا نافيرى ئانكومهلا عهبدوللاهئ ل سالا 1192مش / 1778ز نهسخ كره ، بينج مالكييهك ل دووماهيك لاپهر هاتيه نفيسين و ههروهكى ژ جورئ نفيسينا پهراويهكا هههان لاپهر دهيته زانين كو ژ لايئ (حهيدر كورئ شيخ محممه) هاتيه نفيسين و جورئ نفيسينا بينج مالكيئ ئى هههان جورئ نفيسينى به ، (ريكانى ، 2021 ، ل. 16) ، دانهيا رهسهن دناف پهتوكاخانهيا موفتييت ئاكرئ دا ژ لايئ ئههنازيار بلند مفتى فه هاتيه پاراستن .

سؤال (رمضان) من شيخ احمد (پرسيارا رهمزان ژ شيخ نهحمه / مهلايئ جزيرى)

مه بخهف گوته حهبيئ خو ب لوتف و ب ئهدهب
پرسيارهك مه ههيه سهروه و سالارئ عهريه
كافران جهل جهنناتئ نيه لهو مامه عهجهب
زولف و خالين ته ل عارض ت كرن ئهز چ سهيهب

گوته من رابه سوئالئ تو ژ كهششاف بكه

جواب شيخ احمد (بهرسفا شيخ نهحمه / مهلايئ جزيرى)

وى گؤ : (عهليبيق) لا تخهف

من گؤ : ب مرنا خم خمه

(هئاسعد ، دهستنهفيس ، 1147هـ) .

¹² مهلا عهبدوللاه مهلا نهحمه دي ماميسى بين ريكانى ، ئبلى كو ئيك ژ سهديين مهدرسهيا قوبههان بوو ل ئاميدئ ، ببوو مفتئى بلژيرئ زاخو ئى ، ل سالا (1210مش / 1795ز) چوويه بهر دلوقانئا خودئ . بو زانين و ئاگهه ل سهس ژباننامه و دهستنهفيسين وى بنيره : هيرش كمال ريكانى ، گهنجيهيا بههدينان ژ دهستنهفيسين زانا و مير و هوزانانان ل سهدئ 9_15مش / 20_15ز ، پهروژمئ بهههه _ دهوك ، (دهوك : 2020) ، ل 52_60 .

دا نهی ظمنی کوفاران تو ب پوښاکي رهشی
 خال زهنگی بچین زولف بیلالی حبهشی
 مه وه زانی بو ژ ناساری رهسولنی قورهشی
 عبدهی گوستاخه بیلالت جهناتی تمهشی
 سینهی حقه ژ همی وههم و شکان صاف بکه⁽¹³⁾

نهجام

د قی فهکولینی دا بو مه چندين خال و نهجام دیار بوون ، ل قیرئ دئ د چنند خالان دا ب کورتی دیار کهین :

- هژمارهکا زانایین دهقرا بههدینان گرنگیهکا باش ب نهدهبیاتا کوردی هاتیبه دان و بههرا پتر ب کلاسیکین کورد و ب تاییهتی مهلایی جزیری کو ژبلی نهسخرنا دیوانا وی ، چندين هملیهستین وی هاتیبه پینجمالکی (تهخمیس) کرن و هندک ژ ب زمانی فارسی ژ ی هاتیبه شروفهکرن .
 - ژبلی گرنگیدانا هندک زانا و میرین میرگهها بههدینان ب نهدهبیاتا کوردی (کلاسیک) ، نهو بخو ژ ی شاعر بووینه بو نمونه : قوباد بهگ کورئ سولتان حسین و ملی ، محمدهتیمیار پاشا (غریبی) ، نیسماعیل پاشا...هتد.
 - ژیهر کو مدرسههین میرگههین کوردی ژ مدرسههین ئایینی بووینه و ژ وان ژ ی قوبههان ، لهوما بهرهمین نهدهبی بین گریدای بیروباوهرین نیسلامی جهی خو گرتیه و پویتهدانهکا باش پیدایه و ژ وان ژ ی عقیدهنامیا ئیمانی یا نهحمدهی خانی .
 - مدرسههیا قوبههان بوویه دهر ازینک و سهروکانیهکا زهلال بو نهدهبیاتا کوردی و چندين زانایین کورد و شاعرین کورد ، بهرهمین زانستین شعرعی و بایهتین نهدهبی (هملیهست) ل ویرئ نفیسه (نسخ کرینه).
 - دناف فان کهشکولان دا هندک ناقین نوی یین شاعرین کورد دیار بوویه ، کو دینه دهرگهههک دا کو دویچوون و لینگریان ل سر بهرهمین وان بهینه کرن و پتر بهرکارین وان بهینه دین .
 - مدرسههیا قوبههان ژبلی شاعرین کرمانجی یین دهقرا بههدینان ، گرنگی دایه شاعرین دهقهرین دپتر ژ ی نهوین هملیهست ب کرمانجی نفیسین.

ژیده / References

1. دهستفیس

1. البختي. محمد بن محمود البروراري (الناسخ). مجمل الاصول فی الاحکام ، (المخطوطة : 948 هـ / 1542م).
2. پاشا . محطیار . دیوان الشیخ احمد الجزيري ، المخطوطة ، (1231هـ- 1816م).
3. الحیدري. محمداسعد بن عبیدالله بن صبغة الله أفندي (الناسخ). الحاشیة المسماة بمجدآمین علی جهة الوحدة ، (المخطوطة : 1147هـ- 1734م).
4. السیرتي . خلیل کهشکول ، (1192 مش / 1778ز) .
5. محمدهالدين (الناسخ): کهشکولهکا دهستفیسه ژ نهرفی پرتووخانهیا (مهلا محمدهه نهمین دیریشی) (مرن : 1967) ، میژوویا دهستفیسهی فهدگهریت بو (دووماهیا شهوالا 1143 مش/ گولانا 1731ز) و ژلایی باشفیسهکی فه ب ناقی (محمدهالدين خالص ابن الحاج عبدهالله) ل بازیرئ نهماسیه هاتیبه نهسخ کرن ، پشکا نیکی دیوانا مهلایی جزیری (1568-1640) به و هندک هوزانین ب کوردی و فارسی یین هژمارهکا هوزانفانین کورد بین کلاسیکی و ژ میرین هوزانفان بین ژ میرگههین بههدینان و ههکاری. نهو ژ ی نهفنه : میرئ نامیدی قوباد بهگ کورئ سولتان حسین و ملی ، نهحمده کاتب (مهلا نهحمده کاتب قوباد بهگ) ، حاکمی میرگهها ههکاری عزمدين شیر بهگ ، میر سهیفهدین ، یوونس بهگ ، سهودایی ، رههزان ناغایی

¹³ هژی به بیژین کو د هندک دهستفیس و ژیدهان دا نهف هملیهسته ل سهرفاق شاعرئ کورد (سهودایی) هاتیبه ، و د دهستفیس کهشکولا (1147 مش / 1731ز) دا بناقی (سهودایی و رههزان / رههزان جزیری) هاتیبه دیارکرن کو ل سهرفاق هاتیبه نفیسین (سودای و رمضان) . (محمداسعد ، دهستفیس ، 1147هـ) ؛ (دوسکی ، 2019 : ل 110 _ 111) .

جزيرى. ههروهسا پشكهك ژى ژ فئى دهستنهفيسئ هندهك نامعين ب فارسى نه كو ژ دهفهرين جودا جودا ژلايئ مير و زانا و كهسايعتيان وهك بههينامه نانكو نامعين بههيداريئ ژ بهر مرنا ميرئ بههدينان سولتان حسين، بو كورئ وى ميرئ ميرگهها بههدينان قوباد بهگى ههنا رتبه. (دانهيهك ژ فئى دهستنهفيسئ دناف پهرتووكانهيا د. يوسسف بالوكهن ، ماموستايئ زانكوبا يوزگات بوزووك ل توركيها هاتيه پاراستن).

6. محمد طيار . اسماعيل باشا ديوان الشيخ احمد الجزيري ، المخطوطة ، (1260هـ- 1844م).
- المصري . ابن عبدالظاهر (محيى الدين أبو الفضل عبدالله) (1212-1292م) :
7. الاطراف الخفية في السيرة الشريفة السلطانية الملكية الأشرفية ، المخطوطة ، مكتبة ميونخ ، رقم التسلسل : 405 ، ج3.

2. پهرتووك

ب زمانئ كوردى

1. ناميدى . صادق بهانهدين . (1980) . هوزانفانيت كورد ، چاپخانهئ كورئ زانبارئ عيراق ، چاپا يهكى ، بهغدا .
2. (1982) . مهلويدا مهلايئ باتهي ، چاپا يهكهم ، چاپخانهيا سهميراميس - بهغدا ، بهغدا .
3. بهدليسى . شهرف خان: (2007) . شهرفنامهيا شهرفخانئ بدليسى تهرجهسا مهلامحمودئ بازيدى 1797-1867 ، توئزاندن : سهعيد ديرمى ، (دهوك : 2007).
4. دوسكى . تهحسين ، شهمرهخى . حوسنين. (2011) . پارچيهك ژ ديوانا لاغمرئ (مهلا عومهرئ تينيسى يئ موكسى) ، چاپا ئيكئ ، دهوك : سپريئز .
5. دوسكى ، تهحسين ئيبراهيم. (2018) . شهرا ديوانا مهلايئ جزيرئ ، ب 1 ، سوران : نهحمهئ خانئ .
6. ——— ، (2019) . باغئ ئيرهم گهشمهك دناف گولزارا شعرا كرمانجئ دا ، زاخو . قهرهداغئ . محمهد علمئ :
7. (1998) . بووزانندههئ ميژووى زانايانئ كورد لهريگهئ دهستهتهكانياهه ، بهرگئ يهكهم ، بهغدا .
8. (1999) . بووزانندههئ ميژووى زانايانئ كورد لهريگهئ دهستهتهكانياهه ، بهرگئ دووم ، بهغدا .
9. (2000) . بووزانندههئ ميژووى زانايانئ كورد لهريگهئ دهستهتهكانياهه ، بهرگئ سنيهم ، بهغدا .
10. ريكانئ . هيرش كهمال. (2019) . عهشيرهتئ بههدينان 1514-1919ز (فهكولينهكا ديروكئ بهلگهنامهيئ) ، ج 1، دهوك : بينشكچئ .
11. (2020) . گهجنهيا بههدينان ژ دهستنهفيسئ زانا و مير و هوزانفانان ل سهئ 9-15مش / 15 - 20ز ، دهوك : بهندهر .

ب زمانئ عهريئ

1. ناميدي . كاوه فريق احمد شاوولى. (2000) . إمارة بادينان 1700-1842 دراسة سياسية اجتماعية ثقافية ، أربيل : موكرانيئ .
2. الدوسكي . علي نبي صالح. (2007) . الملا خليل السيرتي ومنهجه في اثبات العقائد الاسلامية من خلال منظومته (نهج الانام) ، دهوك : سپريئز .
3. رؤوف . عماد عبدالسلام. (2009) . السلطان حسين ولي أمير بهدينان 940-981هـ/1533-1573م ، هولير .
4. القرداغئ . محمد علي (2011). المعجم التاريخي لإماره بهدينان ، مطبعة الحاج هاشم ، أربيل .
5. (2014) . كنوز الكرد في خزائن دار المخطوطات العراقية ، ج 2 ، أربيل .

الكتاني . مسعود مصطفى :

6. (2010) . المساجد والمدارس والعلماء والمخطوطات في إمارة بادينان العمانية ، دهوك .

ب زمانی تورکی

1. Çelebi, Evliyâ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, IV kitap, (İstanbul: 2000).

گوفار

ب زمانی کوردی

1. دۆسکی . تەحسین ئیبراھیم. (2016). مەلا محەممەدئ خانى (شەوقى) و دیواناوى ، گوفارا دیرۆك ، ھژمارە (11) .
2. ——— ، (2018) . كەشكۆلا مەلا خەلپى سىرتى و گرنگىيا وئ بۆ دیرۆكا ئەدەبىياتا كوردى ، گوفارا دیرۆك ، ژمارە (19) ، ھافىن .
3. رىكانى . ھىرش كەمال. (2018) . رۆلى زانائىت دەقەرا (رىكان) د ژيانا زانستى و چاندی دال (ھەكارى) و (بەھدىنان) ل چەرخى (10-15مش/ 16-20ز) ، گوفارا دیرۆك ، ژمارە (20) ، پاپىزا .
4. ——— ، (2019) . دەنگو باسى مرنا میرئ میرگەھا بەھدىنان "ئىسماعیل پاشاىى دووى" د رۆژنامەيا " زوراء " دا ، گوفارا سەنتەرىن بېشكچى ، ژمارە (2) ، نىسان .
5. پرسىيار و بەرسف دەقەرا مەلایى جزیرى و رەمەزانى جزیرى دا ، گوفارا رووگەھ ، ژ (12) ، پاپىزا 2020 و زىستان و بەھارا 2021.
6. گولى . نزار ئەبووب. (2016) . ژ ھوزانفانئىت كەفئىت بەھدىنان مەلا رەمەزانى عەبباسى ، گوفارا دیرۆك ، ھژمارە (12)، پاپىز .
7. مفتى . بلند محمد شكرى. (2013). ھندەك پىزانىن ل سەر رەسول زەكى یى سوورچى ل دويف دەستئەفسىت كئىخانا موفتئىت ناكرى ، گوفارا دیرۆك ، ژمارە (2) ، پاپىز .
8. ——— ، (2015) . مەلا عبدالله یى رىكانى یى مامبىسى ئىكە ژ زانا و ناقدارىت میرگەھا بەھدىنان ، گوفارا دیرۆك ، ژمارە (7)، زىستان .
9. بوسف . عبدالرەقب. (1988) . شەعەرین چەند شاعیرەكى كەش د دەستئەفسىن مەدرەسا قوبەھان دا ، گوفارى روشنبىرى نوئ ، ژمارە (119) .

ب زمانى عەرەبى

1. العمادي . طارق الباشا. كوردستان و المسيرة الثقافية من مدرسة (جامعة) قبهان الى جامعة السلیمانية ، مجلة دهوك ، العدد (31) ، تموز 2006.

Jêder / References

1. Destnivîs

Buxtî, M. (948 k./1542 z.). *Mecmel el-Usûl fî el-Ehkm*.

Îbn Ebdulzahir, M. (?). *al-Eltaf al-xefîye fî as-Sîre aş-Şerîfe as-Sultaniye al-Mulkiye aş-Şerîfe al-Mextûte*, Mektebe Mîwnix, reqem at-Teselsul: 405, c. 3.

Heyderî, M. (1147 k./1734 z.). *El-Hasîye el-musemmat bî Muhammed Emîn ela cîhet el-Wehde*.

Mihemmed Teyar, I. (1260 k./1844 z.). *Dîwan El-Şêx Ehmed El-Cezîrî*.

Paşa, M. (1231 k./1816 z.). *Dîwan El-Şêx Ehmed El-Cezîrî*.

Rêkanî, E. (1192 k./1778 z.). *Rûzname Cedîd*.

Se'deddîn, M. (Şewwal 1143 k./Gulan 1731 z.). Keşkoleka Destnivîse ji erşîfê pertûkxaneya Mela Muhemmed Emîn Dêrîşî (m. 1967). Mêjûya destnivîse vedigerît bo (dûmahiya Şewwala 1143yê k./Gulana 1731ê z.) û ji layê sernivîsekî ve bi navê (Muhemmed Se'daldîn Xalis bin el-Hac Ebdullah) li bajêre Amasiyayê hatiye nesx kirî. Pişka êkê, Dîwana Melayê Cizîrî (1568-1640) û hindek hozanên bi Kurdî û farsî yê hejmareka hozanvanên kurd yê klasîkî û ji mîrên hozanvan yê ji mîrgehên Behdînan û Hekarî. Ew jî eve ne: Mîrê Amêdiyê Qubad Begê kurê Sultan Husên Welî, Ehmed Katib (Mela Ehmed Katibê Qubad Beg), Hakimê Mîrgeha Hekarî Izeddîn Şêr Beg, Mîr Seyfeddîn, Yûnis Beg, Sewdayî, Remezhan Axayê Cizîrî. Herwesa pişkek jî ji vê destnivîsê hindek nameyên bi farisî ne ku ji deverên cuda cuda ji layê mîr û zana û kesayetên wek behîname anko nameyên behîdarîyê ji ber mirina Mîrê Behdînan Sultan Husên bo kurê wî Mîrê Mîrgeha Behdînan Qubad Begî hinartîne. (Daneyek ji vê destnivîsê di nav pertûkxaneya dr. Yusuf Baluken, mamostayê Zankoya Yozgat Bozokê li Turkiya hatiye parastin).

2. Pirtûk

a. Bi Zimanê Kurdî

Amêdî, S. (1980). *Hozanvanêt Kurd*. (Çapa Yekem). Bexda: Çapxaney Korî Zanyarî Iraq.

Bateyî, M. (1982). *Mewlûd*. (Çapa Yekem). Bexda: Çapxaneya Semîramîs.

Bedlîsî, Ş. (2007). *Şerefnameya Şerefxanê Bedlîsî*. Tercuma Mela Mehmûdê Bazîdî 1797- 1867. Tiwêjandin: Seyîd Dêreşî. Duhok: Spîrêz.

Doskî, T. (2018). *Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*. Soran: Komelgeha Ferhengî ya Ehmedê Xanî.

Doskî, T. (2019). *Baxê Îrem Geştekan di Nav Gulzara Şi'ra Kurmancî da*. (Çapa Êkê). Zaxo: Senterê Zaxo bo Vekolînên Kurdî. Zankoya Zaxo.

Doskî, T. & Şemrexî, H. (2011). Parçeyek ji Dîwana Laxerî (Mela Omerê Tînisî yê Muksî). (Çapa Êkê). Duhok: Spîrêz.

Qeredaxî, M. (1998). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekanyanewe*. Bergî Yekem. Bexda.

Qeredaxî, M. (1999). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekanyanewe*. Bergî Duwem. Bexda.

Qeredaxî, M. (2000). *Bûjandnewey Mêjûy Zanayanî Kurd Le Rêgey Destxetekyanewe*. Bergî Sêyem. Bexda.

Qeredaxî, M. (2020). Gencîneya Behdînan ji Destnvisên Zana û Mîr û Hozanvanan li Sedê 9-15 k./ 15-20 z. Duhok: Projeyê Bender.

Rêkanî, H. (2019). *Eşîretên Behdînan 1514-1919*. Duhok: Senterê Beşikçî bo Vekolînên Mirovayetî, Zankoya Duhok.

Sêrtî H. (1192 k./1778 z.). *Keşkol*.

b. Bi Zimanê Erebi

Amêdî, K. (2000). *Îmaret Badînan 1700-1842 Dirase Siyasiye İctimaîye Seqafîye*. Moesese Mukrîyanî li't-Tiba'e we al-neşir. Erbil.

Duskî, E. (2007). *El-Mulla Xelîl es-Sîrtî we Minhac fî isbat al-Eqayid el-islamîye min Xilal Menzume (Nehcul En'am)*. Duhok: Spîrêz.

Kitanî, M. (2010). *El-Mesacid we el-Medaris we el-Ulema we el-Mextutat fî Îmaret Badînan*. El-Madîye: Duhok.

Qeredaxî, M. (2014). *Kunûz el-Kurd fî Xezayin dar el-Mextutat el-Iraqîye*. C. 2. Erbil.

Reof, I. (2009). *Es-Sultan Husîn Welî Amîr Behdînan 940-981 h./1533 - 1573 m*. Hewlêr.

— (2011). *El-Mu'cem et-Tarîxî Îmaret Behdînan*. Metbe'e el-Hac Haşim. Erbil.

c. Bi Zimanê Tirkî

Çelebi, E. (2000). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman.) IV Kitap. İstanbul.

3. Govar

a. Bi Zimanê Kurdî

Doskî, T. (2016). Mela Muhemmedê Xanî (Şewqî) û Dîwana Wî. *Govara Dîrok*. Hejmar 11.

— (2018). Keşkola Mela Helîlê Sêrtî û Giringîya Wê bo Dîroka Edebîyata Kurdî. *Govara Dîrok*. Hejmar 19. Havîn.

Gullî, N. (2016). Ji Hozanvanêt Kevnêt Behdînan Mela Remezanê Ebbasî. *Govara Dîrok*. Hejmar 12. Payîz.

Muftî, B. (2013). Hindek Pêzanîn li ser Resûl Zekîyê Sûrçî li Duyiv Destnivîsêt Kitêbxaneyā Muftiyêt Akrê. *Govara Dîrok*. Hejmar 2. Payîz.

—— (2015). Mela Ebdullahê Rêkanî yê Mamîsî yê ji Zana û Navdarêt Mîrgeha Behdînan. *Govara Dîrok*. Hejmar 7. Zivistan.

Rêkanî, H. (2018). Rolê Zanayêt Devera (Rêkan) di Jiyana Zanistî û Çandî da li (Hekarî) û (Behdînan) li Çerxê (10-15 k./16-20 z.). *Govara Dîrok*. Hejmar 20. Payîz.

—— (2019). Deng û Basê Mirina Mîrê Mîrgeha Behdînan "Îsmâil Paşayê Duwê" di Rojnameya Zewra da. *Govara Senterê Beşîkcî*. Hejmar 2. Nîsan.

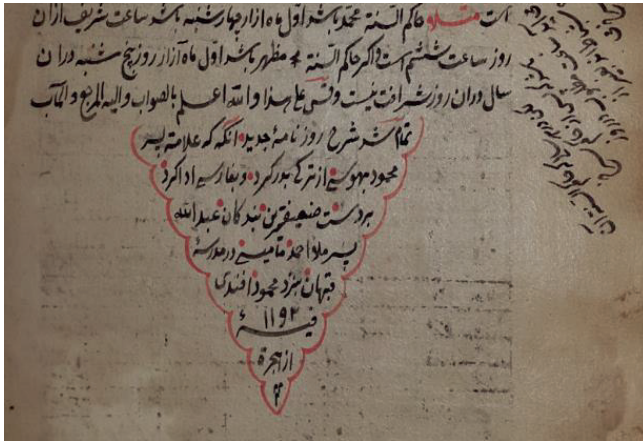
—— (2020-2021). Pirsyar û Bersiv di Navbera Melayê Cizîrî û Remezanê Cizîrî da. *Govara Rûgeh*. Hejmar 12. Zaxo.

Yûsif, E. (1988). Şî'rên Çend Şaîrekî Kevn di Destnivîsên Medresa Qubehan da. *Govarî Roşinbîrî Nuwê*. Hejmar 119.

b. Bi Zimanê Erebi

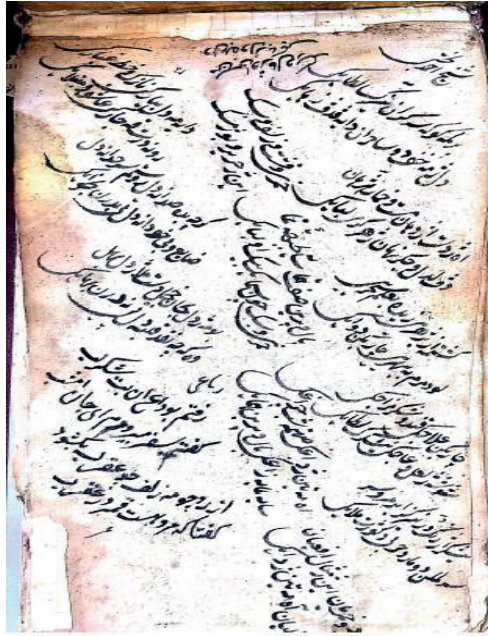
Amêdî, T. (2006). Kurdistan û El-Mesîre el-Seqaffiye min Medrese (cami'e) Qubehan ila Cami'e el-Silêmanî. *Mucelle*, Duhok. El-Eded 31. Temmûz.

پاشکوق (1)

دستنقیسا "روزنامه جدید" از دستنقیسیا مهلا عبداللہن مامیسی بین ریگاتی
1192مش / 1778

پاشکۆ (2)

ههلبه‌ستا شیخ نه‌حمه‌دئ بوختی (مه‌لایین جزیری)، ژ کهشکولا مه‌لا خه‌لیلی سیرتی (1192 مش / 1779ز)

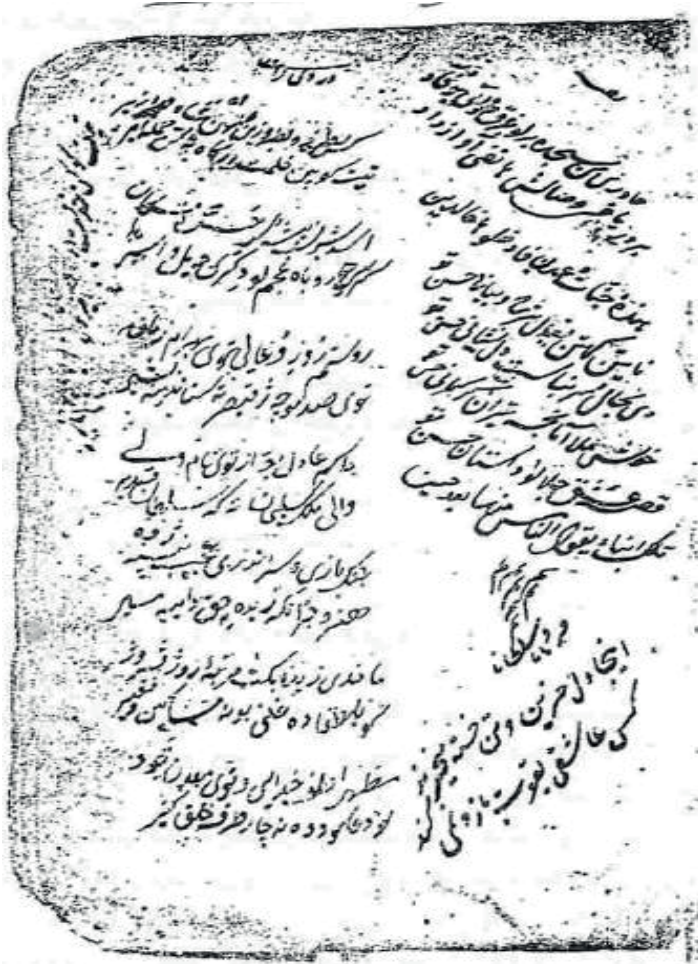
ههلبه‌ستا نه‌حمه‌دئ خانی، ژ کهشکولا مه‌لا خه‌لیلی سیرتی (1192 مش / 1778ز)

پاشقو (3)

پینجمالکیا (شیخ نه‌محمد / مه‌لایین جزیری) ، شعر ال سهر ناقین شاعر (حسین) ،

ژ ده‌سنقیسا که‌شکولا (مه‌حمود) ل قوبه‌هان
(ژ : ژ گوتارا ماموستا عبدالرفیق یوسف)

شعرا شاعر (دهردی) ، ژ دهستنفیسا کهشکولا (مهحمود) ل قوبههان

(ژ : ژ گوتارا ماموستا عبدالرقيب يوسف)

پاشکۆ (4)

وینهین مهدرهسهیا قوبههان ، ل بوهارا 1903
(ژ: مارك سايكس ، دار الاسلام ، 1904).

شوونهوارئ مهدرهسهیا قوبههان ، 1 / 10 / 2018.

Extended Abstract

The Emirate of Bahdinan (Amadiyah), one of the most famous of the Kurdish emirates, which ruled for nearly 600 years, did many great works in the service of scientific and political life, and was also a source of Kurdish language and literature. Also the works of manuscripts and studies of scholars and students of religious scholars, the most famous scholars in this field is the madrasas in Behdina which served many people for more than 400 years (from the 16th century until 1961). In this analysis, the works and manuscripts of Kurdish literature written by scholars of the Qobahan madrasa is presented to the Kurdish community and the new generation.

In the history of the Emirate of Bahdinan, it is the beginning of the 16th century that the great and interesting steps have been taken in the Kurdish language and literature.

The period and the historical stage of this research has been determined between the years 1533-1842. The important manuscripts are presented to as a basis that the Qobehan Madrasa was built.

There are many problems and obstacles to the investigation, the search for the manuscripts of the Qobahan School and several other scientific centers (School and mosques) of the cities are not available or only the names of the manuscripts have been defined, or authentic data that can be found for their subjects.

This review is a brief historical summary of the Bahdinan palace, then a brief reference is made to the Behdinan palace (Amadiyah) as well as some aspects of the history of the Qobahan School are described, and a description and some examples of those literary works and manuscripts have been given. They have been enrolled in an international school introducing them and considering some parts of those literary moments.

It is also worth noting that in the analysis, the works written in Kurdish (literature, poetry) and their period according to the period of the analysis have been determined, but for example we have translated a section or a short part of it, because the analysis was very difficult for the manuscript sections. Given. Also, in the last section, some examples of the manuscripts of scholars and scholars and students in the school of Qobahan are given as a background.

رۆلی تهکیه‌ی تاله‌بانی له پهره‌پیدانی مه‌قاماتی کوردیدا

The Role of Talabani Takya in the Development of Kurdish (Maqamat) Melodies

Rizgar CABBARI

Rizgar CABBARI | 0009-0008-5227-9468 | rzgarjebari@gmail.com
Selahaddin University, Arbil

Citation:

Cabbarî, R. (2024). کوردیدا مه‌قاماتی پهره‌پیدانی له تاله‌بانی تهکیه‌ی رۆلی. *Nubihar Akademi* 22, 225-238.
DOI: 10.55253/20214.nubihar.1582132.

Research Type	Research Note
Submission Date	09.11.2024
Acceptance Date	24.12.2024
Publication Date	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Puxte

مژگهوت یان تهکیه‌ی تالهبانی له شاری کهرکووک، به تهکیه‌ی گهره ناسرابوو، به لام دواتر به فهرمی ناوی مژگهوتی (مهجیدیه‌یه‌ی لی نرا. سالی (1771ز) دامه‌زراوه. له تهکیه‌دا وێرای ئه‌وه‌ی وککو مژگهوت، حوجره‌ی خویندنی زانسته شه‌ریه‌کانی هه‌بووه، شوینیکی رووچی بووه بۆ کۆری زیکر، ناوهندیک بووه بۆ ئه‌دیبان و شاعیران، میوانخانه‌یه‌ک بووه بۆ هه‌زاران و ریبواران، هه‌روه‌ها قوتابخانه‌یه‌ک بووه بۆ خویندن و فه‌ربوونی هه‌موو مه‌قاماتی رۆژه‌لاتی به‌گشتی و مه‌قاماتی کوردی به‌تایبه‌تی. ئهم تهکیه‌یه له میژووی خۆیدا رۆلێکی گهره‌ی گه‌راوه بۆ په‌رهباندانی ئهم هونه‌ره. له سه‌رده‌می شیخ عبده‌وره‌حمانی خالسه‌ه تهکیه بووه‌ته ناوهندیک بۆ کۆکردنه‌وه‌ی هونه‌رمه‌ندان و ئاره‌زوومه‌ندانی مه‌قامات بۆ فه‌ربوونی هونه‌ری مه‌قامات. بۆیه چه‌ندین هونه‌رمه‌ندی مه‌زن روویان له‌ی شوینه کردووه بۆ ئه‌وه‌ی هونه‌ری خۆیان پێشکەش و فه‌رخوازان فه‌ربه‌کن. له‌ ئێه‌ ئه‌وه‌ هونه‌رمه‌نده مه‌زنانه‌ی کورد که سه‌ردانی تهکیه‌یان کردووه، سه‌ید عه‌لی ئه‌سغه‌ر کوردستانی بوو. هه‌روه‌ها په‌کیک له گه‌وره‌ترین هونه‌رمه‌ندان که کاری هونه‌ری له تهکیه ده‌ستی پێکرد، عه‌لی مه‌ردان بوو.

Peyvên Sereke

تهکیه تالهبانی، کهرکووک، مه‌قاماتی کوردی، مه‌قاماتی گه‌رمیانی، عه‌لی مه‌ردان.

Abstract

Talabani's Takya, later named the Majidiyah Mosque, was established in 1771 AD in Kirkuk. Despite being primarily a mosque, the Takya also functioned as a classroom for Shari'ah studies, a spiritual place for zikr (remembrance), a gathering space for writers and poets, a guest house for the poor and travelers, and a school focused on Eastern melodies, with a special emphasis on Kurdish maqams. This Takya played a major role in the development of Kurdish musical traditions. Since the time of Sheikh Abdurrahman Khalis, Takya has become a center for gathering Maqamat artists and enthusiasts to learn the art of Maqamat. Therefore, many great artists have moved there to showcase their artistic level and teach students. Among the great Kurdish artists who visited Takya was Sayyid Ali Asghar Kurdistani. One of the greatest artists whose artistic career began in Takya was Ali Mardan.

Keywords

Talabani's Takya, Kirkuk, Kurdish melodies, Garmiyani melodies, Ali Mardan.

پیشهکی

کوردستان له میژووی خویندن و خۆیندهواری و وەرگرنتی زانستدا له دوای بلأبوونهموی نایینی ئیسلام تا سهرهه‌لدانی قوتابخانهی مۆدیرن له سهرهتای سهدی بیستدا، هاوشیوهی ههموو ولاتانی جیهانی ئیسلامی، مزگه‌وتهکان و قوتابخانه نایینییهکان (حوجره) ناومندی خویندن بوونه، که دواتر لهگه‌ل پهرسه‌ندنی بزواتی سۆفیهگهری و سهرهه‌لدانهکانی رێبازمکانی سۆفیهگهری و هک ریکخراوێکی کۆمه‌لایهتی، خانهقا و تهکییهکانیش هاوشیوهی مزگه‌وتهکان و قوتابخانه نایینییهکان بوون به جیگایهک بۆ وەرگرنتی زانست و زانیاری. له میژوووشدا و به‌پنی هه‌لومهرجی تاییهت ماوه ماوه شاریکی کوردستان ده‌بووه پیشه‌نگ. نمونهی شاری ئامه‌د که له سهدی ۱۷دا زیاتر له ۱۵ قوتابخانهی تیدا بووه. هه‌روه‌ها له سهدی ۱۹زدا شاری سلیمانی ده‌بیته ناومندیکی دیار له بزواتی نایینی و سۆفیهگهری که جیگای چالاکییهکانی هه‌ردوو رێبازی قادی و نه‌قشه‌بندی بووه. نه‌وهی جیگای باسه له ناومندهکانی خویندندا ته‌نها وانهی نایینی نه‌خویندراوه، به‌لکوه زۆریه‌ی جار و مکهو زانکویهکی هاوچهرخ نه‌گه‌ر له قه‌باریه‌کی بچووکیشدا بووبیت، هاوشانی زانسته نایینییهکاندا، زانسته هه‌مه‌جۆرمکانی و مکهو گه‌ردوونناسی، فه‌لسفه، ئه‌ده‌بیات و زۆر بابیه‌تی دیکه خویندراوه. نمونهی ده‌گمهنی ئه‌و بوارانه‌ی له به‌کێک له ناومندهکانی خویندن له کوردستاندا هه‌بووه، بریتیه‌ی له خویندنی هونه‌ری مه‌قاماتی موسیقی. له‌م وتاردا ته‌کیبه تالهانی له شاری که‌رکوک به‌سهر ده‌که‌ینه‌وه، که وێزای هه‌موو بواره‌کانی دیکه‌ی خویندن، نزیک به ۱۵۰ ساله‌ نه‌وه له دوای نه‌وه وانه‌ی خویندن و فیربوونی هونه‌ری مه‌قاماتی موسیقی به‌تاییه‌تی مه‌قاماتی کوردی ده‌خویندراوت له‌پیناوی پێگه‌یاندنی قورنانخوین و بانگێز و مه‌لودخوینی شارمزا و ده‌نگخۆش.

1. ته‌کیبه تالهانی

مزگه‌وت و قوتابخانه و ته‌کیبه تالهانی له‌ناو شاری که‌رکوکدا به ته‌کیبه گه‌وره (بیوک ته‌کیه) ناسراو بوو. به‌لام دواتر به‌ فه‌رمی و له تومارمکانی ده‌ولته‌ی عوسمانیدا ناوی مزگه‌وتی (مه‌جیدیه‌ی لئ نراوه. شیخ مه‌حمودی زه‌نگنه‌ کوری رۆسته‌م ناغا کوری یوسف ناغا کاکه‌سور (۱۷۱۷ – ۱۸۰۰ز) که له رۆژه‌ه‌لاتی کوردستانه‌وه ها‌تیبوو و ته‌ریقه‌تی له‌سهر ده‌ستی شیخ ئه‌حمده‌ی هیندی وەرگر‌تیبوو، له سالی (۱۱۸۵ک.م / ۱۷۷۱ز) به‌ردی بناغه‌ی ته‌کیبه تالهانی له شاری که‌رکوکدا دانا. له‌دوای خۆی شیخ ئه‌حمده‌ی تالهانی (۱۷۸۰ – ۱۸۴۱ز) بوو به جینشین. له‌دوای ئه‌م، شیخ عه‌بدورحممانی تالهانی (خالص: خالیس) (۱۷۹۷ – ۱۸۵۸ز) باوکی شیخ ره‌زای شاعیر بوو به جینشین. له‌دوای ئه‌م، شیخ عه‌لی تالهانی ناسراو به شیخ عه‌لی گه‌وره (۱۸۳۲ – ۱۹۰۰ز) بوو به جینشین. له‌دوای ئه‌م، شیخ مه‌مه‌د عه‌لی تالهانی (۱۸۵۶ – ۱۹۳۲ز) و شیخ جه‌میل تالهانی (۱۸۹۲ – ۱۹۶۱ز) و مه‌لا عه‌لی (۱۹۲۷ – ۱۹۹۰ز) و شیخ یوسف بوون به جینشین. (Murad, 2023, r. 228 – 246) شیخ ره‌زای تالهانی (۱۸۳۱ – ۱۹۱۰ز) شاعیری گه‌وره‌ی داشۆزینی کوردی، له شیعریکی کوردیدا رشته‌ی بنه‌ماله‌که‌ی خۆیان له سهره‌تاوه تا شیخ عه‌لی گه‌وره که مامی بووه، ده‌خاته روو:

له هیندستانه‌وه شمش مانگه‌ ری تا خاکی کوردستان
خودا شیخ ئه‌حمده‌ی هیندی ره‌وان کرد بۆ مه‌لا مه‌حمود
مه‌لا مه‌حمودی زه‌نگنه‌ یه‌عنی قوتبی دائیره‌ی نسیرشاد
له‌ ده‌وری مه‌رقه‌دی هه‌ر ده‌نگی یا‌هوو دیت و یا مه‌عبود
له‌پاش ئه‌و ئه‌ر شه‌دی ئه‌ولادی شیخ ئه‌حمده‌ له جیی دانیش
بیه‌عینه‌ و هک سه‌ولیه‌مان جینشینی هه‌زرتی داوود

بەلێ بای و هەما ئەلبەت دەبێت فەرزەندی وای بێنێ
 ئیلاهی سەد هەزار رەحمەت لە قەبری واید و مەولوود
 بە رەحمەت چون ئەوان با بێنەمۆه سەر باسی ئەورەحمان
 فیدات بە ئەی نەتیجەیی دوودەمانی ئەحمەد و مەحموود
 نەتیجەم مەقسەدە تالی موقەددیم شەرتی تەحسێله
 ئەوانەیی بۆیە ئیجاد کرد خودا تا ئەم بێی مەوجوود
 ئەمێستاش شیخ عەلی نەجلی کەبیری ساحیب ئیرشادە
 (Xal, 2003, r. 50) ئەمیش وەک باوک و باپیری لە زومرەیی ئەولیا مەعوود

تەکیەیی تالەبانی لەسەردەمی شیخ خالیسا نوێژنکرایەوه و ناوێرا (مەجیدیه). گوایه (پرتیقالی) ی هوسەری
 سولتان عەبدولمەجیدی دوومی عوسمانی دەروێشی شیخ خالیس بووه و سولتان داوای لی کردووه، شیخ
 سەردانی شاری ئیستانبول بەکات. بەلام شیخ نەیتوانیوه و بە نامەشێعیرییهک و لامی داوتمۆه و پۆزشی
 هیناوتەمۆه. ئەویش سێ دیاری بۆ دەنیریت که یەکیکیان پارەیی نوێژنکرایەوهی مزگەوتەکه و دروستکردنی
 منارمیهک بووه. بەهۆی نوێژنکردنەوه لەسەر ئەرکی سولتان عەبدولمەجید، مزگەوتەکه ناوێراوه
 (مەجیدیه). (Murad, 2023, r. 69) شاعیری گەوره، سەبید عەبدورەحیمی تاوهگۆزی (۱۸۰۶ –
 ۱۸۸۲ز) هاورێیی شیخی خالیس بە پارچه شێعیرییک بە زمانی فارسی میژووی ئەم نوێژنکردنەمییهی تۆمان
 کردووه:

عقل گەتا چون تفکر کرد و ایست
 دانی این بانی و مینی چیست، کیست
 در تنزل کرد جلویی چین
 حق در آن و عرش اعظم اندرین
 هەرکه داند راز این سسر نهفت
 خوش علی العرش استوی الرحمن بگفت
 مبتدا و منتهای هر شی است
 مظهر حق باد تاریخ وی است

مظهر حق باد: ۱۲۶۰ کۆچی مانگی ۱ ۱۸۴۵ زایینی. (Sultani, 2016, r. 62)

ئەم مزگەوتە وەک قوتابخانە و حوجرە وانەیی زانستە نایینییهکانی تێدا خویندراوه و وەک تەکیه جینگای
 زیکر و وێرد بووه و وەک میوانخانە و دیومخان بۆ ناسیار و ئەناس و ریبوار و هەزار سێ ژەمه خواردنی
 تێدا دراوه. هەروەها مەلەبەندیکی رۆشنییری و ئەدەبی ژوانگەیی شاعیران و وێژموانان بووه. تەنانەت
 سەرچاوهی وەرگرتنی هونەری مەقامە جۆراوجۆرمەکانی کوردی و گەلانی دیکمەش بووه. که ئەمەیان
 مەبەستی و تارمەکی ئێمەیه.

2. هونهری موسیقا له نیو نهتهوهی کورددا

نهتهوهی کورد و مکوو نهتهوهیهکی دیزین، هاوشانی میژووه دیزینهکهی، خاوهنی چاند و هونهریکی دیزینیشه. لهوانهش هونهری ستران و موسیقای رهنس و تاییهت به خویهتی. له نیستادا نمو هونهرانهی له قوولایی رهمگی نهم میژووه مانهتهوه: لاوک و دهنگبیزی کورمانجی، حهیرانی دهقهری ههولنر و موکریان، سیاوچهمانهه ههورامی، موور و چه مهربی لهک و لور، مهقاماتی دهشتی گهر میان و دهیان قورمی دیکهه ناواز و بهسته و ستران له دهقهره جیاجیکانی کوردستاندا و مکوو ناواز و ههلهپرکی دینوانهکانی سوورچی، ناواز و ههلهپرکی له جهزنی کومسای (پیری شالیار) له ههورامانی تهخت، قهول و موسیقای پینروانی کوردی نیزی، کلام و تهموورهی پینروانی کوردی نههلی حهق و عملهوی، دهیان نمونهی دیکه که ههموویان رهنگدانهوهی ههست و هزری مرۆقی کورده له چرکساتیی پینویستی روهوی و گیانی له کاتهکانی خوشی و ناخوشیدا.

نهتهوهی کورد به هوی ههبوونی نمو هونهره رهنسهوه، میژوودا بههوی مرۆقه لیهاتوو بییهکانیهوه، بهشداری له دهولمهندن کردنی هونهری موسیقا کردوه. ویزای نهکیسا و باربودی سهردمی ساسانی، گهره زانیایان و هونهرمهاندانی بواری هونهری موسیقا و مکوو زهریاو (789 - 857ز)، سهفیدینی نهرموی (1216 - 1294ز) و عبدهولقادی مرعای (1360 - 1435ز) و دهیان کهسایهتی دیکه کورد بوون که زانست و هونهرمهکیان به زور ولاتاندا بلاوووتهوه. بۆیه لهمیژه ناوی ناواز و مهقامهکان له جیهانی نیسلامییدا بهشیکی زوریان پینوهندیان به زمان و فهرهنگ و میژووی کوردوه ههیهوه. وک مهقامهکانی: کوردی، نیم کوردی، کوردانییه، بهیات کورد، نهسه کورد، نهروژ، بابا تاهیر، نههاوند، دهشت، راست، سینگا، چوارگا، پینجگا و دهیانی دیکه.

له سهردمی تازهتر و سهسدایی دوایییدا له ولاتیکی و مکوو عیراق، هونهرمهاندانی مهقاماتی کورد باوکی ههموو هونهرمهندان بوونه به ههموو نهتهوهکانهوه. کهسانی و مکوو هونهرمهندی گهره (رهحمهتوللا شلئاخ) (1793 - 1831ز) که کوردیکی شاری کفری بووه، چووته شاری بهغداد و ههموو مهقامخوینه کهورمکانی عهرهب، شاگردی نهم بوونه. (Zamdar, 1980, r. 120) مهلا عوسمانی موسلی (1854 - 1923ز) کهورمترین ناوازدانهی سهردمی کۆتایی دهسهلاتی عوسمانی بووه. ههروهها ماموستا عملی (1904 - 1981ز) مهردان له شاری بهغداد رۆلکی گهره له بلاوکردنهوهی هونهری مهقاماتدا گیراوه. بهجوژه هونهرمهندان و شارهزایی کورد له سهردمه جیاوازهکان و دهقهره جیاوازهکانی کوردستاندا پینهنگی نهم هونهره بوونه.

3. هونهری موسیقا له دهقهری گهرمیاندا

دهقهری گهرمیانییه که دهقهریکی دیزینی کوردستانه و به هۆکاری میژوویی که نیستا فهره نهتهوه و فره کلنوه، له نهتهوهکهدا ویزای ههبوونی سیاسهتی بهعهرهکردن له سهرد سالیی دوایییدا، هینشتا پینکهاتوه له زورینه کورد (سۆران، گۆران، فعیلی و کهلهور)، عهرهب، تورکمان، ئاشووری، نهرمن و عیبری (پینستر ههجوون)، مهاندانی. له رووی نایینییهوه پینکهاتوه له موسلمان به ههردوو مهزههبی سوننی (زورینه) و شیعیهوه، کاکهیی، مهسحی، جوو (که پینستر ههجوون) و سابئی که نیستا هه. میژووی کورد له دهقهرهدا که رهمگی له قوولایی میژوودایه، خاوهنی چاند و فهرهنگیکی رهنس دهلهمهند و تاییهت به خویهتی. لهوانهش هونهری ستران و موسیقا. هونهری دهشتی گهر میان مۆرکیکی خهسای ههیه، که بیگومان پینوهندی به ژینگه و میژووهوه ههیه. "له پیندهشتهکانی گهر میان مهقامی خهمین و لهسهرخوی هه. بهسته و مهقامهکانی قهتار و خورشیدی و خاوکس و نای نایی گهر میان و دهووربهی کهرکوک (ویزای نهوانی تر) ههموویان نهک تنهنا تویرال، بهلکوو ههناسهیهکی پر ناخ و ئوف و نای نای و خهمیکی خهستیان تیدایه." (HemeBaqi, 1996, r 8) له گیرانهوه زارهکییهکاندا داهینانی ژمارهیهکی بهرچاوی نمو مهقاماتانه دهرنیته پال هونهرمهاندانی خۆرسکی کورد. لهوانهش مهقامی (قهتار)، که داهیننه مکهی ناوی (دهرویش نهلا)

وهیسی)بووه. چیرۆکی داهینەری ئەم مەقامە هیندە بەناوبانگە، کە حەسیب قەرداغی (۱۹۲۹ - ۱۹۹۷ز) کردوو هیکە بە شیعەر:

دەمگێر نەو دەرویشی بوو خۆفی عەشقی لە دڵا بوو
قەتار لە دەشتی گەرمیانا وەک سەمڵ لە گەلا بوو
ئەللاو هیسی زادهی بەهرەیی ئەو دەرویشە دڵپاکە بوو

و مەکوو ناوی رەوانی گیان تیکە لای ئەم خاکە بو (Qeredaxî, 2002, r. 420)

هەر و هەر (ئەللاو هیسی) بۆ خۆی ناوی مەقامیکە لە دەقەری گەرمیان، کە لە گوندی عەلباو هی نازچەمی جەباری داهینراوە. هونەر مەندیکە گەورە و مەکو مامۆستا عەلی مەردانیش لە مەقامی (بەیات)، قورمی (هێجران)ی داهینراوە. مەقامی (تاهیری)یش، تاپەر زەنگەنە دایهینراوە. هەر و هەر ناوازیکی هەبە بە ناوی (موخالیف کەر کووک) کە دیسانەو ناماژەبە بۆ ئەو راستییە ئەم ناوازە لە کەر کووک ناوێندی دەقەری گەرمیان داهینراوە. بۆیە ئەم دەقەرە ژمارەیکە زۆر هونەر مەند و بەهرەمندی هەبوو و هەبە کە نیمە وەک نمونە لیستی ناوی هەرە دیار مەکانیان دەخەینە روو:

عەبدوللا سەعیدی عەر بەتی، خەر بارام چاوش، مەلا سابیر، مەلا تەهای کەر کووک، سەبید جەمیل، مەلا مەحمەدی تۆپال، شێخ شەریف، حەمە کۆترەمەل، مەحمەد سەلح تەلبانی (کلێسەیی)، ئەمینی باخەوان، مەحمەد ئەمین تەلبانی، حاجی عومەر عەبدورحمان، خالید ناغای حاجی حەسەن قەساب، سەبید عەبدوللا، حاجی خالو عەلی قەلایی، مەلا سەدێق توفیق خەر، حەمە درێژ، خولەئی تۆمەر، حەمە قەتار، نادر نەلبەند، عارف دەلۆیی، مەلا حوسێن مەلا غولام، مەلا عەبدوللائی لۆبیاچی، حاجی سەبید حەمە گولە، سەبید مەحمود سەبید نێسماعیل قەلامیکانیلی جەباری، مام عەبدوللائی مەلا حوسێن، جەبار عەبدو، مام ئەلماس خورشید، عەلی قزاق، مەرف عەزیز فەیسەل، ئەحمەد مەحمەد حوسێن (ئەحە عاسە)، حەسەن نایش، شێخ رەنوف هەنارەبی جەباری، سەبید ئەحمەد شیرین، جەبار تاخورما، مەحمەد خەر بارام چاوش، مستەفای عەلە قۆجە، نادر دەمگێر، شێخ نەسرەدین تەلبانی، حەمە ئەمین ناغا (حەمە ئەفەندی)، مەحمەد مەلا فاتیح، فەتاح مەحمود مەللاکی چۆلمەکی، کامیل شوکر نادر. شێخ مەجید شێخ نەجمەدین تەلبانی (۱۹۲۳-۴) قوتابی دەرویش نادر مەحمودی نەلبەند. عەبدوللا سەعیدی کەر کووکیم نەجم عەبە خانە، شێخ جەبار جەباری، حەمە درۆزەنی زەنگەنە، حەمە نێجەیی زەنگەنە و خەیروللا خەبات (۱۹۴۳ -) و دیفانی دیکە.

(Kakeyî, 2006, r. 12-14)

4. تەکیە تەلبانی وەک قوتابخانەیکە بۆ خۆیندنی مەقامات

تەکیە و خانەقا وەک دوو ناوێندی زادهی ئەزمومون و هەولەکانی عیرفان و سۆفیگەرین و ئەم دووش کە لە جەمە هەردا یەکن، بە بەراورد بە قوتابخانە هزرێهەکانی دیکە بەتایبەتی لەناو خۆدی مێژوو و جیەانی ئیسلامیدا، خاوەنی رۆانین و راقەیی تاپەتەن بۆ هەموو بوون کە بنەمای ئەم رۆانین و راقەبە ئۆبێنی یەزدانییە. بۆیە لە سۆنگەیی ئۆبێنی یەزدانییە خاوەنی هزر و هەستیکە کران بۆ زۆر مژار کە لای ئەوانی دی تەنانتە تاکوو سنووری گومرایی و حەرام و کفر دەچیت. یەکیک لە مژارانەیی لای سۆفیەکان نەک رەدکراو و رەفەزکراو نییە، بەلکە زۆریش پەسەندە، هونەری مۆسیقا و ناوازە. ژمارەیک لە عەرەکان و سۆفیەکان مۆسیقیان هێنایە ناو سەرۆتەکانی وێرد و زیکر و سەماعەو. یەکیک لەوانە مەولانا جەلالەدینی رۆمییە (۱۲۰۷ - ۲۷۳ز) کە تاکوو نەسرۆ پێرەوکارانی رێبازی مەولەوی بەکاری دەهێنن. لەناو رێبازە سۆفیەکانی کوردستانیشدا ئەمە هاتوووە ئاروا. کە تەکیە و خانەقاکان و مەکو ناوێندی رۆحی، مومارەسەیی جۆریک هونەری ناواز و مۆسیقیان کردوو کە زیاتر گیانیکە سۆفیانە و دەرویشانەیان هەبوو.

له ئەزمونی ئەم روهتەدا چۆره هونەرێکی تاییهت به کهشی تهکیه و خانەقا سهریهه‌داوه که هه‌وادار و گوینگرانی خۆیان ههیه ته‌نانهت نه‌گهر کهسی سه‌ر به‌و ناوندانه‌ش نه‌بن. بۆ نمونه شاعیریکی گه‌ره‌ی کۆمۆنیستی و مکه‌و عه‌بدوللا گۆران (١٩٠٤ - ١٩٦٢) له شیعریکدا بۆ دهره‌ویش عه‌بدوللا که مروفیکی باومرداری قه‌لمه‌ده‌ر ناسا بووه، ده‌لێت: (١٩٠٠ - ١٩٥٨ ز):

ئهو منده‌م بیست له موسیقا خروشی رۆحی بێگانه
میزاجی کورد هواریم تیکچووه، دهره‌ویش عه‌بدوللا،
ده‌خیلت بم ده‌سا به‌و لاوک و نای نای و حه‌یرانه
شه‌پۆلی زه‌وقی میلی پر دهره‌وونی مات و چۆلم که!
له بیه‌هۆن گه‌لمێ زیاتر به رۆح ناشنای، وه‌للا

ده‌ئهی دهره‌ویش سه‌کالایه‌ک له‌گه‌لم رۆحی کلۆلم که! (Goran, 1386, r. 111)

هه‌روه‌ها زۆرجار هونهرمه‌ندانی گۆران بیه‌زی دهره‌وه‌ی ئهو ناوندانه‌ش په‌نا ده‌بهنه‌ به‌ر ئاواز و تیکستی سه‌ویانه و به‌سه‌می خۆیان پێ بنیات ده‌نێن.

ته‌کیه‌ی تالهانی یه‌کیه‌که له‌و ناونده‌ روحیانه‌ی ئاماژه‌مان پێ دا. به‌ په‌له‌ یه‌ک ئەم ته‌کیه‌یه‌ و شونانی دیکه‌ش له‌ که‌رکوک و گه‌رمیان و هه‌موو کوردستان، قوتابخانه‌ بوون بۆ فیه‌ر بونی مه‌قامات. ته‌کیه‌ی تالهانی ناوندنکی کاربگه‌ر بووه بۆ مه‌قامزانا و فیه‌رخوازی مه‌قامات له‌ ده‌قه‌ری گه‌رمیان و شونانی که له‌ نیوه‌ی سه‌ده‌ی ١٩ تا ئەم سه‌رده‌مه‌ش بۆ خه‌مه‌تکردنی مه‌قاماتی کوردی به‌رده‌وامه‌. رۆلێکی گرینگی گه‌راوه‌ له‌ بواری بووژاندنه‌وه‌ی مه‌قامه‌ ره‌سه‌نه‌کانی کوردواری ناوچه‌ی گه‌رمیان. ته‌کیه‌ی تالهانی قوتابخانه‌ی مه‌قامی کوردیه‌ و ناوندی گه‌شه‌کردن و بیه‌شکه‌وتنی و پیرای مه‌قامی کوردی، مه‌قاماتی رۆژه‌ه‌لاتی و قوریاتی تورکه‌مانی و مه‌قاماتی عه‌ره‌بی بووه‌ له‌ کوردستاندا زیاتر له‌ ٧٢ جۆر مه‌قامی کوردی و عه‌جه‌م و تورکی لێ خۆپنداره‌وه. مه‌قامخۆیان و مه‌قامدۆستانی شاری که‌رکوک، له‌م ته‌کیه‌دا کۆده‌بوونه‌وه‌ و له‌وه‌ی کۆری مه‌قامخۆیندن ده‌به‌سترا.

له‌ سه‌رده‌مه‌یکدا که‌ په‌یمانگا و نه‌کادیمیایه‌کی هونهری له‌ که‌رکوک و ناوچه‌که‌ نه‌بووه‌ بۆ فیه‌ر بونی مه‌قام، ته‌کیه‌ی تالهانی ئهو دهره‌ی بیه‌یوه‌ و چه‌ندین مه‌قامبێژ و مه‌قامزان په‌روه‌ده‌ی کردوه. شێخه‌کانی ته‌کیه‌ی تالهانی شێخ عه‌بدوره‌حمان، شێخ عه‌لی گه‌وره‌، شێخ جه‌میل، شێخ عه‌لی و ئیستاش شێخ یوسف که‌ ناره‌زوویان له‌ مه‌قام و ده‌نگخۆشی بووه‌. ریزی زۆریان له‌ که‌سانی ده‌نگخۆش و مه‌قامزان و مه‌قامبێژان گرتوه‌، بابه‌خی ئەم که‌سایه‌تیه‌یه‌ بۆ هونهری مه‌قامات تا ئاستیک بووه‌، که‌ ته‌نانهت له‌کاتی ژمی ناخواردندا خواردنی مه‌قامبێژ و که‌سانی ده‌نگخۆش خواردنیان تاییه‌ت بووه‌ و زیاتر خه‌مه‌ت کراون.

پێش ئه‌وه‌ی بلندگۆ دابنریت له‌ مزگه‌وته‌کان ده‌بوویه‌ که‌ سه‌یکی ده‌نگخۆش و ده‌نگ گه‌وره‌ و شاره‌زای مه‌قامات بچینه‌ سه‌ر مزگه‌وته‌که‌ و بانگی ده‌یابیه‌. له‌ ته‌کیه‌ش که‌ سه‌رده‌می زه‌یرینی مه‌قامات بوو، مه‌قامخۆیان و مه‌قامدۆستانی ئهو شاره‌، به‌یانیان چاوه‌ڕێی ئهو مه‌قامه‌یان ده‌کرد. نمونه‌ی ئهو مه‌قامبێژانه‌: سه‌عید حه‌سه‌نگوله‌ به‌یانیان بۆ ماوه‌ی نیو کاتر مێر له‌ بن مناره‌ی ته‌کیه‌دا، مه‌قامیکی (مه‌نسووری) ده‌خۆیند و دوابی ده‌یکرد به‌ مه‌قامی (قه‌زاز). له‌ ته‌کیه‌دا ته‌نانهت کۆمه‌لێک ئاواز و ته‌واشیحی ئایینی ده‌خۆیند، که‌ له‌ دهره‌وه‌ی ته‌کیه‌دا نین. خۆیندنی مه‌قامه‌کانیش له‌ ته‌کیه‌دا جیاوازی و تاییه‌تمه‌ندی خۆی له‌گه‌لم مه‌قاماتی شێوازی به‌عغادی هه‌یه‌. ئەمه‌ش وایکردوه‌ زۆریک له‌ مه‌قامبێژانی شاری به‌عغدا سه‌ردانی ته‌کیه‌ بکه‌ن بۆ زیاتر شاره‌زه‌بوون له‌ مه‌قام. چه‌ندین هونهرمه‌ند و مه‌قامبێژی به‌ناوبانگ له‌ شاره‌کانی دیکه‌ی کوردستان و موسله‌وه‌ له‌ سه‌ردانیان بۆ شاری که‌رکوک، هاتونه‌ته‌ ته‌کیه‌ی تالهانی، له‌وانه‌ که‌ هه‌ره‌ دیارترینیان هونهرمه‌ندی ناوداری کورد عه‌لی مه‌ردانه‌ و هه‌روه‌ها مه‌لا وه‌لی که‌ باوکی مه‌قامی کوردیه‌، ره‌حمه‌توللا

شلتاغ، سه‌عید همه‌گوله، حاجی عومر پاسه‌وان، توفیق چاوش، مه‌لا محممه‌ توبال، هر دوو ژنی مقامیژ مه‌لا هه‌بیت و مه‌لا شه‌وکت، مه‌لا عوسمان موسلی. هر وه‌ها گه‌وره هونه‌مندی کورد و کوردستان سه‌عید عملی نه‌سغمری کوردستانی (سه‌ی نه‌سکر) (۱۸۸۲ - ۱۹۳۷ز) سردانی ته‌کیه‌ی تالهبانی کردووه و به‌دنگه‌ زولاله‌که‌ی چریک‌اندووبه‌تی. (Necim, 2021)

5. عملی مه‌ردان مقامیژیکی گه‌وره‌ی ته‌کیه‌ی تالهبانی

دیارترین هونه‌مندی ناوداری کورد له ته‌کیه‌ی تالهبانی ماموستا مه‌ردان ده‌لنبت: سه‌عید عملی نه‌سغمر له که‌رکوک بانگه‌پشتیان کرد بو ته‌کیه‌ی شیخ عملی، ئه‌ی شه‌وه‌ موناجاتی کرد، بروا بکه‌ له‌بهر دنگی سه‌عید، ده‌رویش کردیان به‌ کارساتیک که‌ به‌ کس دانهدم‌رکان. (Hemebaqi, 1998, r. 133) به‌کیکی دیکه‌ له‌و شارمزا و دنگوشانه‌ی له‌ ته‌کیه‌ی تالهبانیدا بووه، سه‌عید مه‌ردان کوری سه‌عید سیدی که‌رکوک (۱۸۷۴ - ۱۹۰۴ز). شارمزا مقامات بووه و دنگی خوش و به‌رز بووه که‌ بانگیز بووه و شیعری نابینی و ستایشی چریوه. وانه‌ی ته‌جوید و هونه‌ری قورنوخویندی وتووته‌وه. له‌بهر دنگوشییه‌که‌ی شیخانی هه‌ولیز رازی ده‌کس مال بگوازیته‌وه بو هه‌ولیز. (Beqal, 2012) هر وه‌ها سه‌عید محیدینی جباری ناسراو به‌ (کوستان) (۱۹۲۸ - ۱۹۸۸ز) هونه‌مندیکی دیکه‌ی کورده که‌ له‌گه‌ل مقامیژانی دیکه‌ سه‌ردانی ته‌کیه‌ی تالهبانی کردووه و له‌وئی زیاتر ناشنای مقامی رهنه‌ن بووه. سه‌عید له‌ سه‌عید که‌ریم ناسراو به‌ (که‌له‌ وشکه‌) هه‌ فیزی مقامات بووه. بانگیز بووه و ژماره‌ی گورانبیه‌ تومارکراو که‌مانی که‌من به‌لام به‌تام و خوش و رهنه‌ن گوتراون. (Bakûrî, 2007, r. 147, 154)

پوخته‌ی بیروم‌ریه‌که‌ی ماموستا عملی مه‌ردان له‌گه‌ل ته‌کیه‌ی به‌مجۆریه‌یه. له‌ یادوه‌ریه‌که‌ی و له‌ به‌شی به‌که‌م و له‌ به‌که‌م رسته‌دا ده‌لنبت: "له‌ گه‌رکه‌ی به‌ر ته‌کیه‌ی شیخ عملی تالهبانی شاری که‌رکوک له‌ سالی ۱۹۰۴ز هاتومه‌ته‌ دنیاوه." هه‌وسینی ته‌کیه‌، له‌ چاره‌نوسی ئه‌م منداله‌دا نوسی که‌ ده‌بیت به‌ به‌کیک له‌ هونه‌منده‌ مهنه‌که‌ی کورد. ماموستا بیروم‌ریه‌ی سه‌رمانکانی فیزبوونی مقامات له‌ ته‌کیه‌دا ده‌گیزیته‌وه که‌ به‌یخته‌که‌ی ئه‌م شیه‌یه‌یه: له‌ سه‌ردمه‌ی من فامم کرده‌وه، گه‌رکه‌ی ته‌کیه‌ جیه‌ی گرده‌نومه‌ی قورنوخوین و حافظه‌که‌ی شاره‌که‌ بو، که‌ به‌ دنگه‌ زولاله‌که‌ی قورنانبان ده‌خویند. له‌ ناوازیکه‌وه ده‌بانگۆری بو ناوازیکی تر. جگه‌ له‌ ته‌واشیح و هه‌لبه‌سته‌ نابینه‌که‌ن که‌ به‌ هه‌مان جۆش و خرۆشه‌وه ده‌گوترا... من خۆم به‌کیک بووم له‌ فه‌قیه‌که‌ی ته‌کیه‌ و وانه‌م ده‌خویند. له‌ قورنوخوینه‌که‌م ده‌بیت و ده‌بانگوت: ئه‌م سوورمه‌ به‌ فلان مه‌قام ده‌گوتری و ئه‌وئی تر فیسار مقامی بو ده‌شی و وا باشتره‌ به‌وه بگوتری. بویه‌ ورده‌ ورده‌ ئه‌م خویندانه‌ و ئه‌م ناواز و مه‌قامانه‌ له‌ دل‌دا ده‌چه‌سپین و لاساییم ده‌کردنه‌وه. له‌ ته‌کیه‌دا هه‌میشه‌ ده‌مویت له‌ هۆده‌که‌ی شیخ عملی نزیکی بم، چونکه‌ هه‌رچی قورنوخوینه‌ باشه‌که‌ن و شاره‌زایان بوون، رۆژانه‌ سه‌ردانی مه‌جلیسه‌که‌یان ده‌کرد، به‌تایبه‌تی رۆژانی هه‌ینی مه‌جلیس گه‌رم بوو. ده‌رویشه‌که‌ن به‌ ته‌په‌ل و ده‌فه‌وه‌ ده‌وره‌به‌رکه‌یان هه‌نده‌ سامدار و خوش ده‌کرد. لیزه‌وه‌ گه‌لی شت فیزبووم و به‌تایبه‌تی گه‌لی شه‌یدای دنگه‌ به‌سۆز مه‌که‌ی مه‌لا محممه‌د و نه‌وره‌مان جباری و همه‌مه‌ عملی داوودی بووم. نه‌وره‌مان مقامی نه‌لاوه‌یسی و قه‌تار و خاوکه‌ری به‌ باشی ده‌گوت و همه‌مه‌ عملی داوودیش خورشیدی و ئای و هۆره‌ی به‌باشی ده‌چری. له‌ کۆر مه‌کاندا ئه‌و ساتانه‌م لا خوشتر بوو که‌ مه‌لا ره‌وفی حافظ به‌ی دنگه‌ به‌سۆزه‌ی و ئه‌ی ره‌وانیه‌ی که‌ قورنایی پێ ده‌خویندوه‌وه، ره‌وته‌که‌ی له‌ نیو مه‌قامه‌کاندا ده‌گۆری. له‌ گه‌رکه‌ی ته‌کیه‌ دوو ناهه‌مت هه‌بوون قورنوخوین و دنگخۆش بوون که‌ له‌ زۆریه‌ی بۆنه‌ی نابینی و چه‌ژنه‌که‌ن ناهه‌نگ و مه‌ولودیان ده‌گیز. ئه‌م دووه‌ خوشک بوون به‌ ناوه‌که‌ی (مه‌لا شه‌وکت) و (مه‌لا هه‌بیت). له‌بهر نابینه‌بوونی مه‌لا هه‌بیت له‌گه‌ل خۆی به‌ بۆنه‌ و ناهه‌نگه‌که‌کاندا ده‌بگیزام. نه‌مه‌ش هه‌لیکی دیکه‌ بوو که‌ زیاتر نزیکی بیه‌مه‌وه له‌ کۆری زیک و گوپگرتن له‌ جۆره‌ها قورنوخوین و دنگی جۆراوجۆر و ناوازی هه‌مه‌چه‌ش. که‌ سه‌عید عملی نه‌سغمری کوردستانی هاته‌ که‌رکوک، له‌ناو ته‌کیه‌دا به‌کترمان ده‌دیت و ده‌مه‌ته‌قی و وتووێژمان گه‌رم ده‌کرد. زۆر که‌رمت شیخ خۆیشی به‌شداریی ده‌کرد و گوێزادیری گوتی مه‌قامه‌که‌ن ده‌بوو. موناجاته‌که‌ن دل‌ی هه‌مووانی کیش ده‌کرد و له‌ سووچ و قوژنه‌که‌ی ته‌کیه‌دا دنگیان ده‌دا به‌وه‌ (Merdan, 2012, r. 22 - 130)

خۆشبه‌ختانه له تهكیهی تاله‌بانیدا له سه‌رته‌ای ده‌سپێكردنی بایه‌خدان و خویندنی مه‌قام كه زیاتر له (150) ساله به‌رده‌وامی هه‌یه، تاكوو سه‌رده‌می نه‌مه‌رۆمان نه‌وه له نه‌وه، وانه‌ی فیزبونی مه‌قامات به‌گشتی و مه‌قامه كوردیه‌كان ده‌خویندرێن. به‌دریژی ئه‌و میژوووه شان به‌شانی هونه‌ری ده‌روه‌ی تهكیه، ناخ و هه‌ستی مرۆفی كوردیان به‌ئاواز و مه‌قاماتی ره‌سه‌نی كوردیی په‌روه‌رده و گوش كردوووه.

ده‌ره‌نجام

له قوتابخانه ئابینیه‌كانی كوردستاندا ته‌نها زانستی ئابینی نه‌خویندره‌وه، به‌لكوو زۆر زانستی دیکه‌ی وه‌كوو گه‌ردوونناسی و نه‌ده‌بیات و فه‌لسه‌فه خویندره‌وه. ته‌نها ته‌ هونه‌ری مه‌قاماتی موسیقیش خویندره‌وه. تهكیه‌ی تاله‌بانی له شاری كه‌ركووك كه سه‌ریه ته‌ریقه‌تی قادریه‌ی بۆ ماوه‌ی 150 ساله مه‌قاماتی كوردی و رۆژه‌لانی تی‌دا ده‌خویندریت. رۆلیکی گه‌وره‌ی گه‌راوه له په‌رپێدانی مه‌قاماتی كوردی به‌تایبه‌تی ده‌قه‌ری گه‌رمیان. نه‌مه‌ش له ریگه‌ی كۆكردنه‌وه‌ی شاره‌زایان و ده‌نگخۆشانی مه‌قامات و فیركردنی كه‌سانی دیکه. ئامانج له خویندنی مه‌قامات له‌په‌ناو قورئانه‌خویندن و سه‌لآت و بانگدان و خویندنه‌وه‌ی مه‌ولود و زیكر و سه‌رودی ئابینی بوه. كه سه‌دان كه‌سی به‌ناوبانگی پێگه‌یاندوه. به‌لام هه‌ر له تهكیه هونه‌رمه‌دانیکیش پێگه‌یشتن كه گۆرانیی دنیاپیان ده‌گوتوه، كه دیارترینی ئه‌و هونه‌رمه‌دانیش مامۆستا عه‌لی مه‌ردانه.

Serçawekan / References

- Beqal, M. T. N.. (2024). *Seyîd Merdan pîspor û mamostay Meqamet û Şêxî Xwênerekan û mamostayanî Ayînî Şarî Hewlêr*.
<https://www.facebook.com/HAWLERY.JARAN.2012>
- Bakûrî. (2007). *Goranîbêje Nemrekan*. Beşî Sêyem. Pêdaçûnewe û Pêşekî: Azad Ebdulwahîd. Jimare: 7. Hewlêr: Bilawkirawey Raman.
- Xal, Ş. M. ; Ûmîd, A. (2003). *Dîwanî Şêx Riza Talebanî*. Hewlêr: Bilawkirawey Aras.
- Zamdar, M. (1980). *Derwazeyek Bo Awaz û Mosîqay Kurdî*. Jimare: 223. Bexdad: Dezgay Roşinbîry û Bilawkirdnewey Kurdî (57).
- Sultanî, M. E. (2016). *Enfasî Rehmanî Keşkolî Talabanî*. Jimare: 313. Hewlêr: Bilawkirawey Ekađîmyay Kurdî.
- Qeredaxî, H. (2002). *Ferhengy Xem, Sercem şî'rekanî Hesîb Qeredaxî*. Jimare: 1. Hewlêr: Bilawkirawey Aras.
- Kekeyî, H. (2006). *Mueqam û muzîkî Folklorî Kurdî, Selah Dawde Wek Nimûne*. Kerkûk: Le Bilawkirawekanî Liqî Kerkûkî Yekêtûy Nûseranî Kurd-60.
- Goran, E. (1386). *Dîwanî Goran*. Taran: Bilawkirawey Panîz. Rûpel: 111.
- Merdan, E. (2012). *Gelay Payiz, Bîrewerî Elî Merdan*. Amadekirdnî: Ebdulqadir Elî Merdan, Rêkxistin û lêkolînewe: Ehmed Seyîd Elî Berzincî. Hewlêr: Berêweberayetî Bilawkirdnewey Hewlêr.
- Murad, X. E. (2023). *Kerkûk Le Zarî Belgekanewe*, Bergî 1, 2, 3. Kerkûk: Çapxaney El-Zeman Kerkûk.

Necim, Û. (2021). Tekiyey Talebanî Belgeyekî Tirî Kurdisstanîbûny Kerkûk û Ekadîmiyek Bo Fêrbûnî Hunerî Meqam. <https://www.anfturkce.com>

Hemebaqî, M.. (1996). Mêjûy Mosîqay Kurdî, Urmê: Nawendy Bilawkirdnewey Edeb û Ferhengî Kûrdî (Sirwe).

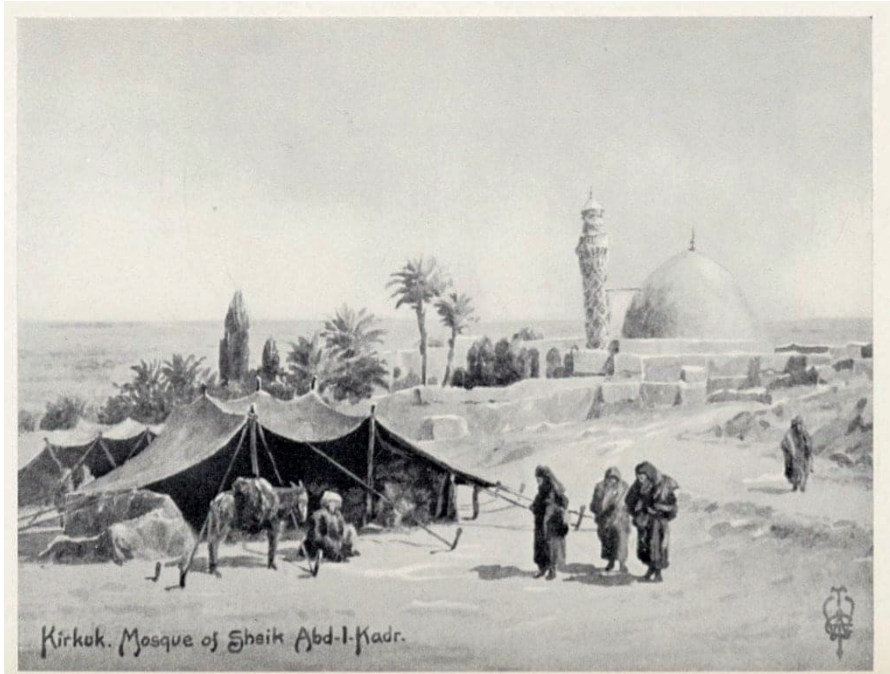
Hemebaqî, M. (1998). Seyîd Elî Esxerî Kurdistanî.

Extended Abstract

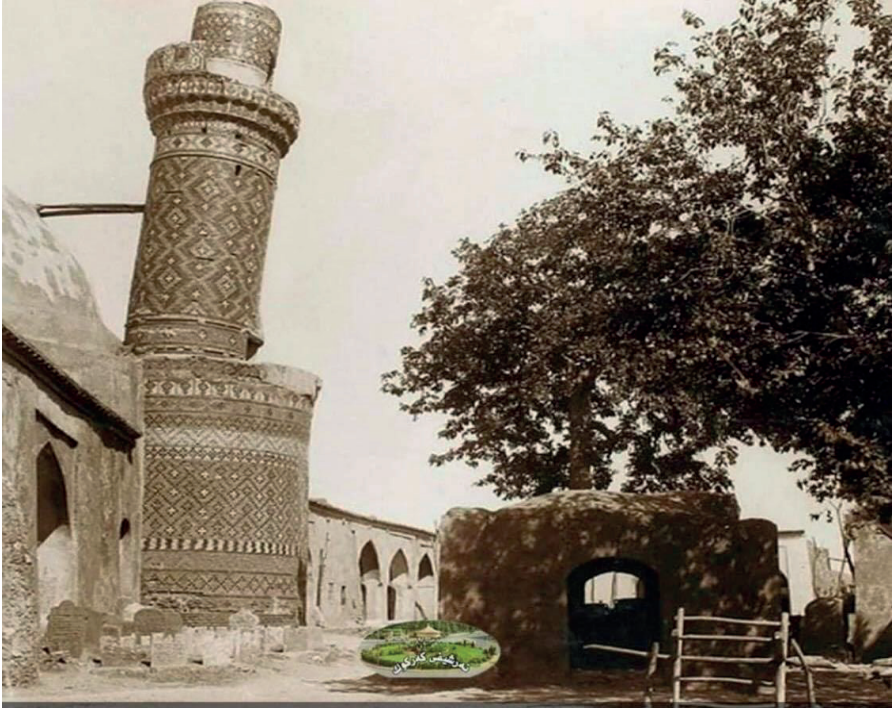
The mosque, religious school and Takya of Talabani, were known as the (Biyuk Takya: Great Takya) in Kirkuk. It was officially renamed the Majidiya Mosque in the records of the Ottoman Empire. Sheikh Mahmood Zangana, son of Rostam Agha, son of Joseph Agha Kakasoor (1717-1800 AD), who came from East Kurdistan and received the Qadiriyya Tariqa from Sheikh Ahmad Hindi, laid the foundation stone of Talabani Takya in Kirkuk City in 1771 AD. He was succeeded by Sheikh Ahmad Talabani (1780-1841). After he, Sheikh Abdurrahman Talaban Khalis (1797 – 1858), father of the poet Sheikh Reza, succeeded him. He was succeeded by Sheikh Ali Talabani, known as Sheikh Ali Gawra (: Grand) (1832-1900). He was succeeded by Sheikh Mohammed Ali Talabani (1856-1932), Sheikh Jamil Talabani (1892-1961), Mullah Ali (1927-1990) and Sheikh Joseph. Talabani's Takya was renovated during the headship of Sheikh Khalis and renamed Majidiya. Among the Sufi orders in Kurdistan, the Takya and Khanaqahs, as spiritual centers, practiced a kind of musical art that had a more Sufi and hermit spirit. In the experience of this movement, a kind of art has emerged that has its own fans and listeners even if they do not belong to these centers. Takya Talabani is one of the spiritual centers mentioned above. Primarily, this Takya and other places in Kirkuk, Garmian and all over Kurdistan were schools for learning Maqams (: Musical compositions). Talabani Takya has been an influential center for Maqam players and students in Garmian region and its places since the middle of the 19th century until today. He has played an important role in the revival of the original Kurdish positions of Garmian region. Takya Talabani is a school of Kurdish Maqam and the center of development and progress of Kurdish Maqam, Eastern Maqam, Turkmen Quriyat and Arabic Maqam. More than 72 types of Kurdish maqams, foreign and Turkish Maqam have been taught there in Kurdistan. Maqam singers and Maqam lovers of Kirkuk gathered in this Takya and held Maqam singing conferences there. At a time when there was no institute or academy in Kirkuk and the region to learn Maqam, Takya Talabani played that role and educated many Maqam singers. The sheikhs of Talabani's Takya were Sheikh Abdurrahman, Sheikh Ali Gawra, Sheikh Jameel, Sheikh Ali and now Sheikh

Joseph had great respect for the maqam singers. The importance of these personalities to the art of the singers was such that even during meals, the food of the singers was special, and they were served more. Before loudspeakers were installed in mosques, someone with a good voice and an expert in maqams had to go to the mosque and Adhan (: Call). In Takya, which was the golden cycle of maqams, maqam singers and maqam lovers of the city waited for the maqam in the morning. Examples of these maqam singers: Saeed Hamagula used to sing a Mansoori maqam for half an hour in the morning under the beacon of Takya and then turned it into a Qazaz maqam. There are even some religious songs and prayers that are not outside the takya. The recitation of the maqams in the takya is different from the Baghdadi-style maqams. This has led many Maqam singers in Baghdad to visit the Takya to learn more about Maqam. Several famous Kurdish artists and maqam players from other Kurdish cities and Mosul have come to Talabani's Takya, most notably the famous Kurdish singer Ali Mardan, as well as Mullah Wali, the father of Kurdish maqam, Rahmatullah Shaltagh, Saeed Hamagula, Haji Omar Pasawan and Tofiq Chawash, Mullah Mohammed Topal, both sisters Maqam singer Mullah Haybat and Mullah Shawkat, Mullah Osman Mosli. The great Kurdish and Kurdistan artist Sayyid Ali Asghar Kurdistani (Say Askar) (1882-1937) visited Talabani's Takya and performed with his loud voice. Another scholar and rumor in Talabani's Takya was Sayyid Mardan, son of Sayyid Sadiq Kirkuki (1874-1954). He was an expert in maqams and had a beautiful and loud voice. He was a preacher and sang religious poetry and praise. He taught Tajweed and the art of reciting the Qur'an. Because of his beautiful voice, the Sheikhs of Erbil persuaded him to move to Erbil. Sayyid Mohiddin Jabari, also known as Kiwestani (1928-1988), is another Kurdish artist who visited Talabani Takya with other maqam players and became more familiar with the original maqam there. Sayyid learned Maqams from Sayyid Karim, also known as Kalla Wshka. He was a preacher, and his recorded few of Kurdish songs, but very nice and original. Fortunately, in Talabani Takya, since the beginning of the study of Maqam, which has been going on for more than 150 years, lessons of learning Maqam in general and Kurdish Maqam have been taught from generation to generation. Throughout this history, along with the art outside the Takya, they have educated the hearts and feelings of the Kurdish people with original Kurdish music and maqams.

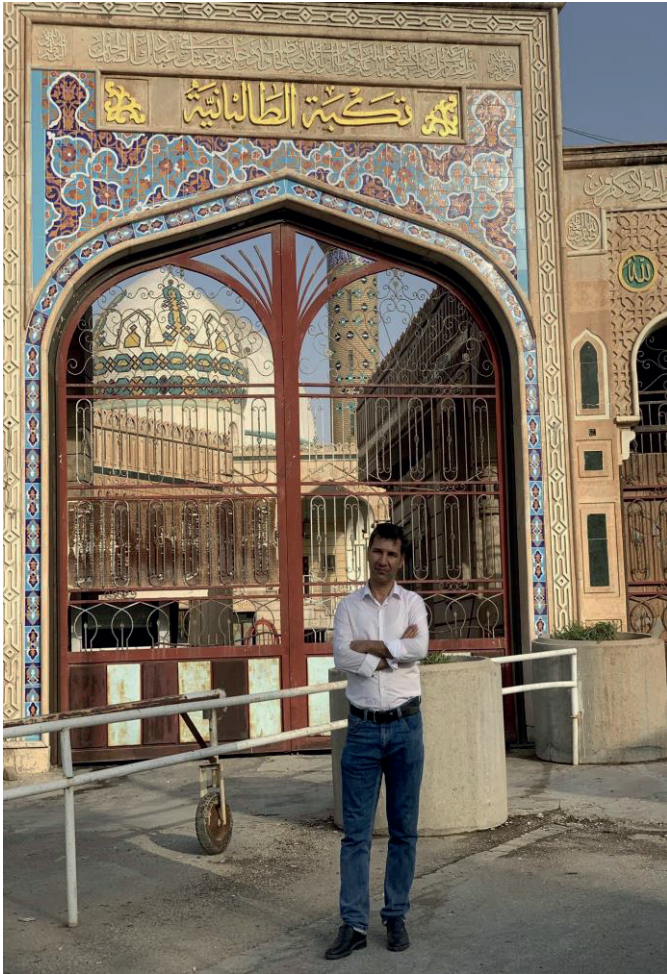
پاشکۆکان

*وێنه‌ی ته‌کیه‌ی تالهبانی له کیشانی گهر بده‌ی ئوسکۆ تله‌ندی که سه‌ردانیی شاری که‌رکووکی کردووه و ناوی ته‌کیه‌ی به‌ مزگه‌وتی شیخ عبدالقادر هیناوه.

*وینهی گۆشهیهکی تهكیهی تالهانی، سالی ۱۹۲۶ز.

*نووسەر له بەردەم دەرگای تەکیەیی تالەبانی ٢٠٢٤ ز.

ISSN: 2147-883X

**NÛBIHAR
AKADEMÎ**

Kovara Akademik a Xebatên Kurdi ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

ISSN 0000-0213 22

9 770000 021473